

МАРГЬОРИТ ЮРСЕНАР

МЕМОАРИТЕ НА АДРИАН

Превод от френски: Нели Захариева, 1983

chitanka.info

*Animula vagula, blandula,
Hospes comesque corporis,
Quæ nunc abibis in loca
Pallidula, rigida, nudula,
Nec, ut soles, dabis iocos...*

P. AElius
Hadrianus, Imp.
[\[1\]](#)

ANIMULA VAGULA, BLANDULA^[2]

Скъпи Марк,

Тази сутрин слязох при моя лекар Хермоген, който неотдавна се завърна във Вилата от едно доста дълго пътуване из Азия. Прегледът трябва да се извърши на гладен стомах: бяхме се уговорили да се срещнем в ранните часове на деня. Легнах на едно ложе, след като свалих плаща и туниката си. Спестявам ти подробностите, които биха били еднакво неприятни и за теб, и за мен, както и описанието на тялото на един застаряващ мъж, който се готови да умре от воднянка. Ще ти кажа само, че кашлях, дишах и задържах дъха си според указанията на Хермоген, разтревожен, без да иска, от бързия напредък на болестта и готов да упрекне за това младия Йолас, който ме лекуваше в негово отсъствие. Трудно е да останеш император в присъствието на лекар, както е трудно да запазиш достойнството си на човек. Окото на лекаря виждаше в мен само куп вътрешности, тъжна смес от лимфа и кръв. Тази сутрин за пръв път ми мина през ум, че тялото ми, този верен другар и сигурен приятел, когото познавах подобре от душата си, не е нищо друго освен коварно чудовище, което в крайна сметка ще разкъса господаря си. Но стига... Обичам тялото си; то ми служи добре и във всеки случай не ми се зловидят необходимите грижи. Но вече не разчитам като Хермоген на чудодейните свойства на билките, нито на точно дозираниите минерални соли, заради които ходи чак в Ориента. Този инак така умен човек ми наговори всякаакви неясни утешителни думи, прекалено банални, за да заблудят когото и да било. Той знае колко ненавиждам този вид измама, но ненапразно е упражнявал професията си повече от тридесет години. Прощавам на добрия си служител опита му да скрие от мен смъртта ми. Хермоген е учен, той е дори мъдър, а по честност превъзхожда всеки обикновен придворен лекар. Завидна съдба: ще бъда най-добре лекуваният от всички болни. Никой обаче не може да прекрачи предначертаните

граници; подутите ми крака вече не ме държат по време на дългите римски тържества; задушавам се; и съм на шейсет години.

Нека това не те заблуждава: още не съм толкова слаб, че да се поддам на кошмарите на страха, почти толкова нелепи, колкото и илюзиите на надеждата, но много по-мъчителни. Ако трябва да се самозалъгвам, предпочитам да вярвам в хубавото; не ще загубя нищо повече, а ще страдам по-малко. Не е задължително близкият ми край да настъпи веднага и аз все още си лягам всяка нощ с надеждата, че ще дочакам утрото. Отсам непреодолимите граници, за които споменах преди малко, аз още мога да отстоявам стъпка по стъпка своите позиции и дори да си възвърна няколко педи от изгубеното. Все пак съм стигнал възрастта, в която за всеки човек животът е едно прието поражение. Да се каже, че дните ми са преброени, не означава нищо; така е било открай време; така е за всички ни. Но неведението ни за мястото, времето и начина, което ни пречи да различим ясно целта, към която вървим неуморно, намалява за мен, колкото повече напредва смъртоносното ми заболяване. Първият срещнат може да умре всеки миг, но болният знае, че след десет години няма да е жив. В моя случай неизвестността е въпрос на месеци, а не на години. Изгледите да загина от удар с кама в сърцето или при падане от кон намаляват все повече; да умра от чума, изглежда невероятно, а проказата или ракът са, струва ми се, напълно изключени. Вече не съм изложен на опасността да падна по границите, повален от каледонска брадва или пронизан от стрела на парт; бурите не успяха да се възползват от благоприятните случаи, а гадателят, който ми предсказа, че няма да се удавя, изглежда, е бил прав. Ще умра в Тибур, в Рим или най-много в Неапол и една сърдечна криза ще свърши тази работа.

Дали ще бъда отнесен от десетата или от стотната криза? В това е целият въпрос. Както пътникът, плаващ между островите на Архипелага, вижда светлите изпарения да се вдигат привечер и постепенно да разбулват брега, така и аз започвам да различавам очертанията на моята смърт.

Известни периоди от живота ми заприличват все повече на празните зали на твърде просторен дворец, който обеднелият собственик вече не обитава изцяло. Престанах да ходя на лов: ако никой друг освен мен не нарушаваше тяхната съзерцателност и игрите им, сърните от етруските планини биха били напълно спокойни. С

горската Диана съм поддържал винаги пламенните и непостоянни отношения на мъж с любима. Като юноша ловът на глигани ми даде за първи път възможността да се сблъскам с властта и опасността. Отдавах се със страст на тези занимания и крайностите ми предизвикваха укорите на Траян. Разсичането на дивеча всред една горска поляна в Испания беше първата ми среща със смъртта, с храбростта, със състраданието към живите същества и трагичното удоволствие от мъчението им. Като зрял мъж ловът ме отморяваше от многото тайни борби с противници, твърде хитри или твърде глупави, твърде слаби или твърде силни за мен. Справедливият двубой между човешкия ум и прозорливостта на дивия звяр изглеждаше необикновено честен в сравнение със засадите на хората. Като император ловните излети в Тоскана ми помогнаха да преценя смелостта и достойнствата на висши държавни служители; така избрах или отхвърлих не един сановник. По-късно във Витиния, в Кападокия превърнах големите хайки в празници, в есенни тържества всред горите на Азия. Другарят на последните ми ловни подвизи умря млад и влечението ми към тези бурни удоволствия твърде намаля след смъртта му. Но дори и тук, в Тибур, внезапното пръхтене на елен сред шумака е достатъчно, за да събуди в мен един инстинкт, по-стар от всички други, благодарение на които се чувствувам едновременно и гепард, и император. Кой знае? Може би щадях човешката кръв само защото твърде много бях проливал кръвта на дивите зверове, които понякога тайно предпочитах пред хората. Както и да е, техният образ ме спохожда по-често и аз с мъка се въздържам от безкрайните ловни разкази, които биха поставили на изпитание търпението на моите гости. Наистина споменът за деня, в който бях осиновен, има своя чар, но и споменът за убитите в Мавритания лъвове също не му отстъпва.

Да се откажа от ездата, беше по-мъчителна жертва: дивият звяр е само враг, а конят — приятел. Ако ми бяха дали възможност да избера съдбата си, щях да пожелая да бъда кентавър. Отношенията ми с Бористен бяха математически ясни: той ми се подчинява като на свой мозък, а не като на свой господар. Случвало ли се е да постигна същото с някой човек? Една толкова пълна власт крие, както всяка власт, опасност от грешки за този, който я упражнява, но удоволствието да изprobвам невъзможното при скок с препятствие беше твърде голямо, за да съжалявам за някое изкълчено рамо или

счупено ребро. За коня ми имаха значение не множеството приблизителни понятия за титла, сан и име, които усложняват човешкото приятелство, а единствено точното тегло на моето тяло. Той участвуваше наравно с мен в поривите ми; знаеше точно и може би по-добре от самия мен момента, в който силата и волята ми се разминаваха. Но аз не налагам на наследника на Бористен товара на един болен мъж с омекнали мускули, твърде немощен, за да възседне коня си без чужда помощ. В този момент адютантът ми Целер го тренира по пътя за Пренесте. Целият ми досегашен опит по бърза езда ми помага да споделя удоволствието на конника и на животното, да изпитам усещанията на устремения в галоп мъж през някой ветровит и слънчев ден. Когато Целер слиза от коня, и аз заедно с него влизам в допир със земята. Същото е и с плуването: отказал съм се от него, но продължавам да участвам в насладата, която изпитва галеният от водата плувец. Бягането, дори на най-къси разстояния, би било за мен днес толкова невъзможно, колкото и за някоя тежка статуя, един каменен Цезар например. Спомням си обаче как тичах в детството си по сухите хълмове на Испания, как играех със самия себе си, задъхвайки се до краен предел, уверен, че отличното сърце и здравите дробове ще възстановят равновесието; и към най-обикновения атлет, трениращ бягане на дълги разстояния, аз проявявам разбиране, което само с разума си не бих постигнал. Така от всяко притежавано в миналото умение извлечам познание, което донякъде ме обезщетява за изгубените удоволствия. Вярвах и в хубавите си мигове още вярвам, че е възможно да споделяме живота на другите по този начин, и тази съпричастност вероятно е една от най-трайните форми на безсмъртието. Имало е мигове, когато това разбиране се е опитвало да надхвърли човешкото и от плувеца се е пренасяло върху вълната. Но тук, по липса на точни данни, аз навлизам в света на мечтите и техните метаморфози.

Преяждането е римски порок, но за мен удоволствието беше да се храня умерено. Хермоген не намери какво да промени в моя начин на хранене освен може би нетърпението, което ме караше да се нахвърлям върху първото попаднало пред очите ми ястие, където и да е и по което и да е време, като че ли незабавно трябваше да задоволя изискванията на глада си. От само себе си се разбира, че всеки богат човек би бил непочтен, ако се хвали, че не преяжда, когато в

действителност познава единствено доброволното лишение или го е изпитал само временно като някое повече или по-малко вълнуващо преживяване по време на война или на път. Да се натъпчат до пръсване на празник, това винаги е било стремежът, радостта и естествената гордост на бедните. Харесвах миризмата на печено месо и стърженето на казаните по време на войнишките веселби, искаше ми се те (или това, което в лагера минаваше за пиршства) да бъдат такива, каквите винаги би трябвало да бъдат — радостна и грубовата отмора, награда за лишенията през делничните дни. Доста добре понасях миризмата на пържено по площадите по време на Сатурналиите, но гуляите в Рим ме изпъльваха с такова отвращение и досада, че ако по време на някоя експедиция или военен поход ме заплашваше смърт, за утеша си казвах, че поне никога повече няма да вечерям. Ще ме обидиш, ако ме вземеш за обикновен аскет: едно действие, което извършваме два или три пъти на ден и чиято цел е да поддържа живота ни, положително заслужава цялото ни внимание. Да изядеш един плод, това означава да приемеш в себе си едно красиво, живо, макар и чуждо тяло, което земята е отгледала и облагодетелствувала като нас; това значи да извършиш жертвоприношение, при което предпочиташ себе си пред неодушевеното. Никога не съм хапвал от войнишкия хляб, без да се възхитя от начина, по който тази тежка и грубовата смес се превръща в кръв, в топлина и може би в смелост. Ах, защо моят ум, дори в най-добрата си форма, притежава само една малка част от преработващите способности на тялото?

По време на дългите официални пиршства в Рим често съм се замислял за сравнително неотдавнашния произход на благосъстоянието ни, за народа ни от пестеливи селяни и прости войници, отраснали с чесън и еченик, които благодарение на нашите завоевания откриват внезапно сложните ястия на азиатската кухня, за да се нахвърлят върху тях с алчността на изгладнели селяни. Нашите римляни се тъпчат с пъдпъдъци, обливат се със сосове, отравят се от подправки. Един Апиций например се гордее с изобилието от сладки, кисели, тежки или изискани блюда, които се редуват с елегантна последователност на банкетите му; добре щеше да бъде, ако всяко от тези ястия се поднасяше поне отделно и се приемаше на гладно, погълнато с любов от някой познавач с неотслабващ апетит. Поднасяни с ежедневно разточителство и липса на ред, те образуват в устата и

стомаха на хранещия се човек отвратителна смес, в която миризмите, вкусовете и отделните вещества губят собствената си стойност и прелестната си същност. В миналото бедният Луций се забавляваше да ми приготвя редки ястия; неговите пастети от фазан, в които умело съчетаваше шунка и подправки, бяха доказателство за едно точно толкова прецизно изкуство, каквото са музиката и рисуването; аз все пак съжалявах за неподправената плът на красивата птица. Гърците ни превъзхождаха в това отношение: тяхното вино с вкус на смола, хлябът, поръсен със сусам, рибите, печени на скара на самия морски бряг, неравномерно почернели от огъня, с полепнали като подправки пясъчни зърнца, задоволяваха глада направо, без да усложняват излишно тази най-проста човешка радост. Дори в най-долнопробната кръчма на Егина или Фалерон храната беше толкова прясна, че въпреки мръсните ръце на прислужника изглеждаше божествено чиста; скромна, но достатъчна, тя като че ли съдържаше във възможно най-сбита форма частица безсмъртие. Вечер след лова печенето на месото придобиваше също характер на тайнство, което ни връщаше назад в зората на човечеството. Виното ни посвещава във вулканичните тайни на почвата, в скритите минерални богатства: чаша самоско вино, изпита на обед в слънчев ден или, напротив, през някая зимна вечер, когато умората ти помага да почувствуваш направо в стомаха топлата й струя, нейното парещо и осезаемо разливане в артериите, създава усещане за нещо свещено, понякога твърде силно за човешкия разум; вече не го изпитвам в този чист вид даже в най-добрите римски изби, а педантизмът на големите познавачи на вина ме отегчава. Водата, която благовейно пием с шепа или направо от извора, влива в нас най-съкровената сол на земята ведно с небесния дъжд. Ала за болен като мен днес водата е наслада, на която трябва да се радвам с мярка. Няма значение: дори в агонията ще напрегна сили да усетя върху устните си простата й свежест, примесена с горчивия вкус на последните настойки.

Направих известен опит да се откажа от месото, когато посещавах философските школи, където подхожда да изprobваш поне веднъж в живота си всеки начин на поведение; по-късно, в Азия, видях как индийските гимнософисти отвръщаха очи от димящите агнета и от късовете газела, които се поднасяха в палатката на Хозрой. С младежката си строгост тя намираше тази практика за привлекателна,

но тя изисква по-сложни грижи, отколкото самото чревоугодничество; тя твърде много ни отделя от обикновените хора в една почти винаги публична изява, която минава най-често под знака на протокола или на приятелството. Предпочитам цял живот да се храня с тълсти гъски и токачки, отколкото всеки път да бъда обвиняван от гостите си в показен аскетизъм. Дъвчайки сухи плодове или бавно отпивайки от чашата си, едва съм успявал да скрия от сътрапезниците си, че изкусните сладкарски произведения на моите готовачи са предназначени повече за тях, отколкото за мен, или че интересът ми към тези ястия се изчерпва преди техния. Един владетел не разполага със свободата, която притежава философът — той не може да си позволи да бъде различен в твърде много отношения, а боговете знайт колко много бяха чертите, които ме отличаваха от останалите хора, дори да се ласкаех от мисълта, че голяма част от тях остават незабелязани. Що се отнася до религиозните скрупули на гимнософиста, до неговото отвращение от кървавите меса, бих се трогнал повече, ако не си задавах въпроса има ли съществена разлика между страданието на окосената трева и това на закланите овце и дали ужасът ни от убитите животни не се дължи на факта, че нашата чувствителност е от същото естество. В някои моменти от живота ми, например по време на обредните пости или на религиозните посвещения, аз познах предимствата, както и опасностите за духа, от различните видове въздържание или даже от доброволното гладуване, от онези състояния, близки до замайването, когато вече олекналото тяло навлиза в свят, за който не е пригодено и който вещае безплътния хлад на смъртта. В други моменти тези опити ми помогнаха да се позабавлявам с мисълта за постепенното самоубийство, за гладната смърт, каквато беше смъртта на някои философи, своеобразен вид извратеност, при който се стига до пълно изчерпване, на човешката същност. Никога не бих искал да възприема изцяло определена система, нито от скрупули да се лиша от правото да се натъпча с наденици, ако случайно имам такова желание или ако това е единствената достъпна храна.

Циниците и моралистите единодушно поставят любовните наслади сред така наречените низши удоволствия, между удоволствието от яденето и пиенето, твърдейки в същото време, че човек може да мине и без тях, тъй като са по-малко необходими.

Очаквам всичко от страна на моралиста, но се учудвам, че циникът прави тази грешка. Допускам, че и едните, и другите се страхуват от пагубните си страсти, като ту се съпротивяват срещу тях, ту им се отдават, опитвайки се да приinizят удоволствието си, за да намалят неговата почти страшна власт, на която не са способни да устоят, както и странната му загадъчност, пред която се чувствува изгубени. Ще повярвам в това приобщаване на любовта към чисто физическите радости (ако предположим, че съществуват такива) в деня, в който видя някой чревоугодник да хълца от наслаждение пред любимото си блюдо, както влюбеният на рамото на обичаната жена. От всичките ни игри единствено любовната игра е способна да разтърси душата, тя е единствената, в която играчът неизбежно се отдава на безумието на плътта. Не е задължително да изгубиш разсъдъка си при пие, но влюбеният, който запазва самообладание, не се подчинява докрай на божеството си. Във всички случаи освен в любовта въздържанието или прекаляването засягат само отделната личност: всяка чувствена изява ни изправя пред Другия, като ни обвързва с изискванията и тегобите на избора (освен в случая на Диоген, чиито лишения и разумен компромис говорят сами по себе си). Не познавам друг избор, на който се решаваме от по-прости и по-неизбежни подбуди, при който избраният обект се измерва по-точно с абсолютната величина на любовните наслади и където любителят на истината има повече възможности да проникне в сърцевината на човешката личност. Освободен от всичко както в смъртта, по-смирен, отколкото след поражение или при молитва, аз с удивление виждам как всеки път изграждаме сложната мрежа от откази, отговорности, жертви, жалки признания и несръчни лъжи, страстни компромиси между своето удоволствие и това на Другия, толкова много връзки, които не можем да разкъсаме и които въпреки всичко така бързо се разпадат. Загадъчната игра, която от любовта към едно тяло води до любовта към една личност, ми се е струвала твърде красива, щом съм й посветил част от живота си. Думите заблуждават, тъй като понятието удоволствие изразява противоречиви състояния и означава едновременно топлота, нежност, физическа близост, а така също насилие, агония и вик. Кратката непристойна фраза на Посейдоний за триенето между две частици плът, която ти преписваше в ученическата си тетрадка с прилежанието на добър ученик, не дава определение на

явлението любов, също както докоснатата с пръст струна не дава представа за чудото на звуците. Тази фраза оскърбява не толкова чувствата, колкото самата плът, това устройство от мускули, кръв и кожа, този червен облак, чиято душа е светкавицата.

Признавам, че разумът бива поразен от чудото на любовта, от необикновената обсебваща страсть, поради която същата плът, обект на нехайни, когато е собственото ни тяло, което се стараем само да чистим, храним и ако е възможно, да предпазваме от страдания, може да ни вдъхне такава жажда за милувки само защото обладава индивидуалност, различна от нашата, и защото въплъщава известни черти на красотата, по повод на които и най-добрите съдници не са единодушни. В този случай човешката логика е безсилна, също както е безсилна пред тайнството на Мистериите. Народната традиция не се е излъгала, виждайки в любовта един вид посвещение, една от пресечните точки между съкровеното и свещеното. Плътското преживяване може да се сравни с Мистериите и по това, че първият опит въздействува на непосветения като едва ли не страшен обред, възмутително отдалечен от привичните ни дейности като съня, храненето и пиенето, повод за присмех, срам или дори ужас. Подобно на танца на менадите или делириума на корибантиите, любовта ни пренася в един различен свят, чийто достъп ни е забранен по друго време и където преставаме да се ориентираме, щом угасне страстта и ни напусне насладата. Прикован към любимото тяло като разпънатия на своя кръст, аз узнах някои тайни за живота, които вече избледняват в паметта ми по силата на същия закон, според който оздравелият престава да разбира потайните истини на болестта, освободеният затворник забравя изтезанията, а изтрезнелият победител — славата.

Понякога съм мечтал да създам система на човешките познания, основана на еротичното — теория на съприкосновението, в която загадъчното и достойното у Другия ще представляват за моето „аз“ опорна точка в един различен свят. Според тази философия чувствената наслада ще бъде един по-пълен и по-специализиран подход към Другия, допълнителен способ за опознаване на онова, което не е собственото ни „аз“. Даже когато чувствеността отсъствува при срещите ни с другите, пак именно чрез допира се ражда или умира нашето вълнение: противната ръка на старицата, която ми поднася своята просба, потното чело на агонизиращия ми баща, измитата от

мен рана на войника. И най-интелектуалните, и най-неутралните човешки отношения се осъществяват чрез тази система от телесни знаци: внезапно прояснения поглед на трибуна, комуто обясняват никаква маневра в деня преди битката, безличния поздрав на подчинения, замръзнал в чинна стойка при нашето появяване, дружелюбния поздрав на роба, комуто благодаря за донесеното блюдо, или ценителската усмивка на стария приятел, комуто подарявам гръцка камея. При повечето хора и най-леките, и най-повърхностните контакти са достатъчни, за да задоволят или дори да презадоволят нашето желание. Ако пък тези контакти се засилят и се умножат около една-единствена личност, докато я обгърнат изцяло, ако всяка частичка от нечие тяло се изпълни със същите вълнуващи символи както чертите на лицето, ако едно-единствено същество, вместо да ни вдъхва в най-добрая случай раздразнение, удоволствие или досада, ни завладява като музика или ни измъчва като нерешен проблем, ако от периферията мине в центъра на нашия свят и най-сетне ни стане по-необходимо от самите нас, ето че се извършва удивителното чудо, в което аз виждам по-скоро завладяване на плътта от страна на духа, а не само проста игра на плътта.

Подобни възгледи за любовта биха могли да ме доведат до кариерата на прельстител. Ако не съм я осъществил, то е, защото без съмнение съм правил нещо друго, ако и да не е по-добро. По липса на талант подобна кариера изисква усилия и дори хитrostи, за които не се чувствувах призван. Уморяваха ме все същите клопки и вечните ходове, които не отиваха по-далече от самата победа. Техниката на големия прельстител изисква лекота и безразличие при преминаването от един обект към друг, които не са ми присъщи; във всеки случай мен напускаха по-често, отколкото обратното; никога не съм могъл да проумея как е възможно да се насиши на някого. Стремежът да измерим точно богатствата, които всяка нова любов ни носи, да я гледаме как се променя и може би как оstarява се съчетава зле с големия брой завоевания. Някога вярвах, че чувството ми за красота ще замести добродетелите и ще ме предпази от най-долни изкушения. Заблуждавал съм се. Поклонникът на красотата успява да я открие навсякъде, подобно на златна жилка в най-неблагородните пластове. Боравейки с тези несъвършени замърсени или изпотрошени шедъври, той изпитва удоволствието на познавача, който единствен

колекционира керамични вази, считани за най-прости. Една сериозна пречка за човека с вкус е високото обществено положение, криещо опасността от ласкателство и измама, присъщи на всяка почти абсолютна власт. Мисълта, че някой е способен да се преструва, макар и най-малко, пред мен, може да ме накара да го съжалявам, презират или мразя. Страдал съм от тези неблагоприятни страни на съдбата си, както беднякът страда от своята нищета. За малко щях да повярвам в илюзията, че се харесвам, когато в същност зная, че се налагам. Но отвращението или може би глупостта започват именно от този момент.

Най-сетне пред добре известните хитрости на прельстителството човек би предпочел простите истини на разврата, ако и тук не господствуващ лъжата. Готов съм да приема по принцип, че проституцията е изкуство като масажа или бръснарството, но вече не се чувствувам добре и при бръснарите, и при масажистите. Няма нищо по-противно от нашите съучастници. Многозначителният поглед на кръчмаря, който ми предлага най-хубавото си вино, лишавайки от него някой друг, още като млад ми беше достатъчен, за да ме отврати от забавленията в Рим. Неприятно ми е, когато някой мисли, че е способен да отгатне желанията ми, да ги предвиди и да се приспособи механично към моя предполагаем избор. Жалкото и обезобразено отражение на собственото ми „аз“, което някой човешки мозък ми предлага в подобни моменти, е в състояние да ме, накара да предпочета тъжните последици от аскетизма. Ако легендата не преувеличава нищо за крайностите на Нерон или за перверзните домогвания на Тиберий, то вероятно чувствеността на тези големи потребители на любовни наслади е била съвсем притъпена, щом са прибягвали до такива сложни средства, а презрението им към себеподобните — твърде силно, та равнодушно са понасяли да бъдат осмивани или използвани. И ако все пак почти съм се отказал от прекалено машиналните форми на удоволствие или не съм отишъл много далече в това отношение, дължа го повече на щастливата си звезда, отколкото на неустойчивата си добродетелност. Остарявайки, бих могъл отново да изпадна в подобни слабости, така както човек се поддава на умората или на хаоса. Болестта и сравнително близката смърт ще ме предпазят от еднообразното повторение на същите движения, подобни на провлаченото рецитиране на наизустен урок.

От всички блаженства, които ме напускат постепенно, сънят е едно от най-ценните, но и най-общодостъпните. Човек, който спи малко и зле, опрян на множество възглавници, разполага с много време за размишления върху тази особена наслада. Признавам, че най-съвършеният сън е почти задължително допълнение към любовта — взаимна отмора, отразена в две тела. Но това, което ме вълнува в случая, е специфичната загадка на съня сам за себе си, неизбежното потъване всяка нощ на голяя, самотен и безпомощен човек в океан, където всичко се мени — цветове, плътност, даже ритъмът на дишането — и където срещаме мъртвите. Това, което ни успокоява след съня, е, че човек излиза от него, при това непроменен, защото никаква странна забрана ни пречи да вземем със себе си точния спомен на сънищата си. Друго, което също ни успокоява, е, че сънят лекува умората, макар и временно, по най-ефикасния начин — просто като представаме да съществуваме. И тук, както и в други случаи, удоволствието и умението се състоят в това да се отدادеш съзнателно на блажената забрава, да приемеш да бъдеш по-слаб, по-тежък, по-лек и по-неясен, отколкото си. По-нататък пак ще се върна на изумителния свят на сънищата. Сега предпочитам да говоря за случаите на същинския сън и същинското пробуждане, които граничат със смъртта и възкръсването. Опитвам се да възстановя точното усещане на внезапно оборилия ме юношески сън, когато заспивах съвсем облечен над книгите, пренесен изведнъж от математиката или правото в един пълноценен и здрав сън, така изпълнен с неупотребена енергия, че през затворените си клепачи усещах, така да се каже, самото съществуване в най-чистия му вид. Спомням си внезапното задрямване направо върху голата земя сред гората след уморителен лов, когато се събуждах от лаенето на стъпилите върху гърдите ми кучета. Изчезването в съня беше толкова пълно, та всеки път си мислех, че ще се събудя друг човек, и бивах огорчен и учуден от съвършения механизъм, който ме връщаше от толкова далече в тази малка частица от човечеството, която бях самият аз. Какво представляват онези особености, на които държим така много, щом не значат нищо за спящия, освободен от тях? За секунди, преди отново да вляза неохотно в тялото на Адриан, аз успявах да се насладя почти съзнателно на онзи лишен от плът човек, на онова съществование без минало.

От друга страна, на болестта и възрастта също са присъщи чудеса: те получават от съня други форми на блаженство. Преди около една година, след крайно изтощителен ден в Рим, изпитах такава отмора, при която изчерпването на силите предизвиква същите чудеса или по-точно други, различни от чудесата, които вършеха безкрайните резерви от сили в миналото. Вече твърде рядко отивам до града и се старая да свързвам възможно най-много работа. Този ден беше неприятно претрупан: имах заседание в Сената, последвано от заседание в съда и от безконечен спор с един от квесторите; накрая присъствувах на религиозна церемония, която не можеше да се съкрати, при все че валеше дъжд. Самият аз бях обединил и сгъстил тези различни дейности, за да оставя възможно най-малко време за досадни просби и ласкателства. Завръщането на кон беше една от последните ми разходки от този вид. Прибрах се във Вилата отвратен, болен, беше ми студено, както е студено на човек, чиято кръв се оттегля и вече не тече по вените. Целер и Хабрий се засуетиха около мен, но и вниманието може да бъде уморително, дори когато е искрено. След като се оттеглих, погълнах няколко лъжици топла каша, която приготвих сам, съвсем не от мнителност, както може да си помисли човек, а защото по този начин си позволявах удоволствието да остана самичък. Легнах си, но сънят бягаше далеч от мен, както здравето, младостта и силата. Заспал съм. Пясъчният часовник ми показва, че бях спал едва час. На моята възраст кратките мигове на пълен унес са равни на съня, който някога траеше половин завъртване на звездите; сега времето ми се измерва с много по-малки единици. Но и един час беше достатъчен, за да се извърши скромното и удивително чудо; топлината на кръвта ми сгряваше ръцете; сърцето и болите ми дробове отново заработваха с желание; животът потичаше като не много обилен, но надежден поток. За кратко време сънят беше заличил умората от добродетелната ми дейност със същата безпристрастност, с каквато би го сторил и за пороците ми, защото божествената същност на великия лекител се състои в това, че благотворното му действие над спящия се извършва, без да се съобразява с него, така както лечебната вода съвсем не се интересува кой пие от извора.

И ако мислим толкова малко за едно явление, което погльща поне една трета от живота ни, то е, защото е нужна известна скромност, за да оценим добрините му. Гай Калигула и справедливият Аристид са

равни в съня; аз самият се отърсвам от безсмислените си и важни привилегии и по нищо не се различавам от негъра пазач, който спи на прага на стаята ми. Какво представлява безсънието освен своеенравното упорство на съзнанието ни да произвежда мисли, поредица от съждения, силогизми и чисто негови определения, нежеланието му да отстъпи мястото си на божественото безсмислие на затворените очи или на мъдрото безумие на сънищата? Този, който не спи, а от няколко месеца насам имам твърде много поводи да изprobвам това състояние върху себе си, повече или по-малко съзнателно отказва да се довери на потока на нещата. Събрат на смъртта... Исократ се е заблуждавал и неговата фраза не е нищо друго освен риторичен ефект. Започвам да опознавам смъртта; тя крие други тайни, още по-чужди на човешката ни участ. Ала тайните на отсъствието и частичната забрава са така преплетени и така дълбоки, че ясно чувствувам как някъде тези два потока, белият и черният, се сливат в едно. Никога не съм наблюдавал с удоволствие съня на обичаните от мен хора; почиваха си от мен, зная, и някак ми се изпълзваха. Всеки човек се срамува от лицето си, белязано от съня. Колко пъти, станал рано, за да работя или чета, ми се е случвало да подреждам сам смяканите възглавници, разхвърляните завивки, тези почти неприлични следи от срещите ни с небитието, доказателство, че всяка нощ преставаме да съществуваме.

Постепенно писмото, което започнах, за да те осведомя за влошаването на моето състояние, се превърна в отмора за мен. Вече нямам нужните сили да се занимавам дълго с държавните дела и това писмо представлява писменият размисъл на болен, който разговаря със спомените си. Сега си поставям по-висока цел: имам намерение да ти разкажа живота си. Вярно е, че миналата година написах официален отчет за дейността си, а секретарят ми Флегон поставил името си начело на този документ. В него съм лъгал възможно най-малко. Въпреки това държавният интерес и благоприличието ме принудиха да преправя някои факти. Истината, която искам да изложа тук, не е особено скандална или е такава дотолкова, доколкото всяка истина може да предизвика скандал. Не очаквам да разбереш нещо с твоите седемнайсет години. Държа обаче да те поучи и може би дори да те шокирам. Избраните от самия мен наставници ти дадоха строгото,

контролирано и може би прекалено щадящо възпитание, от което в крайна сметка очаквам много за самия теб и за Държавата. В замяна тук ти предлагам един разказ, лишен от предразсъдъци и отвлечени принципи, почиващ на опита на един-единствен човек, и това съм аз. Не знам още до какви заключения ще ме доведе моят разказ. Разчитам на този преглед на фактите, за да определя мястото си, да извърша преценка на делата си или най-малкото да се опозная по-добре, преди да умра.

Като всеки друг и аз разполагам само с три начина за преценка на човешкото съществование: изучаването на собственото „аз“ — най-трудният, най-опасният, но и най-плодотворният метод; наблюдението над хората, които най-често успяват да скрият от нас тайните си или правят всичко, за да ни накарат да повярваме, че имат такива; книгите със своеобразните грешки в зрителната точка, които възникват между редовете. Прочел съм почти всичко, написано от нашите историци, поети и дори разказвачи, въпреки че последните са известни като лекомислени, и им дължа може би повече информация, отколкото съм събрал от твърде разнообразните ситуации на собствения си живот. Писаното слово ме научи да се вслушвам в човешкия глас, така както величествената неподвижност на статуите ме научи да ценя жестовете. От друга страна, по-късно животът внесе своето осветление върху книгите.

Книгите обаче лъжат, дори най-правдивите. По липса на думи и изрази, в които биха могли да вместят живота, най-бездарните представят само жалко и бледо подобие от него. Някои автори, като Лукан, го утежняват и отрупват с неприсъща нему тържественост; други пък, като Петроний, го правят по-лек, превръщат го в куха и подскачаща топка, която без усилие запращаш и поемаш в една безтегловна вселена. Поетите ни пренасят в по-просторен и по-красив свят, по-пламенен и по-нежен от този, който ни е отреден, и затова именно различен, но почти необитаем на практика. За да могат да я изучат в чист вид, философите подлагат действителността на приблизително същите преобразования, които огънят или чукът нанасят на телата: нищо от това, което сме знаели за човека или за събитието, не изглежда да оставя в тези кристали или тази пепел. Историците ни предлагат прекалено завършени системи за миналото, с поредици от причини и следствия, твърде точни и ясни, за да са били

напълно верни някога; те прекрояват покорната и мъртва материя и аз зная, че дори Плутарх напразно ще се домогва до Александър. Авторите на еротични разкази приличат на месари, които окачват на тезгяха ценени от мухите късове месо. Трудно бих се примирил със свят без книги, но действителността не е в тях, защото не се помества цялата.

Непосредственото наблюдение над хората е още по-непълноценен метод, задоволяващ се най-често с допнодопробни изводи, които подхранват човешкото зложелателство. Сан, обществено положение, всякакви случаиности стесняват зрителното поле на изследователя на човешкия род: моят роб има напълно различни от моите възможности за наблюдение; но и неговите, и моите са еднакво ограничени. Старият Евфорион ми подава от двадесет години насам гъбата и шишето с масло, но моето познание за него се изчерпва със службата му при мен, а неговото за мен — с моята баня, и всеки опит да научим повече ни се струва, както на императора, така и на роба, неуместно любопитство. Едва ли не всичко, което знаем за другите, е от втора ръка. Ако някой случаинно се изповядва, той защищава своята кауза; оправдателната му реч е готова предварително. Ако го наблюдаваме, той не е сам. Упреквали са ме, че обичам да чета докладите на римската полиция; в тях непрестанно откривам поводи за изненада; приятели или заподозрени, непознати или близки, тези хора ме учудват; техните безумства служат за оправдание на моите. Не ми омръзва да сравнявам облечения с голия човек. Но тези така наивни и обстоятелствени доклади се прибавят към купчината досиета, без ни най-малко да ми помогнат при издаването на окончателната присъда. Това, че строгият на вид сановник е извършил престъпление, никак не ми позволява да го опозная по-добре. Изправен съм пред две явления вместо едно: впечатлението от сановника и престъплението му.

Колкото до наблюдението над собственото ми „аз“, правя го по принуда, макар и само за да бъда в мир с индивида, с когото ще бъда принуден да живея до последния си ден, но едно съжителство, траяло близо шейсет години, все още крие не малко опасности от грешки. И най-дълбокото познание на собственото ми „аз“ е мъгляво, интуитивно, неизразимо и потайно като съучастничество. При един по-безпристрастен поглед то е сковано и сухо като теориите за числата, които мога да разработя: направям целия си ум, за да погледна отдалеч

и отвисоко живота си — и тогава той се превръща в нечий друг живот. Но тези два пътя на познание са трудни и изискват: първият — да проникнеш в себе си, а вторият — да излезеш от собственото си „аз“. По инерция и аз като всеки човек се стремя да ги заменя с най-баналните средства — една представа за живота ми, частично видоизменена от представата, която общественото мнение си съставя за него, готови преценки, т.е. неточни преценки, прилични на предварителна кройка, към която несръчен шивач се мъчи да пригоди нашето парче плат. Неравностойни средства; повече или по-малко изхабени оръдия; но не притежавам други: именно с тяхна помощ изграждам, доколкото мога, представата си за своята човешка орис.

Когато се вглеждам в живота си, откривам ужасен, че няма определен облик. Жivotът на героите, този, за който ни разказват, е ясен; той е устремен като стрела право към целта. Повечето хора с охота свеждат живота си до една формула, нерядко израз на самохвалство или оплакване, доста често на протест; паметта им услужливо им измисля едно обяснено и ясно съществование. Очертанията на моя живот са по-смътни. Както често се случва, това, което го характеризира най-точно, е може би онова, което не съм бил: добър войник, но не велик военачалник, любител на изкуството, но не артист, за какъвто се смяташе преди смъртта си Нерон, способен на престъпления, но съвсем не обременен с тях. Случва ми се да мисля, че великите хора се отличават именно с изключителното място, което заемат, и техният подвиг е в това, да го запазят през целия си живот. Те представляват нашите полюси, пълната ни противоположност. Заемал съм последователно всякакви крайни позиции, но не съм се задържал на тях; животът винаги ме е изтласкал оттам. Въпреки това не мога да се похваля като някой добродетелен орач или носач, не съм имал умерено съществуване.

Подобно на планински пейзаж, дните на моя живот изглеждат съставени от различни, безразборно струпани материали. В него виждам природата си — самата тя разнородна, образувана от равни части инстинкт и култура. Тук-таме се открояват гранитните върхове на неизбежното; навсякъде наоколо — отломките от сривовете на случайността. Старая се да огледам живота си с цел да открия неговия замисъл, проследявайки било оловна, било златна жилка или течението на подводна река, но този измамлив замисъл не е нищо друго освен

заблуда на паметта. От време на време като че ли разпознавам пръста на съдбата в някоя среща, предзнаменование или определена поредица от събития, но твърде много пътища не водят никъде и твърде много суми не дават общ сбор. В това разнообразие и това безредие долавям присъствието на една личност, но нейният образ изглежда едва ли не винаги наложен от обстоятелствата; чертите й са размазани като отражение върху вода. Не съм от тези, които твърдят, че делата им не приличат на тях. Делата трябва да ни приличат, тъй като са единственото мерило за нас, единственият начин да оставим следа в спомена на другите или даже в собствената си памет; защото може би разликата между мъртвия и живия човек се състои именно в невъзможността да продължава да се изразява и да се променя чрез делата си. Но между мен и делата, от които съм изграден, съществува трудно определимо отстояние. Доказателство за това е, че непрестанно изпитвам нужда да ги подлагам на преценка, да ги обяснявам, да давам сам на себе си сметка за тях. Някои от краткотрайните ми начинания са вероятно незначителни, но дори дейности, простиращи се върху целия живот, не означават много повече. В момента, когато пиша това, мисля например, че едва ли е важен фактът, че съм бил император.

Впрочем три четвърти от живота ми не се поддават на определение чрез делата; голям дял от прищевките, желанията и намеренията ми остават мъгляви и неуловими като призрак. Останалото, осезаемата, претворена във факти дейност, едва ли е по-отчетливо, а поредицата от събития са объркани като сънищата. Имам своя хронология, несъвместима с тази, която се позовава на основаването на Рим или на ерата на Олимпиадите. Петнадесет години във войската са по-кратки, отколкото една утрин в Атина; има хора, с които съм общувал цял живот, но които не ще разпозная в ада. И пространствените представи се застъпват: Египет и Темпейската долина са съвсем близо, и аз невинаги съм в Тибур, когато се намирам там. Понякога собственият ми живот изглежда банален до такава степен, че не заслужава да бъде описан, нито дори съзерцаван по-дълго, и съвсем не е по-значителен, дори в собствените ми очи, от живота на първия срещнат. Друг път ми се струва неповторим и затова именно без стойност, бесполезен, защото е невъзможно да бъде сведен до жизнения опит на останалите хора. Нищо не обяснява моя живот: пороците и добродетелите ми съвсем не са достатъчни за това;

щастието ми разкрива повече неща; но непоследователно, с временни прекъсвания и най-вече без приемлива причина. Човешкият разум отказва да приеме, че е рожба на случайността, преходно дело на съдба, която не ръководи никакъв бог, а още по-малко самият той. Една част от всеки живот, дори най-малко достойният за изучаване, се прекарва в търсене на неговия смисъл и начало, на корените му. Моето безсилие да ги открия понякога ме е карало да клоня към свръхестествените обяснения и да търся в окултните бълнувания отговора, който здравият разум не можеше да ми даде. Когато сложните изчисления се окажат по-грешни и самите философи нямат да ни кажат нищо повече, оправдано е да се обърнем към волното чуруликане на птиците или да потърсим упование в далечните звезди.

Varius multiplex multiformis^[3]

Дядо ми Марулин вярваше в звездите. Този висок, изпит и пожълтял от годините старец ме удостояваше със същата степен на безмълвна привързаност, без нежности и външна изява, каквато проявяваше към своя добитък, нивите и сбирките си от паднали от небето камъни. Беше потомък на стар род, чиито прадеди се бяха заселили в Испания още по времето на Сципионите, и трети пореден сенатор в семейството ни, което се числеше към коннишкото съсловие преди това. Беше взел скромно участие в обществените дела по времето на Тит. Този провинциалист не знаеше гръцки и говореше латински с груб испански акцент, който наследих и който предизвикваше насмешка по-късно. Не беше съвсем необразован; след неговата смърт намерихме в дома му ракла, пълна с математически уреди и книги, недокоснати от двадесет години. Притежаваше полунаучни, полуселски познания, смесица от закостенели предразсъдъци и древна мъдрост, характерни за стария Катон. Но през целия си живот Катон е бил човекът на римския Сенат и на войната срещу Карthagен, истински представител на суровия републикански Рим. Почти непроницаемата твърдост на Марулин се коренеше в подалечни и по-стари времена. Той бе човек на племето, въплъщение на свещен и едва ли не страшен свят, чиито следи откривах понякога у етруските ни гадатели. Ходеше винаги гологлав; аз също за което

бивах упрекван по-късно; жилавите му крака не се нуждаеха от сандали. С делничните си дрехи едва се различаваше от старите просяци или от клечащите на припек умислени изполичари. Смятала го за магьосник и селяните се стараеха да избягват погледа му. Имаше необикновена власт над животните. Виждал съм как старата му глава се доближава предпазливо и приятелски до гнездо с усойници или как възлестите му пръсти изпълняват подобие на танц пред някой гущер. Нощем ме водеше да наблюдаваме лятното небе от върха на някой пуст хълм. Обикновено заспивах сред браздите, уморен от броенето на метеори. Той оставаше седнал, с вдигната глава, като едва забележимо се извърташе заедно със звездите. Вероятно беше запознат със системите на Филолай и на Хипарх или с тази на Аристарх от Самос, която по-късно предпочитах, но тези теории не го интересуваха вече. За него звездите бяха пламтящи точки, предмети като камъните и ленивите насекоми, от които също извличаше предзнаменования, съставни части на вълшебна вселена, която съчетаваше в едно волята на боговете, влиянието на демоните и човешката участ. Беше съставил хороскопа ми. Една нощ дойде при мен, разтърси ме, за да ме събуди, и ми съобщи, че ще бъда владетел на света, със същия леко сърдит лаконизъм, с който би предсказал предстоящата добра реколта на хората от чифлика си. След което, обзет от съмнение, взе главня от огъня от лозови съчки, оставил да ни топли през студените часове на нощта, приближи я до ръката ми и прочете в пълничката ми детска длан (бях на единадесет години) и аз не зная какво потвърждение на изписаните по небето знаци. За него светът беше едно цяло; ръката потвърждаваше звездните знамения. Тази вест ме развълнува по-малко, отколкото би могло да се помисли: децата не се учудват на нищо. Мисля, че после той забрави собственото си предсказание, с присъщото за напредналата възраст безразличие към настоящи и бъдещи събития. Една сутрин го намериха в кестеновата горичка край имението ни, вече изстинал и изкълван от грабливите птици. Беше се опитал да ми предаде изкуството си преди своята смърт, но без успех; природната ми любознателност се насочваше непосредствено към заключенията, без да се обременява със сложните и някак противни подробности на неговата наука. Ала увлечението ми към някои опасни експерименти определено ми остана оттогава.

Баща ми, Елий Афер Адриан, беше преизпълнен с добродетели мъж. Животът му бе преминал безславно на разни длъжности, а гласът му никога не бе значел нещо в Сената. Противно на обичайната практика неговата служба на управител в Африка не му беше донесла богатство. У нас, в испанската муниципия Италика, силите му се изчерпваха в непрекъснато уреждане на местните конфликти. Беше неамбициозен, мрачен и подобно на много хора, които постепенно се обезличават с годините, беше започнал да влага маниакално старание и в най-дребните неща, до които свеждаше и себе си. Аз също преминах през достойните за уважение изкушения на прекалената старательност и добросъвестност. Жизненият опит бе развиil у баща ми изключително недоверие към хората, което се прояви и към мен още като дете. Успехите ми, ако би бил тяхен свидетел, ни най-малко нямаше да го заслепят; семейната гордост бе прекалено голяма, за да допусне, че и аз бих могъл да допринеса нещо за нея. Бях на дванайсет години, когато този преуморен човек ни напусна завинаги. Майка ми остана вдовица до края на живота си; не я видях никога повече след деня, в който потеглих за Рим, повикан от своя настойник. Запомнил съм издълженото ѝ лице на испанка, излъчващо тъжна доброта, спомен, подсилен от восьчния ѝ бюст от Стената на предците. Тази безупречна матрона имаше присъщите за жените от Кадис малки, обути в тесни сандали крака, а лекото люлеене в походката ѝ напомняше танцьорките от този крак.

Често съм разсъждавал върху грешката, която допускаме, предполагайки, че една личност или семейство непременно споделят идеите или събитията на века, в който живеят. Отзвукът от римските интриги едва стигаше до родителите ми в отдалечения испански край, въпреки че по времето на бунта срещу Нерон дядо ми беше предложил гостоприемството си на Галба за една нощ. Живеехме със спомена за някой си Фабий Адриан, изгорен жив от картагенците при обсадата на Утика за друг Фабий — злополучен воин, преследвал Митридат по пътищата на Мала Азия — тъмни герои на лишени от блясък архиви. Баща ми не знаеше почти нищо за писателите от своето време: Лукан и Сенека му бяха неизвестни, въпреки че произхождаха от Испания като нас. Практично ми Елий, образован човек, се задоволяваше с четивото на най-известните автори от времето на Август. Пренебрежението към съвременната мода им спестяваше много грешки във вкуса; то ги бе

предпазило от всякаква риторична високопарност. Елинофилството и Ориентът бяха също неизвестни или преценявани отдалече с навъсена строгост; мисля, че в целия полуостров нямаше нито една-единствена хубава гръцка статуя. Пестеливостта вървеше ръка за ръка с богатството, известна селска простоватост — с едва ли не пресилена тържественост. Сестра ми Полина беше сериозна, мълчалива и навъсена; омъжи се млада за старец. Бяхме абсолютно почтени, а към робите — сурови. Към нищо не проявяхме любопитство; стараехме се да мислим така, както подобава на римски граждани. Съдено ми бе да пропиляя всички тези добродетели, ако това бяха наистина добродетели.

Според официалното схващане един римски император трябва да се роди в Рим, но аз съм роден в Италика; именно към тази суха, но плодородна страна прибавих по-късно толкова много области от света. В това схващане има нещо хубаво: то доказва, че решенията на ума и на волята стоят над обстоятелствата. Истинското родно място е там, където за пръв път сме отправили разумен поглед към себе си; първото ми отечество бяха книгите и в по-малка степен — училището. Испанските училища бяха повлияни от провинциалната атмосфера. Училището на Теренций Скавър в Рим преподаваше посредствено поетите и философите, но то твърде добре подготвяше за превратностите на човешкото съществуване; преподавателите упражняваха такъв гнет над учениците си, какъвто бих се срамувал да наложа над себеподобните си; затворен в тесните граници на своите знания, всеки от тях презираше колегите си, които също така ограничено знаеха нещо друго. Тези педанти пресилваха от словесни битки. Споровете за старшинство, интригите и клеветите ме приучиха към онова, с което щях да се сблъскам по-късно във всички общества, в които щях да живея, но към това тук се прибавяше и детската жестокост. Въпреки всичко общах някои от учителите си, както и странни интимни и двусмислени отношения, съществуващи между преподаватели и ученици, общах и песента на сирените, звучаща в нечий старчески глас, който за пръв път ви разкрива един шедъровър или ви изяснява нова идея. Впрочем най-великият прельстител съвсем не е Алкивиад, а Сократ.

Методите на преподавателите по граматика и реторика са може би по-малко нелепи, отколкото смятах по времето, когато бях подложен

на тях. Със своята смесица от логични правила и произволна употреба граматиката предлага на младия ум предварително усещане за онова, което науките за човешкото поведение, правото и моралът ще му поднесат по-късно, за онези системи, в които е узаконен инстинктивният човешки опит. Що се отнася до упражненията по реторика, където последователно бяхме ту Ксеркс, ту Темистокъл, Октавиан или Марк Антоний, те ме опияняваха; чувствувах се Протей. Те ме научиха да прониквам последователно в мисълта на всеки човек, да разбирам, че всеки решава, живее и умира според собствените си закони. Четенето на поетите ме разтърси още повече: не съм сигурен, че откритието на любовта е непременно по-прекрасно, отколкото откритието на поезията. Тя ме преобрази: посвещаването в смъртта едва ли ще ме въведе по-далече в един различен свят, отколкото един залез от Вергилий. По-късно предпочитах суровия Ений, така близък до свещените корени на расата ни, горчивата мъдрост на Лукреций или — пред щедрата волност на Омир — умерената пестеливост на Хезиод. Особено ми допадаха най-непроницаемите и трудни поети, които принуждаваха мисълта ми на най-изтощителна гимнастика, най-съвременните или най-старите, тези, които откриваха нови пътища пред мен или ми помагаха да намеря отново изгубените. По същото време в поезията обичах най-много онова, което непосредствено въздействува на чувствата, гладкия метал на Хораций, Овидий с неговата мекота на човешка плът. Скавър ме хвърли в отчаяние, уверявайки ме, че никога не ще бъда нищо друго освен посредствен поет: липсвали ми дарбата и прилежанието. Дълго вярвах, че е сгрешил, и все още пазя някъде под ключ една-две любовни стихосбирки, най-често подражание на Катул. Ала отсега нататък почти не ме вълнува дали собствените ми творения са достойни за внимание, или не.

Ще бъда признателен до края на живота си на Скавър, задето ме накара да уча гръцки отрано. Бях още дете, когато за пръв път се опитах да чертая със стило буквите на тази непозната азбука: това бе за мен откриване на нови светове, начало на странствованията ми и на усещането за един колкото обмислен, толкова и неосъзнат избор, както при любовта. Обичах този език заради гъвкавостта му на здраво тяло, богатия му речник, в който всяка дума отразява непосредствената и разнообразна връзка с действителността, а също и за това, че почти

всичко най-добро, казано от хората, е било изречено на гръцки. Зная, че съществуват и други езици: те са или закостенели, или тепърва ще се родят. Египетските свещенослужители ми показаха своите древни символи — по-скоро знаци, отколкото думи — прастари опити за класификация на света и на нещата, гробовен език на мъртва раса. По време на Юдейската война равинът Йешуа ми разясни буквалния смисъл на някои текстове от този език на фанатици, така обсебени от своя бог, че са пренебрегнали човешкото. Във войската се запознах с езика на келтските помощни части и особено си спомням някои от песните... Обаче варварските говори са ценни най-вече като резерв за човешката реч, а вероятно и заради това, което ще изразяват един ден. Напротив, гръцкият език е оставил зад себе си цели съкровища от човешки и държавен опит. От йонийските тирани до атинските демагози, от целомъдрената суворост на Агезилай до изстъпленията на Дионисий или на Деметрий, от измяната на Демарат до лоялността на Филопимен, всичко, което всеки от нас би могъл да направи, за да навреди на близкните си или да им служи, е било поне веднъж извършено от грък. Същото е и с личния ни избор: от цинизма до идеализма, от скептицизма на Пирон до свещените блянове на Питагор, нашите откази или съгласия не са нещо ново; и добродетелите, и пороците ни имат гръцки образци. Нищо не може да се сравни с красотата на някой латински надгробен или оброчен надпис: издълбаните върху камъка думи обобщават с безпристрастно величие всичко, което трябва да знае за нас светът. Управлявах империята на латински; надгробният ми надпис ще бъде изписан на латински по стените на мавзолея ми и край Тибър, но ще съм живял и мислил на гръцки.

Бях на шестнайсет години: връщах се след временен престой в Седмия легион, разположен по това време сред Пиренеите, в една дива област на отсамна Испания, твърде различна от южната част на полуострова, където бях израснал. Моят настойник, Ацилий Атиан, счете за разумно да ме възнагради за няколкото месеца сувор живот и ожесточено ловуване, като продължа образованието си. Мъдро прие да бъде убеден от Скавър да ме изпрати в Атина при софиста Исеј, блестящ мъж, най-вече надарен с рядък импровизаторски талант. Атина незабавно ме покори; непохватният ученик, плахият юноша за пръв път се наслаждаваше на свежия и въздух, на бързите разговори,

на разходките през дългите розови вечери, на несравнимата лекота на дискусиите и развлеченията. Занимавах се последователно с математика и изкуство, успоредно правех проучвания; в Атина имах също възможност да следвам курса по медицина на Леотихид. Професията на лекар би ми допаднала; нейните принципи не се отличават съществено от духа, в който се опитах да упражня занаята си на император. Обикнах страстно тази твърде близка до нас и поради това неточна наука, предмет на увлечения и грешки, но непрестанно усъвършенствана благодарение на непосредствения си контакт с голото човешко тяло. Леотихид възприемаше нещата от най-положителната им страна: беше изработил чудесна система за наместване на счупени кости. Често се разхождахме край морето вечер: този универсален учен се интересуваше от строежа на раковините и от състава на морската тиня. Липсваха му възможности да прави опити; съжаляваше за лабораториите и дисекционните зали на Александрийския музеи, който бе посещавал като млад, за сблъсъка на мнения и за изобретателната състезателност на колегите си. С хладния си ум той ме научи да предпочитам нещата пред думите, да се пазя от готовите постановки, по-скоро да наблюдавам, отколкото да съдя. Този язвителен грък ме научи на методичност.

Въпреки легендите, които се носят за мен, твърде малко съм обичал младостта, собствената — по-малко от всяка друга. Сама по себе си тази толкова прехвалена младост ми се е струвала най-недодяленият период от живота — неясен, неуловим, уязвим и безформен. От сама себе си разбира, че открих известен брой прекрасни изключения от това правило, две или три от които възхитителни, а сред тях ти, Марк, бе най-чистото. Що се отнася до мен, на двадесет години бях почти същият, какъвто съм днес, но без нужното постоянство. Всичко в мен не беше лошо, но можеше да бъде: доброто или най-доброто съжителствуващо с най-лошото. Не мога да мисля без срам за невежеството си по отношение на света, който смятах, че познавам, за нетърпението си, за лекомислените си амбиции и за грубата си ненаситност. Дали да си призная истината? В Атина, сред този живот на учение, където удоволствията имаха своето дължимо място, аз копнеех не за самия Рим, но за атмосферата на мястото, където непрестанно се решаваха и пререшаваха световните дела, за шума на скрипците и предавателните колела в механизма на

властта. Царуването на Домициан беше вече към края си; братовчед ми Траян, който се бе покрил със слава на рейнските граници, се превръщаше в народен герой; испанският род пущаше корени в Рим. В сравнение с този свят на непосредственото действие любимата ми гръцка провинция изглеждаше заспала сред праха на отживели времето си идеи, а политическата пасивност на елините ми приличаше на долна проява на бягство. Моята жажда за власт и за пари, която често е първата проява на жаждата ни за власт, а също и за слава, ако трябва да дадем това хубаво и пламенно име на нетърпението си да се прочуем, беше неоспорима. Към това се прибавяше и смътното усещане, че макар и по-назад в много отношения, Рим печели предимство с това, че изисква от гражданите си, или поне от сенатското или коннишкото съсловие, да участвуват във важните държавни дела. Бях стигнал до такова състояние, при което чувствувах, че и най-баналният спор за вноса на египетско жито би ми дал повече знания за държавата, отколкото цялата „Държава“ на Платон. Няколко години преди това, още като млад римлянин, привикнал на военната дисциплина, забелязах, че разбирам по-добре от учителите си войниците на Леонид и атлетите на Пиндар. Напуснах сухата и слънчева Атина заради града, където покрити с тежки тоги мъже се борят срещу февруарския вятър, където разкошът и развратът са лишени от привлекателност, но където и най-незначителните решения засягат съдбата на част от света и където един млад и не много глупав, ала любознателен провинциалист, вярващ, че се подчинява само на най-груби амбиции, щеше постепенно да ги загуби ведно с осъществяването им, да научи да се мери с хората и нещата, да заповядва и — което в крайна сметка може би не е така маловажно — да бъде полезен.

Всичко не беше дотам добро в издигането на добродетелната средна класа, която заемаше изгодни позиции с оглед на предстоящата смяна на режима: политическата честност печелеше битката с помощта на твърде съмнителни средства. Предоставяйки цялата административна власт в ръцете на свои приближени, Сенатът допринасяше още повече за изолирането на доведения до безизходица Домициан, новите хора, с които ме свързваха роднински връзки, може би не бяха много различни от онези, на чието място щяха да дойдат; бяха най-вече по-малко покварени от властта. Провинциалните ми

братовчеди и племенници се надяваха поне на някои по-низши служби, а от тях се искаше да изпълняват честно задълженията си. Аз също получих своя дял: бях назначен за съдия по наследствените дела. От този скромен пост наблюдавах последните схватки от смъртоносния двубой между Домициан и Рим. Императорът бе загубил всяка опора в града, където се задържаше само с цената на многобройни екзекуции, които ускоряваха края му; цялата армия кроеше планове за смъртта му. Не разбрах много нещо от тази битка, по-съдбоносна от битките на цирковата аrena; към притиснатия до стената тиранин изпитвах само високомерното презрение на ученика на философите, какъвто бях тогава. Следвайки съветите на Атиан, изпълнявах задълженията си, без много да се занимавам с политика.

Тази година на труд почти не се различаваше от годините на учение: не познавах правото; в съда имах щастието да бъда колега на Нераций Приск, който се съгласи да ме обучава и който остана мой правен съветник и приятел до края на живота си. Той принадлежеше към онези редки умове, които, познавайки дадена специалност из основи, я виждат, тъй да се каже, отвътре, от една недостижима за непосветените гледна точка, но запазват заедно с това чувството за относителната ѝ стойност в сред общи ред на нещата и я измерват с човешка мярка. По-вещ в практиката на закона от всичките си съвременници, той никога не се колебаеше пред полезните нововъведения. Благодарение на него по-късно успях да проведа известни реформи. Налагаше се да помисля и за друго. Бях запазил провинциалното си произношение и първата ми реч в съда предизвика буря от смях. Възползувах се от връзките си с актьори, което възмути семейството ми: уроците по дикция бяха в продължение на дни и месеци най-тежкото, но и най-приятното ми задължение. Те бяха и най-добре пазената от всичките ми тайни. Дори развратът се превръщаше в учение през тези трудни години: опитвах се да бъда в крак със златната римска младеж, но никога не успях напълно. С малодушието, свойствено за тази възраст, чиято чисто физическа смелост се изразходва другаде, аз само наполовина имах доверие в себе си; надявайки се, че ще заприличам на другите, потисках или насилах своята природа.

Не ме обичаха много. Впрочем нямаше и защо. Известни мои черти, например любовта ми към изкуството, които минаваха

незабелязани у атинския ученик и които щяха да бъдат повече или по-малко приети от всички у императора, бяха пречка за офицера и сановника в първите му стъпки към властта. Моето елинофилство, което ту демонстрирах, ту скривах непохватно, предизвикващо насмешка. В Сената ме наричаха гръцкият студент. Това сложи началото на моята легенда — променливо и загадъчно отражение, съставено наполовина от постъпките ни, наполовина от онова, което мисли за тях простолюдието. Безсрамни тъжители ми изпращаха жените си, ако знаеха за връзката ми с нечия сенаторска съпруга, синовете си, когато безразсъдно излагах на показ увлечението си по някой млад мим. Изпитвах удоволствие да смущавам с безразличието си тези хора. Най-жалки бяха тези, които, за да ми се понравят, разговаряха с мен за литература. Тактиката, която изработих на тези посредствени длъжности ми послужи по-късно при императорските ми аудиенции: да се отدادеш напълно на всеки за краткото време на аудиенцията, да заличиш от света всичко, за да оставиш за момента само този банкер, ветеран или вдовица; да отدادеш на тези затворени в тесните рамки на своето съсловие най-различни хора цялата учтивост и внимание, които в най-хубавите митове подаряваш на себе си, да видиш как същите хора почти неизбежно се възползват от твоето благоразположение, за да се надуят като жабата от баснята, и накрая сериозно да посветиш малко от мислите си на техния проблем или дело. Също както в кабинета на лекаря пред мен се разпалваше ужасът на стари орази, проказата на лъжите. Мъже срещу жени, бащи срещу деца, отделни родове срещу всички: малкото уважение, което изпитвах към семейната институция, не можа да устои на това. Не презирям хората. Ако беше така, нямаше да имам никакво право, нито основание да се опитвам да ги управлявам. Знам, че са суетни, невежи, алчни, неспокойни и способни на всичко, за да успеят, за да се издигнат дори само в собствените си очи или просто за да си спестят страданието. Зная, че съм като тях, поне на моменти, или бих могъл да бъда като тях. Разликите, които забелязвам между другите и мен, са твърде незначителни, за да натежат в крайната равносметка. Старая се поведението ми да бъде еднакво отдалечено и от хладното превъзходство на философа, и от наглостта на един Цезар например. И най-пропадналите хора имат нещо светло в себе си: този убиец свири прилично на флейта; надзирателят, който раздира с бич тялото на роба,

е може би добър син, а този глупак би разделил с мен и последния си залък хляб. Малко са онези, които не бихме могли да поучим удачно. Голямата ни грешка е, че се опитваме да постигнем от всеки точно тези добродетели, които той няма, и че пропускаме да развиваме онези, които притежава. За стремежа към тези частични добродетели тук ще изложа онова; което по-рано казах със страст за стремежа към красотата. Познавал съм безкрайно по-благородни и по-съвършени от мен хора, като баща ти Антонин; общувал съм с не малко герои и даже с няколко мъдреци. Повечето хора са непостоянни както в доброто, така и в злото, недоверието им, повече или по-малко враждебното им безразличие се огъва прекалено бързо, почти неприлично, и се превръща твърде лесно в признателност, в уважение, впрочем може би също така краткотрайни; дори egoизмът им може да бъде насочен към полезни цели, винаги се учудвам, че не съм бил мразен от повече хора; имал съм само двама или трима ожесточени врагове, за което, както винаги, бях отговорен отчасти. Някои са ме обичали; същите са ми дали много повече, отколкото съм имал право да изисквам от тях или дори да се надявам — смъртта си, а понякога и живота си. И божеството, което носят в себе си, често се разкрива при смъртта им.

Чувствувам, че има едно-единствено нещо, в което превъзхождам повечето хора; аз съм едновременно и по-свободен, и по-обвързан, отколкото се осмеляват да бъдат те. Почти всички недооценяват както истинската си свобода, така и действителната си зависимост. Проклинат оковите си, а понякога, изглежда, се гордеят с тях. От друга страна, времето им минава в суетни волности; те дори не са способни да си изковат макар и най-леките вериги. Що се отнася до мен, стремил съм се повече към свободата, отколкото към властта, към властта — само защото отчасти гарантира свободата. Това, от което се интересувах, не бе философията на свободния човек (всички, които се опитваха да правят това, ме отегчаваха), но един вид техника: исках да намеря пресечната точка, в която волята ни се слива със съдбата, където дисциплината подпомага човешката природа, вместо да я ограничава. Бих искал да разбереш, че тук не става дума за непреклонната воля на стоика, чиято власт преувеличаваш, нито за никакъв абстрактен избор или отрицание, които биха били обида към условията на нашия богат и безкраен, съставен от предмети и тела свят. Мечтаех за по-съкровена съпричастност или за по-гъвкава

добронамереност. За мен животът бе кон, чиито движения стават твои, но след като си го дресирал възможно най-добре. В последна сметка, тъй като всичко е бавно и неусетно решение на духа, който увлича след себе си тялото, аз се стараех да достигна постепенно до едно почти абсолютно състояние на свобода или зависимост. Физическите упражнения ми бяха полезни в това отношение; диалектиката също не ми вредеше. Най-напред се стремях към простата свобода на незаетите мигове. Всеки добре организиран живот има своите и който не е способен да си ги осигури, неумее да живее. Отидох още по-далече: открих едновременната свобода, при която две действия или две състояния са възможни в едно и също време. По примера на Цезар се научих както да диктувам много текстове едновременно, така и да говоря, четейки. Изнамерих такъв начин на живот, при който и най-тежката задача можеше да бъде изпълнена отлично, без да ме ангажира изцяло; в същност понякога съм дръзвал да си поставя за цел да отхвърля самото понятие за физическа умора. В други случаи практикувах метода на редуваша се свобода: вълненията, мислите и заниманията ми трябваше да могат да бъдат преустановени всеки миг и отново подновени; увереността, че мога да ги изгоня или повикам като роби, им отнемаше всяка възможност да ме тиранизират, а на мен — всякакво чувство за зависимост. Постигнах нещо повече: организирах целия си ден около една любима идея, с която не се разделях; всичко, което би могло да ме обезсърчат или да ме отвлече от нея — начинания или работа от друг характер, незначителни приказки, хилядите ежедневни случки, — се опираше на моята идея като лозница около колона. Друг път правех точно обратното — раздробявах до безкрайност: всяка мисъл, всеки факт биваха разчленени и разделени на значителен брой по-малки и по-лесни за овладяване мисли или факти. Трудните за вземане решения се разпадаха на рояк по-малки решения, вземани едно след друго, всяко едно водещо до следващото, станали по този начин неизбежни и лесни.

Ала най-силно се стараех да постигна свободата на доброволното подчинение — най-трудната от всички. Желаех състоянието, в което се намирах; в годините на моята зависимост подчинението ми губеше всичко недостойно и обидно, щом успеех да го приема като полезно упражнение. Избирах онова, което имах, като единствено се заставях да го притежавам напълно и да му се

наслаждавам възможно най-добре. Изпълнявах без усилие и най-досадните задължения, щом решех, че ми допадат. Ако нещо ме отврещаваше, превръщах го в обект на изследване; умело се насилах да извлечам повод за радост от него. Изправен пред непредвидени или почти безизходни обстоятелства, пред засада или морска буря, след като вземех всички мерки в полза на придвижаващите ме, аз се стараех да посрещна с радост случая, да се насладя на изненадата, която ми носи, и тогава засадата или бурята се вместваха без сътресение в собствените ми планове или мечти. Даже сред най-голямата си злочестина усещах мига, в който изчерпването на силите ми намаляваше част от нейния ужас и аз се сливах с нея, като приемах да я понеса. Ако един ден ми се наложи да изтърпя мъчения (а болестта без съмнение непременно ще ме подложи на подобни изпитания), не съм сигурен дали бих проявил дълго самообладанието на един Тразеа, но се надявам да намеря сили да се примиря поне с воплите си. И така, с известна смесица от въздържаност и дързост, от умело съчетани примирение и бунт, от крайни изисквания и разумни отстъпки, успях най-сетне да се приема такъв, какъвто съм.

Ако бе продължил прекалено дълго, този живот в Рим щеше положително да ме озлоби, поквари или похаби. Спаси ме завръщането ми във войската. Тя също изиска компромиси, но те са по-лесни. Отиването във войската означаваше пътешествие и аз заминах опиянен от радост. Бях издигнат за трибун във Втория помощен легион; прекарах няколко дъждовни есенни месеца по бреговете на Горни Дунав, в компанията на един-единствен другар — неотдавна излязъл том от Плутарх. През ноември бях прехвърлен в Петия македонски легион, разположен по това време при устието на същата река (все още е там), на границите с Долна Мизия. Снегът, който беше затрупал пътищата, ми попречи да пътувам по суща. Взех кораба в Пола; пътят едва успях да посетя отново Атина, където щях да живея за дълго покъсно. Известието за убийството на Домициан, получено няколко дни след пристигането ми в лагера, не учуди никого и зарадва всички. Траян бе осиновен от Нерва почти веднага след това. Напредналата възраст на новия император превръщаше въпроса за приемствеността на властта във въпрос на месеци: известно беше, че братовчед ми си бе

поставил за цел да въвлече Рим в нова завоевателна политика, така че прегрупирването на войските и постепенното затягане на дисциплината, което започваше да се извършва, държеше армията в трескаво очакване. Дунавските легиони действуваха с точността на току-що смазана военна машина; те по нищо не приличаха на познатите ми заспали испански гарнizonи; нещо още по-важно — вниманието на армията вече не бе насочено към дворцовите кавги, а към външните работи на империята; нашите войскови части вече не се свеждаха до банда от ликтори, готови да приветствуват или да убиват безразборно. Най-умните офицери се опитваха да различат някакъв общ замисъл в преустройствата, в които сами участвуваха, да предвидят бъдещето, а не само своите перспективи. Впрочем търде много глупави коментари се разменяха на този пръв етап от развитието на събитията, а вечер по масите се чертаеха колкото произволни, толкова и нелепи стратегически планове. Римският патриотизъм, непоколебимата вяра в добрините на нашето господство и в мисията на Рим да управлява народите се проявяваха у тези професионалисти на военното дело в такива груби форми, с каквото не бях още свикнал. В пограничните области, там именно, където би било наложително да проявим умение, макар и временно, за да спечелим приятелството на някои скитнически вождове, войникът напълно изместваше държавника; ангариата и изземването на храни бяха повод за злоупотреби, които не изненадваха никого. Благодарение на вечните раздори между варварските племена положението на североизток бе възможно най-благоприятно: съмнявам се, че последвалите войни са подобрili състоянието на нещата там. Границите произшествия ни причиняваха слаби загуби, които бяха обезпокоителни само защото бяха непрекъснати; нека признаем обаче, че постоянно напрежение съдействуващо поне за разпалване на военния дух. Аз бях убеден, че с по-малко загуби и повече умствено усилие от наша страна щяхме да подчиним на волята си някои от тези вождове и да спечелим на своя страна останалите; реших да се посветя най-вече на последната, пренебрегвана от всички задачи.

Към това ме подтикваше увлечението ми към всичко чуждоземно: обичах да общувам с варварите. Огромната страна, разположена между устията на Дунав и на Бористен, триъгълник, чиито две страни бях пребродил, е една от най-изумителните области

на света, поне за нас, родените по бреговете на Вътрешното море и привикнали на светлите и сухи южни пейзажи, на хълмовете и на полуостровите. Там обожаваха богинята Земя, както тук почитаме богинята Рома, и аз нямам пред вид Церера, а едно по-древно божество, по-старо и от първата жътва. Нашата гръцка или латинска земя, здраво стъпила на скални основи, притежава непосредствената красота на мъжка снага; земята на скитите приличаше на пищното и закръглено тяло на легната жена. Тук равнината се сливаше с небето. Не преставах да се възхищавам на чудото на реките; за тях тази необятна и пуста земя не бе нищо друго освен склон или корито. Нашите реки са къси и човек никога не се чувствува отдалечен от извора им. А огромният поток, който свършваше своя път тук, сред плетеница от устия, влечеше тинята на един непознат континент заедно с ледовете на безлюдни области. Студът по високите испански плата не отстъпва на никой друг, но едва тук за първи път се сблъсках с истинската зима, която се появява само за кратко по нашите земи. Тук тя трае дълги месеци, а по на север човек си я представя вечна, без начало и без край. Вечерта след пристигането ми в лагера Дунавът представляваше необятен път от червен, а след това от син лед, набразден от подводни течения, чиито следи бяха така дълбоки, сякаш бяха оставени от колесници. От студа се предпазвахме с помощта на кожи. Присъствието на този безлик, почти абстрактен враг предизвикваше чувство на неописуема възбуда и прилив на енергия у мен. Борехме се за запазване на топлината, както другаде за поддържане на духа. В някои дни снегът заличаваше и без това едва забележимите неравности в степта; препускахме в свят на чисто пространство и на чисти атоми. Ледът придаваше прозрачност и едновременно с това небесна твърдост и на най-обикновените и най-крехките неща. Всяка пречупена тръстика се превръщаше в кристална флейта. На залез-слънце кавказкият ми водач Асар пробиваше леда, за да наполни конете ни. Впрочем конете бяха една от най-полезните ни връзки с варварите: някакво подобие на приятелство се изграждаше на основата на пазарльци, безкрайни разговори и взаимното уважение поради някой ездачески подвиг. Вечер лагерните огньове осветяваха необикновените подскоци на танцьорите с тънка снага и екстравагантните им златни гравни.

Напролет, когато топенето на ледовете ми позволяваше да проникна по-далече във вътрешните области на страната, често се случваше да обърна гръб на южния хоризонт, скриващ познатите морета и острови, както и на западния, там, където слънцето залязва над Рим, и да мечтая да потъна още по-навътре в степите или оттатък Кавказките предпланини, на север, до най-отдалечената точка на Азия. Какви климати, каква фауна, какви ли човешки раси и империи щях да открия, толкова неизвестни за нас, колкото и ние за тях? Може би ни познаваха най-много благодарение на някои стоки, достигнали до тях посредством дълга верига от търговци и толкова редки за тях, колкото индийският пипер и кехлибарът от прибалтийските области за нас. В Одесос един завърнал се след дългогодишно странствуване търговец ми подари зелен, полупрозрачен камък, който минавал за свещен в някакво огромно царство, чиито гранични области бе обиколил; но сляп и глух за всичко освен за своята печалба, този човек не бе забелязал нито нравите, нито божествата на тази страна. Необикновеният минерал ми подействува като паднал от небето камък, като звезда от друг свет. Ние все още не познаваме добре очертанията на земята и аз ме мога да проумея как се примиряваме с подобно невежество. Завиждам на онези, които ще успеят да обходят двеста и петдесетте хиляди гръцки стадии, така добре пресметнати от Ератостен, и чиято обиколка ще ни върне към изходната ни точка. Представях си, че просто решавам да вървя нататък по следата, която вече заместваше пътищата ни. Забавлявах се с тази мисъл... Да бъда сам, без имущество, без влияние, без нито едно от преимуществата на дадена култура и да попадна сред нови хора и неизпитани обстоятелства... От само себе си се разбира, че това бе само мечта, най-кратката от всички. Измислената от мен свобода съществуваше само отдалече; твърде бързо щях отново да си създам това, от което щях да се отрека. Нещо повече — навсякъде щях да бъда римлянин далеч от Рим. Своеобразна пъпна връв ме свързваше с този град. По това време като трибун се чувствувах още по-неразривно слят с империята, отколкото съм като император, по същата причина, поради която костта на китката ни по-малко свободна, отколкото мозъкът. Независимо от всичко изживях тази чудовищна мечта, от която мъдрите ми, затворени в своите латински земи прадеди биха настърхнали от ужас, а това, че я бях приютил за миг в себе си, ме прави завинаги различен от тях.

Траян се намираше начало на войските ни в Долна Германия; дунавският гарнизон ме изпрати там, за да поднеса поздравленията му на новия наследник на империята. Бяхме спрели да нощуваме в Галия, на три дни път от Кьолн, когато се получи известието за смъртта на Нерва. Изкуши ме мисълта да изпреваря императорската поща и лично да занеса на братовчед си новината за идването му на власт. Потеглих в галоп и пътувах, без да спiram никъде освен в Трир при шурея ми Сервиан, който живееше там в качеството си на управител. Вечеряхме заедно. Слабата глава на Сервиан бе размътена от императорски мечти. Този двуличен човек, който се стремеше да ми навреди или най-малкото да ми попречи да се харесам, реши да ме надхитри, като изпрати свой куриер до Траян. Два часа по-късно бях нападнат при брода на една река; нападателите ни раниха моя ординарец и убиха конете ни. Ние обаче успяхме да золовим един от тях, бивш роб на моя шурей, който призна всичко. Сервиан би следвало да си даде сметка, че не може да попречи така лесно на един решен да продължи пътя си човек освен с цената на убийство, за което не му достигаше смелост. Бях принуден да извървя пеша десетина мили, преди да срещна един селянин, който ми продаде коня си. Пристигнах в Кьолн същата вечер, изпреварвайки с няколко левги куриера на Сервиан. Това приключение се увенча с успех, затова и бях приет още по-радушно от войската. Императорът ме задържа при себе си в качеството ми на трибун във Втория легион, наречен Вернийят.

Прие новината за идването си на власт с възхитително самообладание. Отдавна го очакваše и то с нищо не променяше плановете му. Оставаше такъв, какъвто винаги е бил, какъвто щеше да бъде до смъртта си — военачалник; но неговото достойнство се състоеше в това, че благодарение на своето чисто военно схващане за дисциплината си бе създал точна идея за онова, което се нарича държавен ред. Поне в началото всичко се подчиняваше на тази идея — и военните му планове, и завоевателските му намерения. Император-войн, но съвсем не воин-император. Не промени нищо в начина си на живот; в скромността му нямаше нито предвзетост, нито високомерие. Докато армията ликуваše, той приемаше новата си отговорност като

част от ежедневието, изразявайки простодушно задоволството си пред своите близки.

Не му вдъхвах особено доверие. Беше ми братовчед, повъзрастен от мен с двадесет и четири години, и след смъртта на баща ми — един от двамата ми настойници. Изпълняваше семейните си задължения с провинциална сериозност; беше готов да направи невъзможното, за да ме издигне, ако се окажех достоен, както и да бъде по-строг, отколкото към всеки друг, ако проявях некадърност. Към младежките ми лудории се отнасяше с възмущение, което не бе съвсем неоправдано, но което се среща само от страна на семейството; впрочем дълговете ми го дразнеха много повече, отколкото нередовният ми живот. Други мои черти също го беспокояха: слабо образован, той изпитваше трогателно уважение към философи и учени, но едно е да се възхищаваш отдалеч на великите философи, а съвсем друго — да държиш край себе си един прекалено запознат с литература млад офицер. Като не знаеше какви са принципите и задръжките ми, считаше, че съм лишен от тях в следователно — безпомощен спрямо себе си. За моя чест никога не допуснах грешката да пренебрегна служебните си задължения. Името ми на добър офицер го успокояваше, но за него си оставах само млад надежден трибун, който следва да бъде наблюдаван отблизо.

Едно събитие в частния ми живот едва не ме провали наскоро след това. Бях покорен от едно красиво лице. Привързах се страстно към един младеж, на когото императорът също бе хвърлил око. Приключението бе и преживяно като такова. Някой си Гал, секретар на Траян, който отдавна считаше за свое задължение да му дава подробен отчет за дълговете ми, ни издаде на императора. Гневът му беше безгранич; това бе неприятно изпитание за мен. Някои приятели, между които Ацилий Атиан, направиха всичко възможно, за да смекчат упоритото му и доста смешно озлобление. Най-сетне той отстъпи пред молбите им и сдобряването ни, най-напред твърде неискрено и от двете страни, беше по-унизително за мен, отколкото гневните сцени преди това. Признавам, че запазих безмерна омраза към този Гал. Доста години след това бе осъден за фалшификация на официални документи и това бе най-сладкото отмъщение за мен.

Първият поход срещу даките започна през следващата година. И по вътрешно убеждение, и по политически съображения винаги съм

бил противник на войната, но нямаше да бъда нищо повече от обикновен човек, ако големите начинания на Траян не бяха заразили и мен. Гледани най-общо и от разстояние, тези военни години са измежду най-щастливите в живота ми. Началото бе тежко или поне ми се стори така. Заемах само второстепенни длъжности, тъй като не си бях възвърнал напълно благоразположението на Траян. Обаче познавах страната и знаех, че съм полезен. Почти несъзнателно, от зима на зима, от лагер на лагер и от битка на битка, в мен нарастваше чувството на съпротива към политиката на императора; ала по това време нямах нито правото, нито задължението да изразя гласно възраженията си; впрочем никой не би ме послушал. Мястото ми бе малко или повече настризи — в петата или десетата редица, затова и познавах по-добре войниците си и споделях с тях живота им. Все още притежавах известна свобода на действие или по-точно известна независимост по отношение на самото действие, което трудно можеш да си позволиш, когато си на власт и си преминал тридесетте. Имах особени предимства пред останалите: любовта ми към тази сурова страна, увлечението ми към всички доброволни и временни форми на лишения и ограничения. Вероятно бях единственият млад офицер, който не тъгував по Рим. Колкото повече се проточаваше войната сред калта и снега, толкова повече изпъкваше силата на мой характер.

Там изживях период на изключителна възторженост, дължаща се отчасти на влиянието на малка група офицери от моето обкръжение, които се бяха завърнали от далечните азиатски гарнизони заедно с вярата си в странни богове. Култът към Митра, по-малко разпространен тогава, отколкото след походите ни срещу партите, ме завладя за известно време с изискванията на строгия си аскетизъм, който изпъваше волята като лък с непрестанното напомняне за смъртта, желязото и кръвта и който въздигаше до всемирен символ сурвото ежедневие на войнишкия ни живот. Нищо не би следвало да бъде по-несъвместимо със зараждащите се у мен схващания за войната, но варварските обреди, които създават връзки на живот и на смърт между съмишлениците им, ласкаеха най-съкровените въжделания на младежа, нетърпелив по отношение на настоящето, неуверен в бъдещето и именно затова готов да повярва в божествата. Бях посветен в една кула от тръстика и дърво на брега на Дунава, с поръчител бойният ми другар Марций Турбон. Спомням си, че

тежкият агонизиращ бик едва не продъни пода от летви, под който се намирах, за да получа кървавото обливане. Впоследствие разсъждавах над опасностите, които биха могли да представляват за една държава със слаба власт подобни полутайни общества и накрая ги подложих на преследване, но въпреки това признавам, че изправени срещу врага, привържениците им придобиват едва ли не свръхестествени сили. Всеки от нас вярваше, че се изтръгва от тесните граници на своята човешка участ, и се чувствуваше едновременно и враг, и той самият, отъждествен с божеството, за което не се знае дали умира като звяр, или убива като човек. Тези фантастични блянове, които понякога ме плашат днес, не се различаваха много от теориите на Хераклит за тъждествеността на лъка и прицелната точка. Тогава ми помагаха да понасям живота. Победата и поражението бяха преплетени, размесени като различните лъчи на един и същи слънчев ден. Дакийските пехотинци, които тъпчех под копитата на коня си, сарматските конници, повалени по-късно в схватки, при които изправените ни коне взаимно се хапеха по гърдите, всички те биваха убивани от мен толкова по-лесно, колкото повече се чувствувах равен на тях. Изоставено на бойното поле, разголеното ми тяло едва ли щеше да се различава много от тяхното. Последният удар на меча би бил същият и за тях, и за мен. Тук ти доверявам някои необичайни разсъждения, които са измежду най-съкровените в живота ми, заедно със странното опиянение, което не изпитах под такава форма никога вече.

Редица смели постъпки, които биха минали, незабелязани, ако бяха извършени от прост войник, ми спечелиха известност в Рим и слава във войската. Впрочем повечето от така наречените ми подвизи не бяха друго освен излишно перчене; днес в тях виждам със срам, примесен с онази почти свещена екзалтация, за която стана дума преди малко, недостойното си желание да се харесам на всяка цена и да привлеча вниманието върху себе си. Така например един есенен ден прекосих на кон придошлия от дъждовете Дунав с тежкото снаряжение на батавски войник. Ако това е военен подвиг, то конят ми имаше повече заслуга за него, отколкото аз. Ала това време на героични лудории ме научи да правя разлика между многообразните прояви на смелостта. Бих искал да притежавам храброст, която да бъде винаги хладноокръвна, безразлична, лишена от всякаква физическа възбуда и невъзмутима като спокойствието на боговете. Не се лаская от мисълта,

че съм го постигнал. Несолучливото подобие на това качество, до което прибягвах по-късно в най-лошите си дни, не бе нищо друго освен цинично безгрижие към живота, а в най-добрите — моето чувство за дълг, с което се вкопчвах с всичките си сили. Но търде бързо, стига опасността да траеше по-дълго, и цинизът, и чувството за дълг отстъпваха пред една безразсъдна дързост — своеобразен оргазъм на неразривно слят със своята съдба човек. На тогавашната ми възраст това упойващо безстрашие не ме напускаше. Един очарован от живота човек не мисли за смъртта; тя не съществува и той я отрича с всеки свой жест. Ако се срещне с нея, това вероятно става, без да го осъзнае; за него тя е само удар или спазма. Усмихвам се горчиво и си казвам, че днес от две мисли едната е посветена на собствения ми край, сякаш изхабеното ми тяло се нуждае от толкова много уговорки, за да се реши на неизбежното. За сметка на това по онова време един младеж, който щеше да загуби много, ако не бе живял няколко години повече, всеки ден с лека ръка излагаше на опасност бъдещето си.

Всичко казано дотук би могло лесно да се представи като историята на прекалено образован войник, който се оправдава заради своята начетеност. Но тези опростени предположения са погрешни. Различни личности взимаха последователно връх у мен, но никоя за дълго, а сваленият тиранин бързо си възвръщаше властта. Така в мен намираха подслон безукорният и фанатично дисциплиниран офицер, който весело споделя с хората си военните лишения; тъжният мечтател по божественото; любовникът, готов на всичко за миг шемет; високомерният млад лейтенант, който се оттегля в палатката си, разучава картите на светлината на лампата и не скрива от своите близки презрението си към начина, по който е устроен светът; най-сетне бъдещият държавник. Нека не забравямения долния угодник, който приемаше да се напие на императорската трапеза само за да се понрави: младежа, който решава отвисоко всички проблеми със смешна самоувереност; лекомисления и остроумен събеседник, способен да загуби един добър приятел заради някая духовитост; войника, изпълняващ с машинална точност презряното си гладиаторско дело. Нека споменем също и това отсъствуващо лице, без име и без място в историята и което съм също аз, проста играчка на събитията, ни повече, ни по-малко тяло, легнало на походно легло, разсейвано от някая миризма, галено от польха на вятъра или

заслушано във вечното жужене на пчелите. Постепенно обаче едно новодошло лице — директор на трупа или постановчик, влизаше в ролята си. Познавах имената на актьорите си; определях кога е най-подходящо да се явят или напуснат сцената; прекъсвах ненужните реплики и все повече избягвах изтърканите ефекти. Накрая се научих да не злоупотребявам с монолога. С течение на времето моите постановки изградиха характера ми.

Военните ми успехи биха могли да предизвикат неприязън у един не толкова велик човек, колкото Траян. Обаче храбростта беше единственият език, който той разбираше непосредствено и чиито слова попадат право в сърцето му. Най-сетне успя да види в мое лице свой помощник, почти син, и нищо от това, което се случи по-късно, не можа да ни раздели напълно. От коя страна известни зародили се в мен възражения към неговите идеи бяха временно потиснати или забравени пред възхитителния талант, който проявяваше като пълководец. Винаги съм обичал да се наслаждавам на работата на големия специалист. В своята област императорът притежаваше ненадминато умение и майсторство. Начело на най-славния от всички легиони, наречен на името на Минерва, получих за задача да унищожа последните неприятелски прикрития в областта на Железните врати. След обсадата на крепостта Сармизегетуза влязохме с императора в подземната зала, където съветниците на цар Децебал току-що се бяха отровили по време на последното си угощение; императорът ме натовари да запаля странната купчина от мъртъвци. Същата вечер, сред възвишенията на бойното поле, той сложи на ръката ми диамантения пръстен, наследен от Нерва и който беше станал повече или по-малко залог за приемствеността на властта. Заспах доволен тази нощ.

Моята изгряваща популярност озари втория ми престой в Рим с чувството за радостно блаженство, което щях да изпитам в много по-силна степен по-късно, през най-щастливите си години. Траян ми беше дал два милиона сестерции, за да ги раздам на народа; те естествено не бяха достатъчни, но занапред разполагах сам със значителното си състояние и паричните проблеми вече не ме вълнуваха. Почти се бях отърсил от позорния си страх, че мога да не се харесам. Един белег от

рана на брадичката ми послужи като повод да нося късата брада, характерна за гръцките философи. В облеклото си влагах простота, която доведох до крайност като император; времето на гривните и парфюмите бе отминало. А че тази простота криеше известна поза, не е толкова важно. Постепенно свиквах да се лишавам заради самото лишение, както и с контраста, който, харесвах по-късно, между сбирката от скъпоценни камъни и голите ръце на колекционера. За да не се отклонявам от въпроса за облеклото, ще разкажа една случка, от която извлякоха знамения, станала по времето на моята служба като народен трибун. През един ужасно лош ден, когато трябваше да говоря на публично място, изгубих наметалото си от дебела галска вълна. Принуден да произнеса речта си по тога, чиито гънки събираха дъжда като капчук, не преставах да бърша с ръка челото си, за да се запазя от пороя, който пълнеше очите ми. Да хванеш хрема в Рим, е привилегия на император, тъй като, каквото и да е времето, той няма право да носи нищо върху тогата си: от този ден нататък уличните продавачки и търговци на дини повярваха в щастливата ми звезда.

Често говорим за мечтите на младите, като съвсем забравяме тяхната пресметливост. Тя също е мечта и не по-малко безумна от самите мечти. Аз не бях единственият, който си правеше сметки по време на тези римски празници: цялата армия се надпреварваше в гонитба за почести. Влязох доста весело в ролята си на амбициозен политик, която никога не съм играл дълго и убедено, а още по-малко без да изпитвам нужда от непрестанната подкрепа на суфльор. Приех да изпълнявам най-съвестно и благоразумно досадната длъжност куратор на сенатските архиви и можах да извърша всякакви полезни услуги. Лаконичният стил на императора бе прекрасен за войската, но недостатъчен за Рим; императрицата, чиито литературни интереси бяха близки до моите, го убеди да ми повери изготвянето на речите си. Това бе първата от добрите услуги на Плотина. Справих се успешно, толкова повече, че имах известна практика в подобен вид съдействие. В трудното начало на кариерата си често бях писал речите на някои лишени от идеи и неспособни да съчинят и една фраза сенатори, които накрая започваха да вярват, че те самите са авторите им. Работейки за Траян, изпитвах абсолютно същото удоволствие, което ми доставяха упражненията по реторика през моето юношество; сам в стаята си, изprobвах пред огледалото ефекта от своето красноречие и се

чувствувах император. В действителност учех се да бъда такъв; известни дързости, на които не мислех, че съм способен, ставаха нещо лесно. Щом някой друг поемаше отговорността за тях. Простата, но насечена и поради това неясна мисъл на императора ми стана близка; ласкаех се, че я познавам по-добре от самия него. Забавлявах се да подражавам на военния стил на предводителя и да го чувам как произнася пред Сената онези сякаш типично негови фрази, които бях отговорен аз. Когато се случеше да пази стаята бивах натоварен лично да прочета речите, които той дори не си даваше труд да прегледа, и безупречното им произнасяне правеше чест на уроците, получени от мен при трагическия актьор Олимп.

Тези полутайни услуги ми спечелиха приятелството и даже доверието на императора, въпреки че старата неприязнь между нас не бе изчезнала напълно. Тя временно бе отстъпила място на удоволствието, което изпитва застаряващият владетел, виждайки как един младеж от собствената му кръв започва кариера, която той малко наивно смята за продължение на своята. Може би сегашното му въодушевление бе бликало толкова високо на бойното поле в Сармизегетуза само защото преди това бе преминало през множество наслоени пластове от недоверие. Все още мисля, че в случая имаше нещо повече от неизкоренимата враждебност, основана на мъчително постигнати помирения, на различие в характерите или просто на обичайното мислене на един застаряващ мъж. Императорът мразеше инстинктивно подчинените, без които не можеше да мине. Би ме разбрал по-добре, ако проявявах старание, но и допусках пропуски в службата си; а аз му се струвах едва ли не подозрителен с професионалната си безупречност. Това стана очевидно, когато, считайки, че е от полза за кариерата ми, императрицата реши да ме ожени за дъщерята на една Траянова племенница. Той се противопостави твърдо на този проект, мотивирайки се с липсата на семейни добродетели у мен, с твърде младата възраст на девойката и дори със старите ми истории за дългове. Императрицата не отстъпи; самият аз проявих упорство; на тая възраст Сабина не беше съвсем лишена от чар. Този брак, търпян благодарение на почти непрекъснатото ми отсъствие, се превърна в такъв източник на раздразнение и неприятности впоследствие, че едва си го спомням като победа на един амбициозен двадесет и осем годишън младеж.

Бях повече от всяко член на императорското семейство и повече или по-малко принуден да живея в него. Всичко ме отблъскваше в тази среда с изключение на красивото лице на Плотина. Испанските братовчеди и натрапниците от провинцията бяха многобройни на императорската трапеза; те бяха същите, които срещах по-късно на угощенията на жена ми през редките си престои в Рим, и не бих казал, че ги намирах оstarели, тъй като още по онова време те всички имаха вид на столетници. Изльчваха вяла мъдрост и закостеняло благоразумие. Императорът бе прекарал почти целия си живот във войската и познаваше Рим несравнено по-зле от мен. Проявяваше похвално старание да се заобиколи с най-добрите му представители или поне с онези, които му бяха посочени като такива. Официалното му обкръжение се състоеше от възхитително предани и почтени хора, но с ограничена култура, чиято повърхностна философия не стигаше до дъното на нещата. Никога не ми се е нравила превзетата любезност на Плиний, а в безкрайната принципност на Тацит виждах типичния за един реакционен републиканец мироглед, останал непроменен от смъртта на Цезар. Неофициалният кръг на императора беше противно вулгарен и този факт поне временно ме избави от опасността да се забъркам в нови интриги. Независимо от това проявявах нужната учтивост към всички тези толкова разнообразни хора. Бях почтителен към едни, гъвкав пред други, разгулен при нужда, хитър, но не прекалено. Това непостоянство ми бе необходимо; бях многолик по сметка и непоследователен за забавление. Ходех по опънато въже. Нуждаех се не само от уроците на актьор, а и на акробат.

По същото време бях упрекнат в прелюбодеяние с няколко патрицианки. Две или три от тези толкова критикувани връзки продължиха почти до началото на моя принципат. Лесно податливият на разгул Рим никога не е одобрявал особено любовните истории на своите владетели. Марк Антоний и Тит го бяха изпитали на собствения си гръб. Моите любовни преживелици бяха по-скромни и аз не си представям при нашите нрави как един мъж, когото куртизанките винаги са отвращавали, а бракът вече отегчаваше до смърт, би могъл да опознае другояче многоликия женски свят. Враговете ми, начело с

ужасния ми шурей, старият Сервиан, чиито тридесет години старшинство му позволяваха да обедини срещу мен старанията на педагог и на шпионин, твърдяха, че амбицията и любопитството имали по-голям дял в любовните ми приключения, отколкото самата любов, и че близостта ми със съпругите постепенно ме въвеждала в политическите тайни на съпрузите, че изповедите на метресите ми имали за мен стойността на полицейските доклади, които с удоволствие четях по-късно. Истина е, че всяка по-дълготрайна връзка водеше почти неизбежно до приятелството с някой тълст или хилав, надут или стеснителен и почти винаги сляп съпруг, но обикновено това ми донасяше малко удоволствие и още по-малко изгода. Трябва дори да призная, че някои недискретни разкази на любовниците ми, чути в леглото, събуждаха в последна сметка съчувствието ми към тези така осмивани и зле разбрани съпрузи. Приятни, когато жените бяха опитни, любовните ми връзки ставаха вълнуващи, когато биваха красиви. За мен това бе общуване с изкуствата; влизах в допир с интимния свят на статуите; опознавах отблизо Венера от Книдос или Леда, тръпнеща под тежестта на лебеда. Намирах се в света на Тибул и на Проперций: нежна тъга, едва престорена и натрапчива като фригийска мелодия жар, целувки по тайни стълбища, развети по гръдта воали, раздяла призори и венци от цветя, оставени пред нечий праг.

Не знаех почти нищо за тези жени; малкото от своя живот, което ми посвещаваха, се побираше спокойно между две полуотворени врати; струваше ми се, че любовта им, за която непрестанно говореха, е лека като венец, моден накит или скъпо и крехко украсение; подозирах, че страстта им бе премяна, която слагаха заедно с червилото и огърлиците си. Собственият ми живот им изглеждаше не по-малко потаен; съвсем и не желаеха да го опознаят, предпочитайки да си го представят напълно погрешно. Накрая все пак разбирах, че правилата на играта налагат тези вечни престорукви, крайната разточителност в признаниета и в оплакванията, ту престореното, ту прикривано удоволствие, съгласуваните като танцови фигури среци. Дори в кавгите от мен се искаше да изрека предварително очакваната реплика, докато неутешимата красавица кършеше ръце като на сцена.

Често съм мислел, че страстно влюбените мъже се привързват поне толкова към храма и символите на своя култ, колкото към самото

божество: те се наслаждават на къносаните в червено нокти, на натритата с парфюми кожа, на хилядите хитrostи, които подчертават красотата, а понякога изцяло я създават. Тези изтънчени идоли се различаваха във всяко отношение от едрите жени на варварите, както и от нашите тромави и навъсени селянки; те се раждаха от позлатените колони на големия град, от пълните с багрилки казани на бояджиите или от топлите изпарения на баните, подобно на Венера от недрата на гръцкото море. Едва ли биха могли да бъдат отделени от трепетната нежност на антиохийските вечери или от трескавото оживление на римските утрини, от известните имена, които носеха, от разкоша, сред който последната им прищаявка беше да се показват голи, но никога без накит. Бих желал нещо повече: да видя човешкото създание само със себе си, без маска, такова, каквото се налага да бъде понякога в страданието, след смъртта на първородна рожба или пред първата бръчка в огледалото. Когато един мъж чете, разсъждава или пресмята, той принадлежи на човешкия род и няма пол, а в най-добрите мигове от живота си той се издига даже над човешкото. За моите любовници бе чест да мислят само като жени: интелектът или душата, които търсех, и този път не бяха нищо друго освен приятно ухание.

Вероятно имаше нещо повече от това: скрит зад някоя завеса като комедиен герой, който изчаква благоприятния момент, дебнех с интерес шумовете на непознатия дом, особения звук на женските брътвежи, нечий изблик на гняв или смях, интимните шушукания, всичко, което затихваше, щом станеше известно, че съм там. Децата, постоянната грижа за облеклото и паричните затруднения, които скриваха от мен, отново придобиваха значение в мое отсъствие; дори така осмиваният съпруг ставаше първенствуващ и може би любим. Сравнявах любовниците си с неприветливите лица на пестеливите и амбициозни жени от собственото ми семейство, непрестанно заети с проверка на домашните сметки или с грижа за бюстовете на нашите предци; питах се дали тези студени матрони не прегръщат и те своите любовници под някоя беседка в градината и дали моите леснодостъпни красавици не чакаха само да ги напусна, за да подновят свадата си с икономката на дома. Опитвах се, доколкото е възможно, да обединя в едно цяло тези две лица на женския мир.

Миналата година, малко след заговора, който струва живота на Сервиан, една от бившите ми любовници си направи труд да дойде до

Вилата, за да изобличи един от зетовете си. Не взех под внимание обвинението, което можеше да бъде плод както на омразата й, така и на желанието ѝ да ми угоди. Разговорът обаче ме интересуваше: както някога в съда по наследствени дела, ставаше дума единствено за завещания, за тъмни машинации между роднини, за неочеквани или нещастни бракове. И в този случай се сблъсквах с ограничения свят на жените, с грубото им практически чувство, със сивия им кръгозор, щом не е озаряван от любовта. Резкият ѝ тон и никак противната ѝ лоялност ми напомниха досадната Сабина. Чертите на моята посетителка изглеждаха сплескани и размазани, сякаш разрушителната ръка на времето беше минала многократно върху мека восьчна маска; она, което бях взел за красота на времето, никога не е било друго освен крехкия цвят на младостта. Но притворството господствуващо още: набръканото ѝ лице продължаваше да играе непохватно с усмивката. Чувствените спомени, ако изобщо е имало такива, напълно се бяха изличили в паметта ми; останала бе само размяната на любезни фрази с едно създание, белязано като мен от болестта или възрастта, и същата леко раздръжена благосклонност, която бих проявила към някоя стара испанска братовчедка или далечна роднина, дошла от Нарбона.

Напразно се стремя да уловя мимолетния спомен — валма от дим, преливащи с багрите на дъгата мехурчета на детска игра. Колко лесно се забравя всичко... Толкова много неща са се случили от времето на тези леки увлечения, че дори не мога да разпозная вкуса им; харесва ми най-вече да отричам, че съм могъл да страдам заради тях някога. И все пак измежду любовниците ми има поне една, която съм обичал нежно. Беше едновременно и по-изтънчена, и по-твърда, по-нежна и по-сурова от другите: тънкото ѝ закръглено тяло напомняше тръстика. Винаги съм се възхищавал от красивите коси, тази копринена и гъвкава част на тялото, но косите на повечето наши жени представляват кули или лабиринт, ладия или гнездо на пепелянки. Нейната беше само това, което бих искал да бъдат всички коси — грозд или разтворено крило. Легнала по гръб, склонила към мен малката си горда глава, говореше с възхитително безсрание за любовните си преживявания. Обичах буйната ѝ страст и всеотдайност в любовната прегръдка, капризния ѝ вкус и яростта, с която разкъсваше душата си. Знаех, че има цели дузини любовници и сама не беше сигурна в техния брой. А аз бях само минувач, който не държи

на верността и. Беше се влюбила в един танцьор на име Батил, толкова красив, че всички безумства заради него бяха оправдани предварително. Ридаейки, шепнеше името му в прегръдките ми, а моето одобрение ѝ вдъхваше смелост. Често ни се случваше да се смеем до захлас. Умря млада на един нездравословен остров, където бе заточена от семейството си след шумен развод. Мога само да се радвам, че свърши така, тъй като се страхуваше от старостта, но това е чувство, което никога не изпитваме към онези, които истински сме обичали. Непрекъснато имаше нужда от много пари. Един ден ми поиска назаем сто хиляди сестерции, които ѝ занесох на следващия ден. Тя седна на пода — малка изящна фигурка на играчка на ашици, — изпразни кесията върху мраморната настилка и започна да разпределя на купчинки лъскавата камара от монети. Знаех, че за нея, както за повечето прахосници, каквито сме всички, тези златни монети не бяха звонковите пари, украсени с изображението на Цезар, а магическа материя, лично нейни парични знаци, изсечени с образа на една химера, с лика на танцьора Батил. Не съществувах в този миг. Тя беше сама. Едва ли не погрозняла, бърчейки чело с възхитително нехайство към красотата си, не преставаше да прави на пръсти някакви сложни пресмятания с ученически израз на лицето. Никога не ме бе очаровала толкова.

Новината за сарматските набези пристигна в Рим по време на Траяновия триумф в чест на победата му над даките. Дълго отлаганите празненства продължаваха от осем дни насам. В продължение на цяла година от Африка и Азия пристигаха дивите животни, предназначени за масово клане на арената; унищожаването на дванадесетте хиляди диви зверове и систематичното убийство на десет хиляди гладиатори превръщаха Рим в тъжно средище на смъртта. Същата вечер се намирах на терасата в дома на Атиан, с Марций Турбон и нашия домакин. Осветеният град беше страшен с шумното веселие на тълпата: тежката война, на която Марций и самият аз бяхме посветили четири години от младостта си, се превръщаше в повод за пиянски празник на простолюдието, извратен триумф от втора ръка. Не беше уместно да се съобщава на народа, че прехвалените ни победи не са окончателни и че нов неприятел се е насочил към границите ни.

Погълнат от азиатските си планове, императорът вече не проявяваше особен интерес към положението на североизток и предпочиташе да вярва, че е уредено веднъж за винаги. Първата война срещу сарматите бе представена като обикновена наказателна акция. Бях изпратен там с титлата управител на Панония и с пълномощията на главнокомандуващ войските ни.

Тя продължи единадесет месеца и бе жестока. Още съм убеден, че разгромяването на даките беше повече или по-малко оправдано: никой държавен глава се понася охотно наличието на организиран и настанен пред собствените му врати враг. Обаче унищожаването на царството на Децебал беше създало празнина в тази област, където именно се бяха втурнали сарматите. Неизвестно откъде появили се орди опустошаваха разорената от продължителни войни страна, опожарена и превърната в пепел от нас, където недостатъчните ни сили нямаше на какво да се опрат; тези шайки гъмжаха като червеи в трупа на дакийските ни победи. Неотдавнашните ни успехи бяха подкопали дисциплината; в предните ни постове виждах нещо от дебелашкото безгрижие на римските празненства. Гибелно изолирани в една област, чийто единствено добре познат участък беше бившата ни граница, някои трибуни проявяваха безразсъдно лековерие пред опасността; за да продължават да побеждават, те разчитаха на въоръжението ни, което от ден на ден намаляваше следствие на загуби и изхабяване, както и на подкрепления, на които не се надявах, уверен, че занапред всичките ни резерви ще бъдат съсредоточени в Азия.

Възникваше и друга опасност: четири години официални реквизиции бяха разорили селата от вътрешността на страната; още след първите ни дакийски походи виждах как за всяко стадо от говеда или овце, които тържествено отнемахме от неприятеля, многобройни стада от добитък биваха изтрягвани насила от цивилното население. Ако това състояние на нещата продължеше, нямаше да е далеч моментът, в който, уморено от тегобите на военната ни машина, селското население щеше да предпочете в крайна сметка варварите пред нас. Войнишките грабежи представляваха друг, може би по-маловажен, но по-явлен проблем. Бях твърде популярен и не се страхувах да наложа и най-тежките ограничения на войските ни; въведох стил на строга нравственост, който сам прилагах; въздигнах в култ Императорската дисциплина, а по-късно успях да я въведа сред

цялата армия. Върнах в Рим невъздържаните и амбициозни офицери, които усложняваха задачата ми; за сметка на това извиках военни техници, които ни липсваха. Налагаше се да възстановим отбранителните си съоръжения, които, главозамаяни от неотдавнашните победи, бяхме особено много занемарили; окончателно изоставих онези, чието поддържане щеше да струва прекалено скъпо. Цивилните ни администратори, удобно настанени всред безредието, което съществува всяка война, се издигаха постепенно до положение на полунезависими вождове, способни на всякакви изdevателства над поданиците ни и на всякакви предателства спрямо нас. В тази обстановка ясно виждах заплахата от разцепления или бунтове, които щяха да настъпят в недалечно бъдеще. Не мисля, че бихме могли да избегнем тези бедствия, както не можем да избегнем смъртта, но от нас зависи да ги отдалечим с няколко века. Изгоних некадърните служители и наредих да екзекутират най-зловредните. Открих, че мога да бъда безмилостен.

Мъглива есен и студена зима последваха влажното лято. Наложи се да прибягна до медицинските си познания най-напред за да лекувам себе си. Жivotът по границите постепенно ме принизяваше до нивото на сармат: късата ми брада на гръцки философ се превръщаше в брада на варварски вожд. Отново видях всичко, което до погнуса бях виждал по време на дакийските походи. Неприятелят изгаряше живи пленниците; ние започнахме да убиваме нашите по липса на транспорт, който да ги откара до римските или азиатските пазари за роби. По коловете на дъщчените огради стърчаха забучени отряزانите глави на врага. Неприятелят подлагаше на изтезания своите заложници; много от приятелите ми загинаха по този начин. Един от тях пропълзя до лагера ни с окървавените си нозе; беше толкова обезобразен, че никога след това не можах да си припомня предишното му лице. Зимата също взе своите жертви: конници, приковани сред леда или отвлечени от придошлата река, раздириани от кашлица болни, които стенеха тихо в палатките, премръзнали крайници на ранените. Прекрасни хора с добра воля се обединиха около мен; малкият, здраво сплотен отряд, който ръководех, притежаваше най-висшата добродетел, единствената, която все още понасям — твърдата решимост да бъдеш полезен. Един сарматски дезертьор, станал мой преводач, рискува живота си, като се завърна сред своя народ с цел да

подбуди бунтове или предателства; съумях да се споразумея с това племе: занапред неговите мъже щяха да се бият на предните ни линии, прикривайки нашите бойци. Няколко дръзки, непредпазливи сами по себе си, но умело подгответни акции доказаха на неприятеля безсмислието на една война срещу Рим. Един от сарматските вождове последва примера на Децебал: намерихме го мъртъв в една пълстена палатка заедно с удушените му жени и един ужасен вързоп, който съдържаше децата им. Този ден отвращението ми към безполезните разхищения се разпростря и върху избитите варвари; съжалявах за загиналите, които биха могли да бъдат асимилиирани от Рим и използвани един ден като съюзници срещу още по-диви орди. Разгромените ни нападатели изчезнаха, както се бяха появили — в незнайната област, откъдето безсъмнено щяха да ни връхлетят други бури. Войната не бе приключила. Бях принуден да я подновя и завърша няколко месеца след идването си на власт. Макар и временно, редът се бе възцарил на тази граница. Върнах се в Рим отрупан с почести. Ала бях остарял.

Първият ми консулат бе също година на поход — една подмолна, но непрекъсната борба в полза на мира. Не бях сам в тази битка. Една промяна, успоредна на промяната в моите схващания, бе станала преди завръщането ми с Лициний Сура, Атиан и Турбон, като че ли въпреки строгата цензура, на която сам подлагах кореспонденцията си, приятелите ми ме бяха разбрали, изпреварили или последвали в моите намерения. В миналото превратностите в собствената ми съдба ме затрудняваха най-вече заради тях; страховете или беспокойствата, които бих понасял с леко сърце, ако бях сам, се превръщаха в непоносим товар, щом бивах принуден да ги крия от приятелското им съчувствие или да ги признавам пред тях; сърдех им се, че в своята привързаност се тревожат за мен повече от мен самия, че никога не виждат под външното ми вълнение по-спокойния човек, за когото нищо не е докрай важно и който следователно може да превъзмогне всичко. Занапред нямаше да имам време да мисля за себе си, нито да се откажа от интереса към себе си. Личността ми отиваше на заден план именно защото моето мнение започващо да тежи. В момента беше важно някой да се противопостави на завоевателната ни политика, да

предвиди последиците и края ѝ и да се подготви, ако е възможно, да поправи допуснатите грешки.

Службата по границите ми бе показвала онази страна на победата, която не е изобразена на Траяновата колона. Връщането ми към гражданска администрация ми позволи да събера срещу военната партия досие, по-уличаващо, отколкото всички доказателства, натрупани през войната. Ръководният персонал на легионите и цялата преторианска гвардия се състоят изключително от италийци, а далечните войни изчерпваха резервите на една и без това бедна откъм население страна. Онези, които не загиваха, бяха не по-малко загубени за същинското ни отечество, тъй като биваха заселвани насила в новозавладените земи. Дори в провинцията системата на набиране на войници бе причина за сериозни размирици по това време. Малко по-късно предприех пътуване до Испания, за да извърша проверка на работата в медните мини на семейството ми, и се убедих, че войната внася безредие във всички области на стопанството; окончателно се уверих в основателността на протестите от страна на деловите среди в Рим, които посещавах. Не бях толкова наивен, за да смяtam, че би зависело винаги от нас да избегнем всички войни; искаше ми се да водим само отбранителни; мечтаех за армия, тренирана в опазване на реда по границите — по-малко обширни, ако е необходимо, но по-сигурни. Всяко ново разрастване на огромния имперски организъм ми приличаше на болестен израстък, рак или оток на воднянка, който неизбежно щеше да причини смъртта ни.

Нито един от тези възгледи не би могъл да бъде изложен пред императора. Той беше стигнал до този момент в живота, различен за всеки от нас, когато човек се отдава на злия си дух или на своя гений и следва тайнствения закон, който му повелява да се самоунищожи или да надмине себе си. В общи линии делото на неговия принципат бе достойно за възхищение, но мирните начинания, към които умело го бяха насочвали най-добрите му съветници, великите проекти на архитектите и законодателите на неговото царуване винаги бяха значели по-малко за него, отколкото една-единствена военна победа. Бясно желание за разточителство бе завладяло този така благородно пестелив човек, когато ставаше дума за личните му нужди. Златото на варварите, изтрягнато от дунавското корито, както и петстотинте хиляди златни кюлчета на цар Децебал бяха стигнали да покрият

направените на народа дарения, възнагражденията на военните, от които и аз получих своя дял, безсмисления разкош на цирковите игри, както и началните разходи, необходими за грандиозните начинания в Азия. Това зловредно богатство създаваше илюзии относно истинското състояние на финансите ни. Онова, което идваше от войната, отново се връщаше там.

Междувременно почина Лициний Сура. Той беше най-свободомислещият от личните съветници на императора. За нас смъртта му беше равнозначна на изгубена битка. Винаги бе проявявал бащинска загриженост към мен; от няколко година насам малкото сили, пощадени от болестта, му запрещаваха продължителните усилия за задоволяване на личните амбиции; те обаче му бяха достатъчни, за да се постави в услуга на человека, чиито разбирания му се струваха благоразумни. Завоюването на Арабия бе предприето въпреки съветите му; ако бе живял, той единствен би могъл да спести на Държавата изтощенията и колосалните разходи на войната срещу партите. Този разяждан от треска човек прекарваше безсънните си нощи да разисква с мен планове, които изчерпваха последните му сили, но чийто успех за него беше много по-важен, отколкото няколко допълнителни мига съществуване. Край постелята му изживях предварително, до най-малката административна подробност, някои бъдещи етапи на моето царуване. Критиките на умиращия щадяха императора, но той чувствуващ, че отнася със себе си малкото останала в режима мъдрост. Ако бе живял няколко години повече, известни заобиколни ходове, които белязаха идването ми на власт, щяха да ми бъдат спестени вероятно; той щеше да успее да убеди императора да ме осинови по-рано, при това — открито. Последните думи на този държавник, който ми завещаваше своята мисия, бяха миг от поемането на императорската власт.

Ако групата на съмишлениците ми растеше, същото ставаше и с враговете ми. Най-опасният ми противник беше Лузий Квиет, римлянин с арабска кръв, чиито нумидийски ескадрони бяха изиграли решаваща роля във втория поход срещу даките и който яростно подстрекаваше към война в Азия. Ненавиждах всичко у него: варварския му разкош, претенциозно разветите му бели воали, пристегнати със златна връв, наглия му и лицемерен поглед, невъобразимата му жестокост към победените и подчинените.

Водачите на военната партия се самоунищожаваха в братоубийствени борби, но онези, които оцеляваха, още повече засилваха позициите си в режима и аз бях двойно повече изложен на подозителността на Палма или на омразата на Целс. За щастие собствената ми позиция беше почти непревземаема. Гражданската власт лежеше все повече на плещите ми, откакто императорът се беше отдал изключително на военните си планове. Приятелите ми, единствените, които биха могли да ме изместят благодарение на способностите си или на познаването си на обществените дела, с благородна скромност предпочитаха мен пред себе си. Нераций Приск, който се ползваше с доверието на императора, все по-умишлено се затваряше в своята специалност на юрист. Атиан устрояваше живота си така, че да ми бъде полезен; радвах се на негласното одобрение на Плотина. Една година преди войната бях повишен в длъжността управител на Сирия, а по-късно станах и военен легат. Натоварен да надзиравам и организирам военните ни бази, аз се превръщах в един от командните лостове на начинание, което считах за безразсъдно. Поколебах се известно време, след което приех. Да откажа, означаваше да си отрежа пътя към властта в момент, когато тя повече от всякога бе жизненоважна за мен. Това означаваше също да се лиша сам от единствената възможност да се боря за по-умерена политика.

През няколкото години, предхождащи голямата криза, взех решение, което накара враговете ми да ме сметнат веднъж за винаги за лекомислен, което отчасти беше неговата цел, както и да пресече пътя на евентуална атака. Отидох да прекарам няколко месеца в Гърция. Поне привидно това пътуване нямаше нищо общо с политиката. Беше разходка за удоволствие и учение: върнах се с няколко гравирани кутии и книги, които разделих с Плотина. Там получих официалната почест, която приех с най-чиста радост: бях назначен за архонт на Атина. Позволих си няколко месеца на труд и приятни наслади, на пролетни разходки по обсипаните с анемони хълмове, на приятелско общуване с голяя мрамор. В Херонея, където бях отишъл да се поклоня пред древните двойки приятели от Свещения батальон, гостувах за два дни на Плутарх. Аз също бях имал своя Свещен батальон, но както обикновено собственият ми живот ме вълнуваше по-малко от историята. Ходих на лов в Аркадия; молих се в Делфи. В Спарта, на брега на Еврота, овчари ме научиха една много стара мелодия за кавал

— странна като песен на птица. Близо до Мегара присъствувах на селска сватба, която продължи цяла нощ; другарите ми и аз самият се осмелихме да се присъединим към танцьорите, което строгите римски нрави биха ни запретили.

Следите от нашите престъпления личаха навсякъде: разрушените от Мумии коринтски стени, светилищата, където местата на статуите стояха празни поради грабежа, организиран по времето на позорния престой на Нерон в тая страна. Обедняла, Гърция живееше в атмосфера на чаровен унес, на трезва изтънченост и на мъдри наслади. Тук нищо не се бе променило от времето, когато ученикът на Исеj за пръв път бе вдъхнал миризмата на топъл мед, сол и смола; в същност нищо не се бе променило от векове насам. Пясъкът по спортните площадки бе все така светъл, както в миналото; Фидий и Сократ не ги посещаваха вече, но младежите, които се упражняваха тук, продължаваха да приличат на прелестния Хармид. Понякога ми се струваше, че гръцкият дух не бе довел до абсолютен завършек предпоставките на собствения си гений: жътвата предстоеше да се извърши; узрелите на слънце и вече отрязани класове бяха малко нещо в сравнение с елевсинската надежда на семето, посято в тази плодородна почва. Даже у дивите ни сарматски врагове бях намирал вази с чисти линии, огледало, украсено с образа на Аполон, гръцки отблясъци като блед слънчев лъч върху снега. Мечтаех за възможността да елинизирям варварите, да пренеса атинската цивилизация в Рим и безболезнено да наложа на света единствената култура, която се бе изтръгнала от чудовищното, безформеното и неподвижното, бе открила определение на метода и теория на политиката и красотата. Лекото пренебрежение от страна на гърците, което не преставах да чувствувам и сред най-пламенните почести, не ме обиждаше, тъй като го намирах естествено. Каквито и добродетели да ме отличаваха от тях, знаех, че винаги ще бъда по-малко хитър от някой егински моряк и по-малко мъдър от някоя билкопродавачка на агората. Приемах без раздразнение едва високомерната любезност на тази горда раса; признавах на цял един народ преимуществата, които винаги твърде охотно бях признавал на обичаните от мен. За да имат време да продължат и завършат делото си, гърците се нуждаеха от няколко века мир, от спокойни занимания и умерени свободи, възможни само в мирно време. Гърция разчиташе да бъдем нейни

закрилници, след като се смятаме нейни господари. Обещах си да бдя над беззащитния бог.

Заемах поста си на управител в Сирия от една година насам, когато в Антиохия пристигна Траян. Идваше да провери подготовката за похода срещу Армения, който според плана му трябаше да предшествува нападението срещу партите. Плотина го придрожаваше както обикновено, заедно с племенницата му Матидия, снизходителната ми тъща, която от години го следваше по лагерите в качеството си на икономка. Старите ми врагове Целс, Палма и Нигрин все още заседаваха в Съвета и имаха надмощие в главното командуване. Всички тези хора се натъпкаха в двореца, очаквайки началото на военните действия. Дворцовите интриги се подновиха с пълна сила. Всеки залагаше, преди да бъде хвърлен зарът на войната.

Войската ни потегли почти веднага на север. Заедно с нея се оттегли и многобройната тълпа от висши служители, кариеристи и безделници. Императорът и свитата му спрели за няколко дни в Комагена за празненства, които отсега имаха характер на триумф; събрани в Сатала, по-незначителните източни царе се надпреварвали да засвидетелствват верността си към Траян, на която не бих разчитал много в бъдеще, ако бях на негово място. Начело на предните ни постове, опасният ми съперник, Лузий Квиет, завзел бреговете на езерото Ван по време на една дълга военна разходка; изоставена от партите, северната част на Месопотамия била присъединена без трудности; царят на Осроена, Абгар, се признал за победен в Едеса. Императорът се завърна в Антиохия, за да прекара зимата тук, отлагайки за пролетта нападението срещу същинската партска империя и твърдо решен да не приема никакво предложение за мир. Всичко се бе развило според предвижданията му. Радостта, с която се отдаваше на това така дълго отлагано приключение, беше възвърнала младостта на този шестдесет и четири годишен мъж.

Моите предвиждания оставаха мрачни. Еврейското и арабското население бяха все по-враждебно настроени към войната; едрите провинциални собственици се дразнеха, задето трябаше да покриват разходите, причинени от престоя на войската ни, а градовете понасяха зле облагането с нови данъци. Веднага след завръщането на

императора първата катастрофа стана предвестник на всички останали: през една декемврийска нощ само за няколко секунди земетресение превърна в развалини една четвърт от Антиохия. Контузен от паднала върху него греда, Траян геройски продължи да се грижи за ранените; няколко души от най-близкото му обкръжение също загинаха. Сирийското население незабавно потърси виновниците за това бедствие: пренебрегвайки макар и за пръв път принципите си на търпимост, императорът допусна грешка, като разреши убийството на група християни. Лично аз изпитвам твърде малко съчувствие към тази секта, обаче гледката на пребити с тояга старци и на изтезавани деца допринесе още повече за раздухване на недоволството и направи още по-противна тази злополучна зима. Липсваха средства за незабавното възстановяване на щетите от земетресението; хиляди хора без покрив нощуваха по площадите.

Проверките ми разкриваха наличието на глухо недоволство и стаена ненавист, която висшите държавни сановници, задръстили двореца, дори не подозираха. И сред пепелищата императорът не прекъсваше подготовката за следващия поход: цяла гора бе употребена за построяването на подвижни и понтонни мостове за преминаването на Тигър. С радост бе приел поредица от нови титли, присъдени му от Сената; бързаше да приключи с Ориента, за да чествува триумфа си в Рим. И най-малкото забавяне отприцваше гнева му, който го разтърсваше като пристъп на треска.

Човекът, който сновеше нетърпеливо из огромните зали на някогашния дворец на Селевкидите, украсен лично от мен (каква досада!) с хвалебствени надписи и дакийски трофеи в негова чест, не беше същият, който ме бе посрещнал в лагера край Къолн преди близо двадесет години. Дори добродетелите му бяха остарели. Грубоватата му веселост, която скриваше действителната му доброта някога, сега не беше нищо друго освен най-банален навик; решителността му се бе превърнала в твърдоглавие, а склонността му към непосредственото и практическото — в пълен отказ от мислене. Нежното уважение, което изпитваше към императрицата, и заядливата привързаност, която засвидетелствуваше на племенницата си Матидия, се превръщаха в старческа зависимост от тези жени, на чиито съвети все повече и повече се съпротивляваше. Чернодробните му кризи тревожеха лекаря Критон; той самият не се и замисляше за тях. Удоволствията му винаги

са били лишени от изисканост, но нивото им спадаше още повече с възрастта. Не беше особено важно, че едва приключил работния си ден, императорът се отдаваше на войнишки оргии в компанията на младежи, които намираше приятни или красиви. Много по-страшно бе това, че понасяше зле виното, с което злоупотребяваше, и че дворът му, състоящ се от все по-посредствени служители, подбрани и насьсквани от освободени роби със съмнителни намерения, присъствуваше на всичките ни разговори и ги предаваше на противниците ми. Денем виждах императора само на събранията на главното командуване, посветени на уточняване на военните планове, където нито веднъж не можах да изразя свободно мнението си. В останалото време избягваше да бъде насаме с мен. Този не много интелигентен човек черпеше множество плоски хитрости от виното. Някогашната му мнителност бе изчезнала: настояваше да се присъединям към удоволствията му; шумът, смеховете и най-безсолните младежки шеги бяха винаги добре дошъл повод, за да ми даде да разбера, че моментът не е подходящ за сериозни дела; дебнеше мига, в който една последна глътка щеше да ме лиши от ясно съзнание. Всичко се въртеше около мен в тази зала, където главите на дивите бикове от варварските трофеи сякаш ми се надсмиваха в лицето. Делвите с вино се редуваха с делви с вино; пиянска песен или наглият и очарователен смях на някой пак се понасяше тук и там; опрял на масата все по-треперещата си ръка, затворен в едно може би полупресторено пиянство, залутан далеч от всичко по пътищата на Азия, императорът потъваше в тежко мечтане...

За нещастие неговите мечти бяха красиви. Те бяха същите, които ме бяха подтикнали да се откажа от всичко някога и да тръгна по северните пътища към Азия, отвъд Кавказ. Тази магия, на която се поддаваше като омаян остарелият император, Александър я бе изпитал преди него; той почти бе осъществил същите мечти и заради тях бе загинал на тридесет години. Ала най-сериозната опасност на тези величави планове си оставаше привидната им разумност: както винаги практически съображения за оправдание на абсурда и за подтикване към невъзможното изобилствуваха. Източният проблем ни тежеше от векове насам и изглеждаше естествено да бъде решен веднъж за винаги. Търговията ни със стоки от Индия и загадъчната Страна на коприната зависеше изцяло от еврейските търговци и арабските

износители, които имаха привилегията да преминават през пристанищата и пътищата на партите. Ако можехме да унищожим необятната и с променливи граници империя на аршакските конници, щяхме да имаме непосредствен достъп до тези богати краища на света; най-сетне обединена, Азия нямаше да бъде друго освен една от многото римски провинции. Александрийското пристанище в Египет беше единственият ни излаз към Индия, който не зависеше от благоволението на партите; там също непрекъснато се сблъсквахме с исканията и бунтовете на еврейските общности. Успехът на Траяновия поход щеше да ни позволи да не се съобразяваме с този несигурен град. Ала доводи от подобен характер никога не са ме убеждавали. Щях да бъда по-доволен от сключването на разумни търговски спогодби и вече съзирах възможността да намаля ролята на Александрия, създавайки втора гръцка метрополия в съседство с Червено море, което сторих по-късно с основаването на Антиохия. Започвах да опознавам сложния азиатски свят. Обикновените планове за пълно изтребление, сполучили в Дакия, оставаха неприложими в тази многолика страна, чието съществуване имаше дълбоки корени и от която впрочем зависеше богатството на останалия свят. Отвъд Ефрат за нас започваше страната на опасностите и миражите, на пясъците, в които затъващ, и на пътищата, които свършват, без да доведат доникъде. И най-малката несполучка щеше да предизвика разклащане на престижа ни, последвано от множество други катастрофи; въпросът беше не само да победим, но да побеждаваме непрекъснато, а силите ни щяха да се изчерпят в подобно начинание. И преди бяхме правили такъв опит: представях си с ужас главата на Крас, подхвърляна като топка от ръка на ръка по време на едно представление на „Вакханките“ от Еврипид, което един повърхностно запознат с елинизма варварин беше дал в деня на победата си над нас. Траян мечтаеше да отмъсти за миналото ни поражение, а аз — най-вече как да предотвратя то да се повтори. Предвиждах доста точно бъдещето, в крайна сметка нещо напълно възможно, когато си запознат с известен брой елементи от настоящето: няколко незначителни победи щяха да увлекат още по-напред армиите ни, безразсъдно изтеглени от други граници; умирацият император щеше да се покрие със слава, но ние, останалите живи, щяхме да се нагърбим с решаването на всички проблеми и с лекуването на нанесените рани.

Цезар е бил прав да предпочете да бъде пръв на село вместо втори в Рим. Не от амбиция или пустославие, а защото заемащият второто място може да избира само между опасностите на подчинението или на бунта, или на още по-страшните опасности на компромиса. Дори не бях втори в Рим. Тръгвайки на този рискован поход, императорът все още не беше посочил своя наследник, а всяка крачка напред увеличаваше изгледите за успех на военачалниците от главното командуване. Сега този леко наивен човек ми се струваше по-сложен от самия мен. Успокояваше ме единствено гробото му държане: навъсеният император се отнасяше към мен като със син. В други моменти очаквах да бъда изместен от Палма или премахнат от Квиет, щом станеше възможно да минат и без услугите ми. Нямах никаква власт: дори не успях да издействуваам аудиенция за влиятелните членове на антиохийския Синедрион, които също като нас се страхуваха от подготовките от еврейски подстрекатели бунтове срещу властта и които биха информирали Траян за подмолните действия на събратята си по вяра. Моят приятел Латиний Александър, потомък на един от най-старите родове в Мала Азия, чието име и богатство имаха голяма тежест, също не бе послушан. Изпратеният във Витиния преди четири години Плиний бе починал там, без да има време да осведоми императора за точното състояние на духовете и на финансите — при условие, че неизлечимият му оптимизъм би му позволил това. Тайните доклади на ликийския търговец Опрамоас, добре запознат с азиатските въпроси, бяха посрещани с присмех от Палма. Освободените роби се възползваха от сутрешното неразположение, с което завършваха обикновено пиянските вечери, за да ме отстранят от императорската спалня: ординарецът на императора, на име Федим, честен, но ограничен и настроен срещу мен човек, на два пъти отказа да ме пусне при него. За сметка на това една вечер моят враг, консуларят Целс, се затвори с Траян на таен разговор, който продължи часове, и аз реших, че съм загубен. Потърсих съюзници, където бе възможно; подкупих със злато бивши роби, които с радост бих осъдил на каторжен труд; галих отвратителни къдрави глави. Диамантът на Нерва не изльчваше никакъв блясък вече.

В този момент се появи най-мъдрият от добрите ми духове — Плотина. Познавах императрицата от близо двадесет години. Бяхме от същата среда и имахме приблизително еднаква възраст. Бях свидетел

как спокойно понася едно почти толкова угнетено съществуване, каквото беше и моето, но по-лишено от бъдеще. Беше ме подкрепяла в трудните ми мигове, сякаш без да си дава сметка за това. Ала нейното присъствие ми стана повече от насъщно през тежките дни в Антиохия, както по-късно нейното уважение, на което се радвах до смъртта ѝ. Свикнах с тази фигура, облечена в бели дрехи, толкова прости като на която и да е жена, с мълчанието ѝ, с отмерената ѝ реч, която винаги се свеждаше само до отговори, и то възможно най-ясни. Видът ѝ с нищо не нарушаваше хармонията на този по-древен от всички римски великолепия дворец: тази дъщеря на парвенюта беше достойна за Селевкидите. Мислехме еднакво почти винаги. И двамата обичахме да обогатяваме, а след това да разгolvаме душите си, да изprobваме силата на духа си във всякакви изпитания. Тя имаше склонност към епикурейската философия, това тясно, но чисто ложе, върху което и моята мисъл си почиваше понякога. Загадката на богощете, която ме терзаеше, не я измъчваше; не споделяше и страстното ми увлечение по човешкото тяло. Беше непорочна поради отвращение от лекодостъпното, щедра — по-скоро по разум, отколкото по природа, умерено мнителна, ала готова да приеме всичко от приятел, дори неизбежните му грешки. Приятелството беше избор, на който посвещаваше цялото си същество; отдаваше му се докрай, така както аз се отдавах само в любовта. Познаваше ме по-добре от всеки друг; позволих ѝ да види в мен това, което грижливо скривах от останалите — никому неизвестни прояви на подлост например. Иска ми се да вярвам, че от своя страна и тя не е скрила почти нищо от мен. Плътската близост, която никога не е съществувала между нас, бе заменена от връзката между две тясно преплетени души.

Нашият съюз не се нуждаеше от признания, обяснения и недомълвки; фактите бяха достатъчни. А тя ги виждаше по-добре от мен. Под тежките плитки, наложени от модата, гладкото ѝ чело бе чело на съдник. В паметта ѝ се врязваше отпечатъкът от най-незначителните неща; никога не ѝ се случваше, както ставаше с мен, да се колебае прекалено дълго или да взима прибързани решения. Само с един поглед разкриваше и най-тайните ми противници; преценяваше привържениците ми с далновидно хладнокръвие. В същност бяхме съучастници, но и най-опитното ухо едва ли би могло даолови и най-леката следа от тайно споразумение между нас. Никога не допусна

грубата грешка да се оплаква от императора пред мен, нито по-малко грубата — да го оправдава или ласкае. Колкото до мен, лоялността ми не бе подложена на съмнение. Току-що пристигналият от Рим Атиан се присъединяваше към разговорите ни, които траеха цяла нощ понякога, но сякаш нищо не уморяваше тази невъзмутима и крехка жена. Беше успяла да изействува от императора да назначи бившия ми настойник за свой личен съветник, отстранявайки по този начин моя враг Целс. Мнителността на Траян или невъзможността да намери мой заместник в тила щеше да ме задържи в Антиохия: разчитах на приятелите си да ме осведомяват за всичко, което щяха да премълчават бюлетините. В случай на злополука щяха да съумеят да обединят около името ми една част от преданите на мен легиони. Враговете ми щяха да бъдат принудени да се съобразяват с присъствието на болния от подагра старец, който заминаваше само за да ми бъде полезен, и на жената, способна да си наложи продължителната издръжливост на войника.

Видях ги да потеглят: императорът на кон — решителен и възхитително спокоен, покорната група жени в носилки, преторианска гвардия заедно с нумидийските съгледвачи на страшния Лузий Квиет. Войската, която беше прекарала зимата по бреговете на Ефрат, се задвижи с пристигането на своя военачалник: походът срещу партите наистина започваше. Първите новини бяха превъзходни. Вавилон бе завладян, реката Тигър — прекосена, а Ктесифонт бе паднал. Както винаги нищо не устояваше пред удивителното умение на този човек. Арабският владетел Харацен се обяви за наш поданик, откривайки по този начин цялото течение на Тигър за римската флота: императорът потегли за пристанището Харакс в най-отдалечения край на Персийския залив. Той най-сетне се докосваше до приказните брегове. Моето безпокойство не беше изчезнало, но го потулях като престъпление; да си прав твърде рано, е равносилно на грешка. Нещо повече, съмнявах се в преценката си; бях виновен за долното недоверие, което ни пречи да признаем величието на човека, когото познаваме прекалено добре. Бях забравил, че някои хора са способни да отместват границите на съдбата и да променят хода на историята. Бях богохулствувал срещу гения на императора. Разяждах се от тревога на своя пост. Нима щях да бъда изключен от играта, ако се случеше невъзможното? И тъй като всичко е по-лесно от здравия разум, изпитвах желание да нахлузя ризницата от сарматските

войни и да използвам влиянието на Плотина, за да бъда върнат във войската. Завиждах и на последния войник за прашните азиатски пътища, за сблъсъка с покритите с броня персийски воини. Този път Сенатът гласува на императора правото да чествува не един, а поредица от триумфи, които щяха да продължат до края на живота му. Аз самият направих дължимото: заповядах да се организират празненства и отидох да извърша жертвоприношение на връх Касий.

Внезапно пожарът, който тлееше в Ориента, избухна навсякъде едновременно. Еврейските търговци отказаха да платят данъците си в Селевкия; Кирена се разбунтува незабавно и ориенталското население изби гръцкото; пътищата, по които превозваха египетско жито до войските ни, бяха прекъснати от шайки йерусалимски зелоти; в Кипър гръцките и римските жители бяха изловени от еврейската паплач, която ги принуди да се изтребят взаимно в гладиаторски борби. Успях да запазя реда в Сирия, но забелязвах пламъчета в очите на седналите пред синагогите просяци, негласни подигравки по дебелите устни на водачите на камили — омраза, която впрочем не заслужавахме. Още от началото евреите и арабите бяха обединили усилията си срещу войната, която заплашваше да разори търговията им; Израел се възползуваше от това положение, за да се нахвърли върху света, от който неговата религиозна ярост, странните му обреди и непримиримостта на неговия бог го бяха изключили. Набързо завърналият се във Вавилон император изпрати Квиет да накаже разбунтувалите се градове: големите елински метрополии в Ориента — Кирена, Едеса и Селевкия — бяха опожарени като възмездие за предателствата, замислени по време на нощувките на керваните или подгответи в еврейските квартали. По-късно, посещавайки същите градове, които трябваше да възстановя, минах под разрушените колонади и между редиците изпотрошени статуи. Императорът Хозрой, който бе подкупил бунтовниците, веднага взе нападателна позиция; Абгар въстана и завзе опожарената Едеса; арменските ни съюзници, които се ползваха с доверието на Траян, подадоха ръка за помощ на сатрапите. Неочаквано императорът се оказа в центъра на огромно бойно поле, принуден да се отбранява от всички страни.

Той загуби цяла зима при обсадата на Хатра — почти неприступна, разположена сред пустинята крепост, която коства хиляди жертви на войската ни. Упорството на императора беше все

повече и повече проява на личната му храброст; този болен човек здраво се бе вкопчил в идеята си. От Плотина узнах, че въпреки един нелек предупредителен пристъп на парализа Траян упорито отказвал да назове своя наследник. Ако този подражател на Александър на свой ред умреше от треска или от невъздържание в някой нездравословен азиатски край, войната срещу външния неприятел щеше да се усложни с гражданска война; борба на живот и на смърт щеше да избухне между моите привърженици и приближените на Целс или Палма. Внезапно новините почти напълно секнаха; тънката нишка, която ме свързваше с императора, се крепеше единствено на нумидийските банди на най-злия ми враг. Това бе времето, когато за пръв път помолих моя лекар да отбележи с червено мастило върху гърдите ми мястото на сърцето: ако се случеше най-лошото, не държах да падна жив в ръцете на Лузий Квиет. Трудната задача по умиротворяване на островите и съседните области се прибавяше към другите ми задължения, но изтощителният труд през деня се понасяше лесно в сравнение с дългите безсънни нощи. Всички проблеми на империята ме бяха налагали наведнъж, но собственият ми проблем тежеше най-много. Стремях се към властта. Желаех я, за да наложа замислите си, да изprobвам силите си и да възстановя мира. Желаех я най-вече за да осъществя собственото си аз, преди да умра.

Скоро щях да стана на четиридесет години. Ако се случеше да загина в този миг, от мен щеше да остане само име сред поредицата висши сановници и гръцки надпис в чест на атинския архонт. Оттогава насам винаги когато съм бил свидетел на смъртта на някой, стигнал средата на жизнения си път и чиито успехи или несполучки са били като че ли точно претеглени от обществото, съм си спомнял, че на същата възраст аз самият съществувах само в собствените си очи и в очите на неколцина приятели, които вероятно са се съмнявали в способностите ми, както аз самият се съмнявах в себе си. Разбрах, че малцина намират смисъла на живота си преди смъртта, и преценявах с по-голяма снизходителност прекъснатото им дело. Натрапчивата мисъл за един несправедливо ограбен живот парализираше съзнанието ми в една точка, приковаваше го като в гноен абсцес. С моята жажда за власт ставаше същото, което става в любовта и което пречи на влюбения да яде, да спи, да мисли или дори да люби, преди да бъдат изпълнени известни обреди. И най-срочните задачи ми изглеждаха

безсмислени, щом нямах свободата да вземам решения, засягащи бъдещето; имах нужда да бъда уверен, че ще царувам, за да си възвърна желанието да бъда полезен. Дворецът в Антиохия, където няколко години по-късно щях да живея в щастие, близко до полууда, сега бе само затвор за мен — затвор на осъден на смърт. Изпратих тайни пратеници до оракулите, до Юпитер Амон в Касталия и до Зевс Долихен. Наредих да доведат гадатели; стигнах дотам, че измъкнах от антиохийските тъмници един осъден да бъде разпънат престъпник и заповядах на един магьосник да му пререже гърлото в мое присъствие с надежда, че душата му, разкъсана между живота и смъртта, ще ми разкрие бъдещето. Нешастникът спечели, защото се отърва от продължителна агония, но поставените въпроси останаха без отговор. Нощем обикалях двореца от една бойница до друга, от балкон на балкон, залите с напукани от земетресението стени, като чертаех тук-там по плочите на пода астрологически изчисления, обърнал поглед към трептящите звезди. Но не другаде, а на земята трябваше да търся знаците на бъдещето.

Най-сетне императорът вдигна обсадата на Харта и реши да мине от сам реката Ефрат, която изобщо не бе трябвало да прекосява. Знойната жега и преследващите ни партски стрелци направиха още по-злополучно горчивото завръщане. През една гореща майска вечер излязох да посрещна пред стените на града, на брега на Оронт, малката, изтощена от трески, умора и тревоги група: болния император, Атиан и жените. Траян настояваше да измине на кон разстоянието до двореца; едва се държеше прав; този изключително жизнен човек изглеждаше по-променен от всеки друг пред близката смърт. Критон и Матидия му помогнаха да изкачи стъпалата, отведоха го да легне и останаха край леглото му. Атиан и Плотина ми разказаха онези случки от похода, които не бяха намерили място в кратките им послания. Един от разказите им до такава степен ме развълнува, че завинаги остана сред личните ми спомени и собствените ми символи. Едва пристигнал в Харакс, умореният император приседнал край мудните вълни на Персийския залив. По това време все още не се съмнявал в победата, но за пръв път бил потиснат от необятността на света, от възрастта, от границите, в които сме затворени всички. Едри сълзи се стичали по набръканото лице на човека, когото всички смятаха неспособен да заплаче. Предводителят, който, начело с

римския орел, бе стигнал до неизследвани дотогава брегове, разбрал, че никога не ще заплува по така жадуваното море: Индия, Бактрия, загадъчният Ориент, от който се бе опиянявал отдалеч, щял да си остане само име и блян. Лошите вести го принудили да потегли обратно още на следващия ден. Всеки път, когато на мой ред съдбата ми е казвала „не“, си спомнях сълзите, пролети една нощ край този далечен бряг от един стар мъж, който може би за пръв път се бе срещнал лице в лице с живота си.

Качих се при императора на следващата сутрин. Чувствувах се настроен синовно, братски. Този мъж, който винаги се бе гордял, че живее и мисли като който и да е войник от войската си, завършваше живота си в пълна самота: изпънат върху леглото, не преставаше да гради велики планове, от които никой не се интересуваше вече. Както винаги сухият му и рязък тон не разкрасяваше мисълта му; изричайки с мъка думите, той ми говори за триумфа, който го очаква в Рим. Отричаше поражението, както отричаше смъртта. Два дни след това получи втори удар. Моите тайни и тревожни разговори с Атиан и Плотина се подновиха. Прозорливата императрица беше току-що издигнала стария ми приятел до всемогъщата длъжност преториански префект, поставяйки под наша власт императорската гвардия. За щастие Матидия, която не напускаше спалнята на болния, беше изцяло на наша страна; впрочем тази обикновена и нежна жена беше като воськ в ръцете на Плотина. Въпреки всичко никой от нас не смееше да напомни на императора, че въпросът за наследника му продължава да бъде висящ. Възможно е като Александър да бе решил да не посочва сам своя приемник или пък имаше само нему известни ангажименти към партията на Квиет. Или просто отказваше да допусне близкия си край: срещат се семейства, в които по същите причини упорити старци умират, без да оставят завещание. За тях не е толкова важно да запазят до края съкровищата (или империята си), които вцепенените им пръсти са почти изтървали, колкото да не преминат твърде рано в посмъртното състояние на този, който не може да взема вече решения, нито да причинява изненади, нито да заплашва, нито да прави обещания на живите. Съжалявах го: бяхме твърде различни, за да очаква, че в мое лице ще намери послушен продължител на делото си, предварително обречен на същите методи и същите грешки, този, когото повечето от хората, упражнявали абсолютна власт, отчаяно

търсят на смъртното си легло. Но заобикалящият го свят бе пуст: там нямаше други държавници. Бях единственият, когото можеше да вземе, без да изневери на своя дълг на добър сановник и велик владетел: привикнал да прави оценка на служебните заслуги на своите подчинени, той бе почти принуден да ме приеме за свой наследник. Впрочем това беше прекрасно основание да ме мрази. Постепенно здравето му се подобри достатъчно, за да му позволи да напусне стаята. Говореше за нов поход и сам не си вярваше. Лекарят му Критон смяташе, че летните горещини са вредни за него, и най-сетне успя да го убеди да отпътува за Рим. В навечерието на своето заминаване ме извика на борда на кораба, който трябваше да го отведе в Италия, и ме назначи главнокомандуващ войските ни на свое място. Не отиде по-далеч от това. Но главното не бе още извършено.

Противно на получените заповеди, предприех незабавно тайни преговори за мир с Хозрой. Залагах на факта, че вероятно нямаше да се наложи да давам сметка за действията си пред императора. След по-малко от десет дни бях събуден от един пратеник посред нощ: веднага разпознах един от доверените хора на Плотина. Носеше ми две писма. Едното — официалното — ми съобщаваше, че неспособен да понесе морското вълнение, Траян бил свален в Селинунт, в Киликия, където лежал тежко болен в дома на някакъв търговец. Второто писмо — тайното — ми съобщаваше за неговата смърт, която Плотина обещаваше да не оповестява колкото е възможно по-дълго, давайки ми по този начин преимуществото пръв да науча новината. Незабавно заминах за Селинунт, след като взех всички необходими мерки, за да си осигура верността на сирийските гарнизони. Едва-що бях потеглил, и втори куриер ми донесе официалното известие за смъртта на императора. Завещанието, в което ме посочваше за свой наследник, било току-що изпратено за Рим в сигурни ръце. Всичко, което от десет години насам бе трескаво мечтано, подготвяно, разисквано или премълчавано, се свеждаше до послание от два реда, написано на гръцки с дребен женски почерк, но с твърда ръка. Атиан, който ме чакаше на кея в Селинунт, пръв ме поздрави с титлата император.

Тук именно, в промеждутька между свалянето на болния от кораба и смъртта му, се случват цяла поредица от събития, които не можах да възстановя никога след това, въпреки че съдбата ми бе изградена върху тях. Няколкото дни, прекарани от Атиан и жените в

къщата на търговеца, определиха завинаги жизнения ми път, но и с тях ще стане това, което стана по-късно с един следобед край Нил, за който също не ще узная нищо повече точно защото за мен бе важно да знам всичко за него. Последният римски зяпльо има свое мнение за тези епизоди от живота ми и само аз съм най-зле осведомен от всички в това отношение. Враговете ми обвиниха Плотина, че се е възползувала от агонията на императора и е принудила умиращия да напише няколкото думи, с които ми завещаваше властта. Още подолнопробни клеветници описваха леглото със завеси, мъжделивата светлина на лампата и лекаря Критон, диктуващ последната воля на Траян с глас, който наподобява гласа на починалия. Изтъкваха, че ординарецът Федим, който ме мразеше и чието мълчание не могло да бъде купено от приятелите ми, починал тъкмо навреме от лоша треска един ден след господаря си. В тези пълни с насилие и сплетни картини имаше нещо, което поразява въображението на простолюдието, включително и моето. Ласкаех се от мисълта, че шепа почтени хора са могли да извършат престъпление заради мен и че предаността на императрицата я е отвела така далече. Тя познаваше опасностите, на които се излага Държавата заради едно невзето решение; почитам я твърде много и вярвам, че би допуснala да извърши измама при нужда, ако мъдростта, здравият разум, общественият интерес и приятелството я подтикнат към подобно деяние. Оттогава много пъти съм държал в ръцете си така яростно оспорвания от противниците ми документ: не съм в състояние да се произнеса „за“ или „против“ автентичността на тази последна диктовка на един болен. Естествено предпочитам да вярвам, че преди смъртта си, жертвувайки личните си предразсъдъци, самият Траян доброволно е завещал империята на человека, когото в крайна сметка е оценил като най-достоен. Дължен съм да призная обаче, че в този случай за мен бе по-важна целта, а не средствата: главното е дали успелият да вземе властта е доказал впоследствие, че е заслужил да я упражнява.

Тялото на императора бе изгорено на брега малко след пристигането ми преди тържественото погребение, което щеше да бъде извършено в Рим. Почти никой не присъствува на простата церемония, която се състоя призори и бе последният епизод от продължителните семейни грижи, с които жените обграждаха личността на Траян. Матидия плачеше с горещи сълзи; трептенето на въздуха около кладата

размазваше чертите на Плотина. Спокойна, сдържана, отслабнала от треската, тя си оставаше както винаги съвършено непроницаема. Атиан и Критон следяха изгарянето да стане както подобава. Лекият дим се разнесе в прозрачния въздух на ранната утрин. Никой от приятелите ми не отвори дума за събитията през дните, предшествуващи смъртта на императора. Очевидно бяха се наговорили да мълчат и аз реших да не задавам опасни въпроси.

Още същия ден вдовицата на императора и близките ѝ заминаха за Рим. Завърнах се в Антиохия, придружен от радостните възгласи на легионите по целия път. Изключително спокойствие ме бе завладяло: амбицията и страхът изглеждаха като отколешен кошмар. Каквото и да се бе случило, бях решен да се боря докрай за императорската власт, но осиновителният акт опростяваше всичко. Собственият ми живот вече не ме занимаваше: отново можех да мисля за останалото човечество.

---

[1]

*Нежна, блуждаеща душица,
спътница и гостенка на моето тяло,
днес ти отиваши сред мрачните,
сувори и голи селения
и не ще правиш повече обичайните си шеги.*

П. Елий Адриан, Имп.

(лат.). — Б.пр.

Стихотворна епитафия, написана от император Адриан за самия себе си. — Б. NomaD. ↑

[2] Нежна, блуждаеща душица (лат.). — Б.пр. ↑

[3] Различни, променливи, многообразни (лат.). — Б.пр. ↑

TELLUS STABILITA^[1]

В живота ми беше настъпил ред, но не и в империята. Наследеният от мен свят приличаше на човек в разцвета на силите си и все още здрав, въпреки че окото на лекаря започваше да доловя едва забележими признания на изхабяване, човек, минал накърно през изпитанията на тежка болест. Преговорите бяха подновени, този път открито; навсякъде разгласих, че самият Траян ме е натоварил с тях преди смъртта си. Теглих черта на опасните за нас завоевания: не само Месопотамия, където не бихме могли да се задържим, но и твърде далечната и капризна Армения, която запазих само като васална държава. Трудностите, поради които мирните преговори биха се проточили с години, ако заинтересованите страни можеха да извлекат някаква полза от това, бяха преодолени с посредничеството на търговеца Опрамоас, ползващ се с доверието на сатрапите. Постарах се да вложа в преговорите същата жар, с която някои влизат в боя, и наложих подписването на мира. Впрочем моят партньор го желаеше поне толкова, колкото и аз: партите мислеха само как отново да отворят търговските си пътища между Индия и нас. Няколко месеца след голямата криза с радост видях нови редици от кервани по бреговете на Оронт. Оазисите започваха да се насяляват с търговци, които коментираха последните новини край огньовете и всяка сутрин заедно с предназначените за непознати страни стоки се зареждаха с много наши мисли, думи, обичаи, които постепенно щяха да завладеят света по-сигурно от бойните легиони. Обращението на златото, движението на идеите, така неусетно като протичането на живителния въздух в артериите, се възстановяваха в голямото тяло на света; пулсът на земята започваше да бие отново.

Бунтовната треска стихваше на свой ред. В Египет тя беше толкова силна, че се наложи спешно организиране на селска милиция в очакване на подкрепленията ни. Незабавно натоварих моя другар Марций Турбон да възстанови реда, което той направи с мъдра

непреклонност. Но редът по улиците не ме задоволяваше напълно; искаше ми се, ако е възможно, да го възстановя или по-скоро да го възцаря за първи път в умовете. Едноседмичния си престой в Пелусий употребих изцяло за да постигна равновесие между вечно непримиримите гърци и евреи. Не видях нищо от това, което исках да видя: нито бреговете на Нил, нито Александрийския музей, нито статуите в храмовете; едва намерих време да посветя на приятни блудства една нощ в Канопа. Прекарах шест безкрайни дни във врящия казан на съда, защитен от жегата с дълги завеси от тънки летви, които плющяха от вятъра. Нощем огромни комари кръжаха около лампите. Опитах се да докажа на гърците, че невинаги са най-мъдрите, на евреите — че съвсем не са най-непорочните. Сатиричните песни, с които елините от низшите слоеве преследваха своите врагове, бяха почти толкова глупави, колкото и жалките проклятия на еврейските квартали. Двете раси, живеещи рамо до рамо от векове насам, никога не бяха проявили желание да се опознаят, нито имаха приличието да се понасят взаимно. Изтощените тъжители, които напускаха местата си късно през нощта, ме намираха на масата ми призори, все още зает със сортиране на сметта от лъжливи показания; прободените с кама трупове, които ми предлагаха като веществени доказателства, често биваха труповете на болни, починали в леглата си и откраднати от специалистите по балсамиране. Въпреки това всеки миг на затишье беше победа, нетрайна като всяка победа, а всеки решен спор — прецедент, залог за бъдещето. Нямаше значение, че постигнатото споразумение е само външно, наложено и вероятно временно: знаех, че както доброто, така и злото са въпрос на навик, че временното може да продължи дълго, че външното прониква вътре и че с течение на времето маската се превръща в лице. След, като омразата, глупостта и безумието могат да имат трайни последици, не виждах защо да не бъде така и със здравия разум, правдата и добронамереността. Мирът по границите беше нищо, ако не можех да убедя еврейския вехтошар и гръцкия месар да съжителствуват в мир.

Мирът беше моята цел, но съвсем не моят идол: не бих казал дори идеал, тъй като и тази дума е твърде отдалечена от действителността. Смятах да се откажа напълно от завоюваните земи, като изоставя Дакия, и щях да го направя, ако можех да скъсам решително с политиката на моя предшественик, но беше по-добре да

използувам възможно най-разумно наследените придобивки, регистрирани вече от историята. Първият управител на новосъздадената провинция — прекрасният Юлий Бае — беше загинал на своя пост (както щях да загина и самият аз през оная година, прекарана по сарматските граници), сразен от неблагодарната задача да умиrottворява неуморно една привидно покорена страна. Наредих да бъде тържествено погребан в Рим, почест, на която обикновено само императорите имат право; почитта, която отдаех на този добър, неволно пожертвуван служител, представляваше моят последен и негласен протест срещу завоевателната ни политика: вече не бях длъжен да я разобличавам, след като имах власт да я прекратя. Затова пък в Мавритания, където приближените на Лузий Квиет подстрекаваха към размирици, беше необходима военна намеса, но моето присъствие там не беше наложително в този момент. Същото ставаше и в Британия, където каледонците се бяха възползвали от изтеглянето на войските ни поради войната в Азия и бяха унищожили малкото останали погранични гарнизони. Натоварих Юлий Север да вземе най-спешни мерки, тъй като, преди да приема подобно далечно пътуване, трябваше да сложа ред в държавните дела. Държах много да приключка сам с войната против сарматите, чийто изход не беше още решен, и този път да хвърля в нея необходимия брой отряди, за да сложа най-сетне край на щетите, които ни нанасяха. И в този случай както винаги отказах да се подчиня на определена система. Приемах войната като път към мира само ако преговорите се окажеха недостатъчни, подобно на лекаря, който прибягва до изгаряне, след като е изпробвал билките. Всичко е толкова сложно в човешките дела, че и моето мирно царуване ще има своите периоди на война, както в живота на един велик военачалник настъпват периоди на мир независимо от желанието му.

Преди да се отправя на север за окончателното уреждане на сарматския конфликт, се срещнах повторно с Квиет. Киренейският палач продължаваше да бъде опасен за нас. Първото нещо, което направих следователно, беше да разпусна неговите отряди от нумидийски съгледвачи; оставаше му мястото в Сената, постът му в редовната армия и огромно владение от пясъци на запад, което можеше да използува според желанието си било като трамплин, било като убежище. Той ме покани на лов в горските дебри на Мизия и скрои

умело една злополука, в която при по-малко късмет и физическа ловкост от моя страна положително щях да се прости с живота. Погодбре беше да не показвам никакво съмнение, да бъда търпелив и да изчакам. Не след дълго в Долна Мизия, в момента, в който капитулацията на сарматските вождове ми позволяваше да считам за предстоящо завръщането си в Италия, научих от разменените между мен и бившия ми настойник шифровани писма, че Квиет се завърнал прибързано в Рим и се съюзил с Палма. Враговете ни засилваха позициите си, прегрупираха силите си. Никаква безопасност не беше възможна, докато тези двама мъже бяха против нас. Писах на Атиан да действува незабавно. Старият човек порази враговете ни като мълния. Той превиши нареджданията ми и ме отърва наведнъж от всичките ми отявленi врагове. В един и същи ден с няколко часа разлика в Бая бил екзекутиран Целс, Палма — във вилата си в Терацина, а Нигрин — във Фавенция, на прага на лятната си къща. Квиет загинал на път след тайна среща със съучастниците си, на стъпалото на колесницата, с която се завръщал в града. Вълна от ужас заля Рим. Остарелият ми шурей Сервиан, който привидно се беше примирил с моя успех, но жадно дебнеше бъдещите ми грешки, вероятно е изпитал такава радост в този момент, че тя без съмнение е била най-голямата наслада в целия му живот. Зловещите слухове, които се носеха по мой адрес, се потвърждаваха.

Научих тези новини на борда на кораба на път за Италия. Те ме потресоха. Човек винаги е доволен, когато се отърве от враговете си, но моят настойник беше проявил старческо безразличие към далечните последствия от своята постъпка: той просто бе забравил, че аз именно щях да живея с отгласа от тези убийства в продължение на повече от двайсет години. Мислех си за смъртните присъди на Октавиан, завинаги опетнили паметта на Август, за първите престъпления на Нерон, последвани от толкова други. Спомнях си също за последните години от царуването на Домициан, посредствен, но не по-лош от други човек, на когото страхът, който сам изпитваше и който всяваше у другите, бе отнел постепенно човешкия образ и той бе умрял в двореца си като подгонен в гората звяр. Моят обществен живот вече не ми принадлежеше: първият ред от надписа съдържаше няколко дълбоко врязани думи, които никога нямаше да мога да залича. Сенатът, това огромно, но слабо тяло, което се изпълваше със сили, щом се

почувствува заплашено, никога нямаше да забрави, че четирима излезли от неговите редици мъже бяха екзекутирани набързо по моя заповед; така трима заговорници и един жесток грубиян щяха да се превърнат в мъченици. Незабавно известих на Атиан, че е необходимо да ме посрещне в Брундизий, за да mi даде отчет за делата си.

Той ме чакаше близо до пристанището, в една от стаите на странноприемницата, обърната на изток, където някога умря Вергилий. Посрещна me на прага, накуцвайки; страдаше от пристъп на подагра. След като останахме сами, избухнах в упреци: исках моето царуване да бъде умерено и да служи за пример, а то започваше с четири екзекуции, от които само едната беше наложителна и които лекомислено бяха пренебрегнали да облекат в законна форма. Впоследствие щях да бъда упрекван още повече за тази злоупотреба с властта, тъй като щях да се опитам да бъда милостив, съвестен и справедлив. Щяха да си послужат с тези убийства, за да докажат, че внимите ми добродетели не са нищо друго освен поредица от маски, и да mi съчинят легенда на най-обикновен тиранин, която може би ще ме преследва до края на Историята. Признах опасенията си: не мислех, че съм лишен от жестокост или от който и да е друг човешки порок — споделях общоприетото мнение, че едно престъпление води до друго, че звяр, вкусил веднъж човешка кръв... Старият приятел, чиято преданост винаги mi се е струвала сигурна, вече mi позволяваше волности, възползвайки се от грешки, които mi си въобразяваше, че е забелязал у мене; под предлог, че mi служи, беше уредил личните mi сметки с Нигрин и Палма. Така осуетяваше мирното mi дело и mi подготвяше най-мрачно завръщане в Рим.

Старият човек поиска разрешение да седне и постави на ниско столче бинтования mi крак. Не преставайки да говоря, хвърлих една завивка върху болния му крайник. Той ме оставил да се изкажа с усмивката на учител, доволен, че ученикът mu се справя нелошо с трудния урок. Когато свърших, спокойно me попита какви са били намеренията mi спрямо враговете на режима. Ако беше необходимо, можехме да докажем, че четиридесета мъже са заговорничили срещу живота mi; във всеки случай в техен интерес е било да го направят. Всяко преминаване от една власт към друга влече след себе си подобни чистки; той се бе нагърбил с тази, за да запази неопетнени moите ръце. Ако общественото мнение искаше жертва, нямаше нищо по-лесно от

това да му отнема поста на преториански префект. Беше предвидил тази мярка и сам ме съветваше да я приложа. Ако трябваше още нещо, за да си възвърна доверието на Сената, би одобрил решението ми да бъде отстранен временно от Рим или даже изпратен в изгнание.

Атиан винаги е бил настойникът, комуто изпросваш пари, съветникът в трудните дни, верният помощник, но едва сега за първи път се взирах в неговото грижливо избръснато лице, в деформираните му ръце, спокойно опрени на дръжката на абаносовия бастун. Много добре познавах различните страни от живота му на преуспял човек: жена му, която той обичаше и чието здраве непрекъснато се нуждаеше от грижи, омъжените му дъщери и децата им, за които хранеше амбиции, подобни на своите — скромни, но упорити; слабостта му към изисканите ястия, силното му влечење към гръцките камеи и младите танцовки. Той ме бе поставил над всички тези неща и от тридесет години насам първата му грижа беше да ме закриля, а после — да ми служи. Тази обикновена преданост на човек към човек ми се струваше изумителна, непонятна, тъй като лично аз бях поставял над себе си само идеите, начинанията или в най-добрния случай — собственото си бъдеще. Никой не е достоен за подобна преданост и аз все още не мога да си я обясня. Последвах съвета му и той изгуби длъжността си. Тънката му усмивка ми показва, че беше очаквал да приема думите му буквально. Знаеше отлично, че никаква неуместна загриженост към стария приятел няма да ми попречи да взема най-разумното решение; този ловък политик не би желал да постъпя другояче. Не бива да преувеличаваме размерите на неговата немилост: след като изчезна за няколко месеца, успях да го върна отново в Сената. Това беше най-голямата почест, която можех да окажа на този член от коннишкото съсловие. Прекара старините си като богат римски благородник, ползващ се с влияние, което се дължеше на прекрасното познаване на обществените дела и на големите римски семейства. Често съм бивал негов гост във вилата му на Албанските хълмове. Както и да е, също като Александър в навечерието на битка, така и аз бях послушал страхът си преди завръщането ми в Рим: случва ми се да броя Атиан между жертвите си.

Атиан беше видял правилно нещата: чистото злато на уважението щеше да бъде твърде меко без известен примес от страхопочитание. С убийството на четиридесета консулари стана същото както в историята с подправеното завещание: честните и добродетелни граждани не повярваха, че съм замесен в тях, а циниците, въпреки че предполагаха най-лошото, още повече ми се възхищаваха. Рим се успокои, щом стана ясно, че гневът ми спира дотук; радостта и облекчението, което изпитаха всички, бързо изличи спомена за мъртвите. Чудеха се на великодушието ми, считаха го за съзнателно, желано и предпочитано пред една необузданост, която би ми се удала със същата лекота; хвалеха скромността ми, защото вярваха, че е преднамерена. Траян беше притежавал по-голямата част от скромните човешки добродетели, но моите изненадваха повече; малко оставаше да видят в тях някаква изтънчена проява на порочност. Бях същият човек, но това, което бяха презирали в миналото, сега минаваше за възвишено: изключителната ми учтивост, в която простите умове виждаха израз на малодушие или дори на подлост, сега изглеждаше в очите им като гладката и лъскава ножница на силата. Превъзнасяха до небето моето търпение с просителите, честите ми посещения във военните болници и дружеското ми отношение към завърналите се по домовете си ветерани. По същия начин се бях отнасял през целия си живот със слугите и хората от моите чифлици. Всеки от нас има повече добродетели, отколкото се предполага, но единствено успехът ги разкрива в пълната им светлина може би защото точно тогава от нас се очаква да престанем да ги проявяваме. Хората признават най-голямата си слабост, когато се учудват, че един владетел на света не е глупаво безгрижен, високомерен или жесток.

Бях се отказал от всички титли. Още през първия месец от царуването ми Сенатът без мое знание ме беше окичил с дълга поредица от почетни звания, които обивават като шал с ресни вратовете на някои императори. Дакийски, Партски, Германски: Траян харесваше тези красиви войнствени имена, напомнящи цимбалите и тъпаните на партските отряди. У него те предизвикваха възпоминания и отгласи; мен само дразнеха или оглушаваха. Сложих край на всичко това. Временно отклоних и прекрасната титла Баща на Отечеството. Август я бе приел едва в края на живота си, а аз още не се считах достоен за нея. Така постъпих и с триумфалните почести: щеше да бъде смешно

да ги приема в името на война, за която имах само една заслуга — че я бях приключил. Тези, които видяха скромност в отказа ми, се заблуждаваха, както и онези, които ме упрекваха във високомерие. Моята цел беше не толкова да въздействувам върху околните, а по-скоро да извлека полза за себе си. Исках авторитетът ми да бъде личен, неделим от мен, непосредствено измерим в бърз ум, сила или осъществени действия. Титлите, ако изобщо дойдеха, щяха да дойдат по-късно — други титли, свидетелство за по-съкровени победи, на които не смеех да се надявам още. В момента ми предстоеше да извърша още много, за да стана или да бъда във възможно най-висша степен Адриан.

Обвиняват ме, че не обичам достатъчно Рим. А колко красив беше през двете години, в които Държавата и аз се изпитвахме взаимно, градът с тесни улички, със задръстени от хора форуми и тухли с цвят на остаряла плът. След Ориента и Гърция Рим изглеждаше някак странен, нещо, което един римлянин, роден и израснал в града, не би могъл да усети. Привиквах отново с влажните му и пропити със сажди зими, с африканските му жеги, разхладждані от водопадите на Тибур и езерата на Алба, както и с почти селското му население, питаещо провинциална привързаност към седемте му хълма. Амбицията, жаждата за печалба и превратностите на завоеванията и робството постепенно довеждаха тук представителите на всички човешки раси — от татуирания африканец и косматия германец до тънкия грък и тълстия ориенталец. Започнах да се отърсвам от прекалената си чувствителност: посещавах обществените бани в часовете на най-голяма навалица; научих се да понасям игрите, в които доскоро виждах само жестоко разхищение. Не бях променил мнението си: все така ненавиждах тези кланета, в които животното е обречено предварително; постепенно обаче започнах да долавям обредното им значение и въздействието на трагично пречистване, което те упражняваха над непросветената тълпа; искаше ми се тези тържества да се равняват на Траяновите по блясък, но в тях да има повече изкуство и ред. Заставях се да изпитвам удоволствие от точните удари на гладиаторите при условие все пак, че никой не е принуден да упражнява насила този занаят. Свиквах да преговаря с тълпата от трибуната на Цирка посредством херолдите, да я карам да замълчи, като й засвидетелствувам уважение, което тя стократно ми връщаше, и

да ѝ разрешавам само онова, на което тя с право се надяваше, както и никога да не отказвам нещо, без да давам обяснение за отказа си. Не вземах книгите си в императорската ложа като теб: да покажеш, че пренебрегваш удоволствията на другите, е обидно за тях. Ако зрелището ме отвращаваше, усилието, което полагах, за да го изтърпя, беше по-поучително за мен, отколкото мислите на Епиктет.

Моралът е въпрос на лично споразумение; благоприличието е обществено дело; винаги съм смятал, че моралната разпуснатост е проява на лош вкус. Забраних смесените бани, повод за почти непрестанни сбивания, и наредих да претопят в полза на държавната хазна колосалния сребърен сервиз, изработен по поръчка за чревоугодника Вителий. Нашите първи Цезари си бяха спечелили неприятната слава на присвоители на чужди наследства: за мен стана правило да не приемам нито за Държавата, нито за себе си никакво имущество, върху което можеха да предявят права преките наследници. Постарах се да намаля огромния брой роби в императорския дом и най-вече тяхната дързост, която ги караше да се смятат равни на най-добрите римски граждани, а понякога дори да всяват страх у тях; веднъж един от слугите ми се обърна твърде безочливо към един сенатор: заповядах да го накажат с плесници. Толкова ненавиждах разпуснатостта, че заповядах да набият с камшик насред Цирка няколко прахосници, потънали до гуша в дългове. Пак в името на реда настоявах на публични места да се носят тогата и туниката, дрехи, неудобни като всичко свързано с почестите и които самият аз обличах единствено в Рим. Посрещах приятелите си прав; стоях прав и по време на аудиенциите в знак на несъгласие с нехайната легнала или седяща поза. Намалих неприличния брой коли, които задръстват улиците ни — лукс, който сам се обезсмисля, тъй като пешеходецът винаги печели преднина пред сто залепени една за друга коли, пълещи по завоите на Свещения път. Когато правех частно посещение, възприех навика да влизам с носилката направо в домовете, като спестявах на домакина неприятното задължение да ме чака или изпраща навън в слънчевия пек или под злия римски вятър.

Отново бях при своите: винаги съм изпитвал известна нежност към сестра си Полина и дори Сервиан ми изглеждаше не така противен, както в миналото. Моята тъща Матидия се беше завърнала от Ориента заедно с първите признания на някакво смъртоносно

заболяване: за да я разсея от страданията ѝ, организирах скромни празненства, на които тази наивна като девойка матрона се опиваше от една-единствена чаша вино. Отсъствието на жена ми, която се беше оттеглила на село в пристъп на лошо настроение, не нарушаваше с нищо тези семейни забавления. От всички човешки същества вероятно тя е лицето, на което съм успял да се харесам най-малко: истина е, че почти не съм си дал труд да го постигна. Посещавах скромната къща, в която вдовицата на бившия император се отдаваше на зрялата наслада на книгите и съзерцанието. Там отново намирах ведрото мълчание на Плотина. Беше се оттеглила без шум; тази градина, тези светли стаи всеки ден все повече се превръщаха в обиталище на муз, в храм на вече обожествената императрица. Тя все така изискваше много от приятелството, но изискванията ѝ винаги биваха разумни.

Виждах пак приятелите си и изпитвах приятно удоволствие да общувам отново с тях след дългата раздяла, отново да подлагам на преценка и сам да бъда преценяван. Някогашният ми другар по удоволствия и литературни занимания Виктор Воконий бе починал; заех се да напиша надгробното слово; предизвиках усмивки, когато между другите добродетели на покойника споменах и неговата непорочност. Собствените му поеми опровергаваха това, а така също и присъствието на траурното тържество на русокосия Тестилис, когото Виктор наричаше някога своя „прекрасен мъчител“. Моето лицемерие не беше толкова голямо, колкото изглеждаше: всяко изтънчено удоволствие ми се струваше непорочно. Подредих Рим като дом, чийто господар би могъл да го напусне, без отсъствието му да се почувствува: новите ми сътрудници показаха на какво са способни, а довчерашните врагове се събираха на вечеря в Двореца заедно с приятелите от трудните времена. На масата Нераций Приск нахвърляше проектите си за ново законодателство; архитектът Аполодор ни разясняваше чертежите си; Цейоний Комод, изключително богат патриций от етруски произход, в чиито вени течеше почти кралска кръв, добър познавач на вина и на хора, ми помагаше да изработя следващите си ходове пред Сената.

Неговият син, Луций Цейоний, едва осемнадесетгодишен по това време, развеселяваше със своята лъчезарна прелест на млад принц нашите събирания, които исках да бъдат делови. Още тогава проявяваше някои странни и очарователни наклонности: страст да

приготвлява редки ястия за приятелите си, изискан вкус към украсите с цветя, лудо увлечение по хазартните игри и по преобличането в женски дрехи. Марциал беше неговият Вергилий: рецитираше сладострастните му стихове с възхитително безсрамие. Дадох му известни обещания, които много ме затрудниха впоследствие; този млад танцуващ фавън запълни шест месеца от живота ми.

В течение на следващите години толкова пъти се разделях и отново срещнах Луций, че се опасявам да не запазя образ, съставен от множество наложени един върху друг спомени, който в крайна сметка не ще отговаря на никой момент от краткото му съществуване. Дръзкият съдник на римската мода, начеващият оратор, който скромно търси стилови образци и иска мнението ми за някой труден пасаж, младият и неспокоен офицер, подръпващ рядката си брадичка, болният, разтърсан от агонията, над когото бях до последното дихание, се появиха по-късно. Образът на юношата Луций се тай в най-интимните гънки на спомена: лице и тяло с бледорозов цвят на алабастьр, точно копие на любовна епиграма от Калимах или на няколко прости и ясни стиха от поета Стратон.

И все пак бързах да напусна Рим. Досега моите предшественици бяха отсъствуvalи от града само по време на война: за мен големите начинания, мирната дейност и самият живот започваха извън стените на града.

Оставаше ми да изпълня едно задължение: да организирам триумфа на Траян, за който бе мечтал в последните дни от живота си. Триумфалните почести прилягат само на мъртвите. Приживе винаги ще се намери някой да припомни слабостите ни, както бяха упрекнали Цезар заради неговата плешивост и любовните му похождения. Мъртвите имат право на подобно освещаване в смъртта, на няколкото часа шумно великолепие преди векове слава или хилядолетия забрава. Те не са изложени на превратностите на съдбата и даже пораженията им придобиват величието на победи. Последният триумф на Траян съвсем не увенчаваше неговата повече или по-малко съмнителна победа над партите, а достойното за уважение усилие, каквото представляваше целият му живот. Бяхме се събрали да почетем най-добрия римски император след стария Август, най-упорития в труда, най-почтения, най-малко несправедливия. Дори недостатъците му не бяха нищо друго освен онези особености, които позволяват да открием

съвършената прилика на мраморния бюст с оригинала. Душата на императора се издигаше към небето по неподвижната спирала на Траяновата колона. Вторият ми баща се превръщаше в бог: той беше заел мястото си сред множеството превъплъщения на безсмъртния Марс, които разтърсват и обновяват света от век на век. Прав на балкона на Двореца, преценявах какво ме отличава от него; подготвях се за по-миролюбиви цели. Започвах да мечтая за олимпийска власт.

Рим не е вече само в Рим: занапред градът трябва или да загине, или да бъде равен на половината от света. Неговите покриви, тераси и къщи, позлатени в розово от залязващото слънце, вече не са предвидливо опасани с крепостни стени като по времето на царете ни; аз възстанових голяма част от тези стени край германските гори и британските степи. Всеки път, когато от завоя на някой слънчев път съм зървал отдалече гръцки акропол сред съвършения като цветът град, свързан с него като цветно венче със своето стебло, съм чувствувал, че това несравнено цвете е ограничено от собственото си съвършенство, че е разцъфнало в определена точка от пространството, в определен миг от вечността. Единствената му възможност за разпространение, както при растенията, е неговото семе — семето на идеите, с които Гърция оплоди света. По-тежък, по-безформен, по-разлят в равнината край своята река, Рим се насочваше към по-пространно развитие: градът бе станал Държава. Бих искал тази Държава да се разрасне още повече и да се превърне в ред на света, в ред на нещата. Добродетелите, достатъчни за малкия град на седемте хълма, трябваше да станат по-гъвкави, по-разнообразни, за да подхождат на цялата земя. Рим, който пръв се осмелих да нарека „вечен“, щеше все повече да заприличва на богините-майки от азиатските религии: прародителка на младостта и на жътвите, притисната до гръдта си лъвове и пчелни кошери. Ала всяко човешко творение, което се стреми към вечността, трябва да се пригоди към променливия ритъм на великите природни явления, да бъде в съзвучие със звездното време. Нашият Рим не е пасторалното селище от времето на стария Евандър, оплоден с бъдеще, което отчасти е вече минало; грабителският Рим от времето на Републиката изигра ролята си, а безумната столица на първите Цезари сама се стреми към разум; Рим ще бъде многократно друг и аз трудно

си представям бъдещите му лица, за чието изграждане ще съм допринесъл и аз. Когато посещавах древните свещени градове, отживели времето си и без настояща стойност за човечеството, си обещах да спестя на своя Рим вкаменената съдба на Тива, Вавилон или Тир. Рим няма да остане скован в собственото си тяло; градът ще бъде символ на думите държава, гражданство, република — залог за по- сигурно безсмъртие. В още нецивилизованите страни, по бреговете на Рейн, на Дунав или на Батавското море всяко село, защитено с ограда от дървени колове, ми напомняше тръстиковата колиба и купчината тор, където, преситени от вълче мляко, отраснаха римските ни близнаци: тези бъдещи метрополии щяха да бъдат копие на Рим. Над физическите тела на нациите и расите, над бедствията на историята и географията, над разнородните изисквания на боговете или на предците ние завинаги ще наложим, но без нищо да разрушаваме, единството на човешкото поведение и емпиризма на един мъдър опит. Рим ще продължи да живее и в най-малкия град, където длъжностни лица полагат усилия да проверяват теглилките на търговците, да чистят и осветяват улиците, да се противопоставят на безредието, нехайството, страхът, неправдата и да тълкуват разумно законите. Рим ще загине заедно с последния град на света. *Humanitas*, *Felicitas*, *Libertas*^[2] — тези красиви думи, изписани върху монетите на моето царуване, не са били измислени от мен. Който и да е гръцки философ и почти всеки образован римлянин си представя света като мен. Изправен пред един прекалено сувор и поради това несправедлив закон, чух Траян да възклика веднъж, че неговото приложение вече не съответствува на духа на времето. Може би щях да бъда първият, подчинил съзнателно всичките си действия на духа на времето, което нямаше да бъде вече само мъглява мечта на философа или неясен стремеж на добър владетел. Благодарих на боговете, задето ми бяха позволили да живея в епоха, когато отредената ми задача е да преустрои умело един свят, а не да изтръгна от хаоса една още безформена материя или да легна върху труп, за да се опитам да го възкреся. Щастлив бях, че миналото ни е достатъчно дълго, за да ни предложи примери, и не така тежко, че да ни смаже под товара си; че нашето техническо развитие е напреднало до степен, която улеснява хигиенизирането на градовете и благоденствието на народите, но не е доведено до крайност, която би заплашила да обремени човека с

безполезни придобивки; че нашите изкуства, подобни на натежали от обилен дар дървета, все още са годни да родят прекрасни плодове. Радвах се, че нашите достойни за уважение и неопределени религии, изчистени от всякаква непримиримост или жестока обредност, ни свързват тайно с най-древните мечти на человека и земята, без да ни запретяват едно светско обяснение на фактите, както и едно рационално схващане за човешкото поведение. Най-сетне беше ми приятно, че думите Хуманност, Свобода и Щастие все още не са изгубили стойността си от нелепа употреба.

Виждам едно-единствено възражение срещу всяко усилие за подобряване на човешката участ: че може би хората не са достойни за него. Но то може да бъде отхвърлено лесно: докато мечтата на Калигула остане неосъществима и целият човешки род не бъде сведен до една-единствена, подложена на сеч глава, наш дълг е да търпим човечеството, да го държим в известни граници и да го използваме за целите си; естествено ще бъде в наш интерес, ако му служим. Моят подход почиваше на редица дългогодишни наблюдения над самия мен: всяко ясно обяснение винаги ме е убеждавало, всяка учтивост ме е покорявала, а всяко щастие почти винаги ме е правело мъдър. И само с половин ухо слушах добронамерените хора, които казват, че щастието изнервя, че свободата размеква и че човешината покварява онези, към които се прилага. Възможно е да е така: но при обичайното състояние на нещата в този свят тава означава да откажеш да на храниш прилично един изгладнял човек от страх, че би могъл да страда от преяждане след години. Дори да бъде облекчена, доколкото е възможно, безполезната зависимост и да бъдат избягнати ненужните нещастия, пак ще остане нещо, което да държи в готовност геройските добродетели на человека — дългата поредица от действителни злини, смъртта, старостта, неизличимите болести, несподелената любов, отхвърленото или измамено приятелство, посредствеността на един живот, по-скромен от плановете ни и по-сив от бляновете ни — всички злочестини, причинени от божествената същност на нещата.

Дължен съм да призная, че не вярвам много в законите. Прекалено сурови ли са, биват нарушавани с основание. Ако пък са прекалено сложни, човешката находчивост винаги намира начин да се промъкне между брънките на тази неустойчива и слаба мрежа. Зачитането на древните закони съответствува на най-дълбокото

човешко милосърдие, но то може да служи и за оправдание на съдийската инертност. Най-старите закони са част от същата диващина, която се стремят да изправят; най-достойните са също резултат на насилие. Повечето от наказателните ни закони се прилагат, може би за щастие, само към малка част от виновниците; гражданските ни закони никога не ще бъдат достатъчно гъвкави, за да се приспособят към огромното и променливо разнообразие от факти. Законите се изменят по-бавно от нравите; опасни, когато изостават от тях, те са двойно по-страшни, когато си наумят да ги изпреварят. Въпреки всичко сред множеството рисковани нововъведения или отживяла времето си практика тук-там се открояват, както в медицината, няколко полезни формулировки. Гръцките философи ни научиха да познаваме малко по-добре човешката природа; от няколко поколения насам нашите най-добрите законодатели работят от позициите на здравия разум. Аз самият осъществих някои частични реформи, които са единствено трайни. Всеки прекалено често нарушен закон е лош: дълг на законодателя е да го отмени или промени от страх, че незачитането на този недобре обмислен закон може да се прехвърли и върху други, по-справедливи разпоредби. Поставих си разумната цел да премахна излишните закони и да обнародвам с твърдост малък брой мъдри решения. Стори ми се, че е дошло време да се преоценят всички стари предписания в интерес на човечеството.

Веднъж посетих сам една полуизоставена мина в Испания, в околностите на Тарагона. Един роб, чийто дълъг живот почти напълно бе преминал в подземните галерии, се нахвърли върху мен с нож в ръка. Съвсем логично той си отмъщаваше на императора за своето четиридесет и три годишно робство. Обезоръжих го лесно, предадох го в ръцете на моя лекар и гневът му премина; той се преобрази в това, което беше в действителност — не по-малко разумен от всеки друг човек и по-предан от много хора. Виновникът, когото приложението безмилостно закон би осъдил на незабавна смърт, стана мой полезен служител. Повечето хора приличат на този роб: те са само прекалено поробени; дългите им периоди на затъпяване са прекъсвани от колкото внезапни, толкова и безплодни бунтове. Исках да проверя дали една правилно насочвана свобода не би извлякла от човека повече и се удивлявам, че никой владетел не е бил изкушен от подобен опит. Този осъден на работа в мините варварин стана за мен символ на всичките

ни роби, на всички варвари. Не ми се струваше невъзможно да се отнасяме с тях така, както се бях отнесъл с този човек, да ги обезвреждаме с много доброта, стига първо да разберат, че ръката, която ги обезоръжава, е силна. Досегашната гибел на някои народи се дължи на тяхната липса на великодушие: Спарта би живяла по-дълго, ако беше заинтересувала илотите си с проблема за своето бъдеще; един хубав ден Атлас престава да подпира небето и неговият бунт разтърсва земята. Бих искал да отложа или да избягна, доколкото е възможно, момента, в който варварите отвън и робите отвътре ще се нахвърлят върху света, чито облаги не са предназначени за тях, от които се иска да го почитат от разстояние или да му служат в подчинение. Държах и най-онеправданото от всички създания — робът, който чисти градските помийни ями, изгладнелият варварин, който обикаля край границите ни, да има интерес от просъществуването на Рим.

Съмнявам се, че цялата световна философия ще успее да премахне робството: ще промени най-много названието му. Способен съм да си представя и по-лоши форми на робство от нашата, тъй като биха били по-коварни: било ако успеем да превърнем хората в глупави и доволни машини, които се смятат свободни, когато в същност са зависими, било ако развием у тях, с изключение на развлеченията и човешките удоволствия, такава настървена любов към труда, каквато е страстта към война у варварските раси. Пред това робство на духа или на човешкото въображение аз все пак предпочитам сегашното робство. Както и да е, ужасното състояние на даден човек, поставен под зависимостта на друг, се нуждае от старательно уреждане със закон. Следях робът да не бъде вече безименна стока, продавана без оглед на семейните връзки, които си е създал, презряна вещ, чието свидетелство се приема от съдиите само след изтезания, вместо да бъде взето под клетва. Забраних да бъде принуждаван да упражнява опасни или срамни занаяти, да бъде продаван на съдържатели на публични домове или на гладиаторски школи. Нека подобни професии упражняват тези, които ги харесват: резултатът ще бъде само по-добър. В чифлиците, където управителите злоупотребяват с робския труд, замених, доколкото бе възможно, роба със свободни колони. Сборниците ни с анекдоти са пълни с истории за чревоугодници, които хвърлят слугите си на рибите, но скандалните и лесно наказуеми престъпления са нищо в сравнение с хилядите банални и чудовищни деяния, извършвани

ежедневно от почтени хора със закоравели сърца, които никой не мисли да беспокои. Протестираха, когато изгоних от Рим една богата и високо уважавана патрицианка, която се отнасяше нечовешки с остарелите си роби: и най-незначителният неблагодарник, който пренебрегва немощните си родители, възмущава повече обществената съвест, но аз почти не виждам разлика между тези две прояви на безчовечност.

Положението на жените се определя от странни обичаи: те са едновременно зависими и закриляни, слаби и всевластни, прекалено презирани и твърде много почитани. В този хаос от противоречиви нрави социалната практика се покрива с природната и пак не е лесно да ги различиш една от друга. Това объркано състояние на нещата е навсякъде по-устойчиво, отколкото изглежда: в общи линии жените желаят да бъдат такива, което са; те или се противопоставят на промяната, или я използват за едни и същи свои цели. Днешната свобода на жените, по-голяма или поне по-явна, отколкото в миналото, не е нищо друго освен една от проявите на по-лекия живот през епохите на разцвет; обаче нито принципите, нито някогашните предразсъдъци са сериозно накърнени. Искрени или не, официалните хвалебствия и надгробните надписи продължават да приписват на нашите матрони същите добродетели — сръчност, целомъдрие и нравственост, които изискваха от тях по време на Републиката. Действителните или предполагаеми промени в същност с нищо не са изменили вековната разпуснатост на нравите сред простолюдието, нито лицемерната добродетелност на по-висшите слоеве и единствено времето ще докаже тяхната трайност. Слабостта на жените и на робите се дължи на законния им статут; в замяна на това силата им се проявява в дребните неща, където упражняваната от тях власт е едва ли не безгранична. Рядко съм срещал домове, в които да не господствуват жените; виждал съм и такива, където господари бяха било икономът или готвачът, било някой освободен роб. В парично отношение те биват обвързани по закон с известна форма на зависимост; на практика обаче във всяко дюкянче на Субура обикновено продавачката на птици или на плодове важничи по господарски зад тезяха. Съпругата на Атиан управляваше семейното състояние с възпитителната дарба на делови мъж. Би следвало законите да се различават възможно най-малко от практиката: dadoх на

жените по-голяма свобода да разполагат със своето имущество, да завещават или да наследяват. Настоявах никоя девойка да не бъде омъжвана без нейно съгласие: законното изнасилване е толкова противно, колкото и всяко друго. Женитбата е най-голямото дело в живота им и е справедливо да става само според желанието им.

Известна част от злините ни се дължи на факта, че прекалено много хора са или безсъвестно богати, или безнадеждно бедни. За щастие в наше време между тези две крайности сякаш се установява някакво равновесие: колосалните богатства на императори и освободени роби принадлежат на миналото — Трималхион и Нерон са мъртви. И все пак има да се направи още много по пътя на едно разумно преустройство на световното стопанство. Идвайки на власт, аз се отказах от доброволните данъци, плащани на императора от градовете, които не са нищо друго освен прикрит грабеж. Съветвам те да направиш същото. Пълното опрощаване на частните дългове към Държавата беше по-опасна мярка, ала тя беше необходима, за да се започне на чисто след десетте военни години. От един век насам нашите пари се бяха обезценили застрашително, а вечността на Рим се измерва с разменната стойност на златните ни монети: наш дълг е да им възвърнем тяхната ценност и тежест, превърнати в блага. Земите ни се обработват без всякакъв ред: единствено такива облагодетелствани области като Египет, Африка или Тоскана, заедно с някои други, са успели да създадат свои селски общности, вещи в отглеждането на жито или лозя. Една от грижите ми беше да подкрепя тази класа и да взема оттам опитни хора, за да наставляват по-примитивното, по-неуко и по-изостанало селско население. Сложих край на скандалното изоставяне на обработвани земи от страна на някои едри собственици, които нехаят за общественото благодеенствие: отсега нататък всяка нива, необработена в продължение на пет години, принадлежи на този, който се заеме да я разработи. Положението е почти същото и в мините. Повечето от богаташите ни правят огромни дарения на Държавата, на обществените институции и на императора. Много от тях постъпват така от интерес, други — от добродетелност и в крайна сметка почти всички печелят от това. Бих искал щедростта им да вземе други форми, да не бъде показно подаяние, да ги науча да увеличават разумно имотите си в полза на обществото, а не както досега — да обогатяват наследниците си. С подобна цел поех

ръководството на императорските имения в собствените си ръце: никой няма право да се отнася със земята като скъперник с гърне жълтици.

Понякога нашите търговци са най-добрите ни географи, астрономи и най-учените ни естествоизпитатели. Банкерите ни са измежду най-тънките познавачи на човешката природа. Използувах познанията на тези хора и с цялата си енергия се борех срещу възможностите за злоупотреба. Подкрепата, оказана на притежателите на кораби, удесетори търговията ни с чужди народи; успях също да подсиля, без много разходи, скъпо струващата императорска флота: що се отнася до вноса от Ориента и от Африка, Италия е остров и зависи от доставчиците на жито, за да се прехранва, откакто не е в състояние да задоволява сама нуждите си; единственото средство да се предотвратят опасностите, които крие това положение, е да се отнасяме като с държавни служители към тези търговци, без които не можем, и да ги следим отблизо. През последните години старите ни провинции са постигнали благodenствие, което би могло да бъде увеличено още повече, но е важно то да ползува всички, а не само банката на Херод Атик или дребния спекулант, който си присвоява цялата реколта от зехтин на някое гръцко село. Никой закон не е прекалено суров, ако позволява да се намали броят на посредниците, от които гъмжат градовете ни — допнапробна и тъпта паплач, сплетничеща във всички кръчми, облакътена на всеки тезгях, готова да провали всяко начинание, от което не може да извлече незабавна изгода. Правилното разпределение на държавните хамбари способствува да се спре скандалното повишаване на цените по време на недоимък, но аз разчитах преди всичко на организацията на самите производители, на галските лозари, на рибарите от Евксинския Понт, чийто оскъден залък се ограбва от вносителите на хайвер и солена риба, които се угояват за сметка на техния опасен труд. Един от най-хубавите ми дни бе денят в който убедих група моряци от Архипелага да се съюзят в сдружение и да преговарят направо с градските продавачи на риба. Никога не съм се чувствувал по-полезен като управник.

Търде често мирът не е нищо друго за войската освен период на шумно безделие между две сражения: редуването на бездействие с безредие е алтернативата на поредната ни подготовка за война и след

това — самата война. Скъсах с тази практика: непрестанните ми посещения на предните ни постове бяха едно от многобройните средства за поддържане на мирновременната войска в състояние на полезна активност. Навсякъде, в равнинен или планински терен, край гора или сред пустиня, легионите ни разполагат нашироко или съсредоточават по един и същи начин своите лагери, маневрените си полета, казармите, построени в Къолн, за да устоят на снега, или в Ламбеза — против пясъчните бури, лавките, чиято излишна стока бях заповядал да разпродадат, офицерската постройка, украсена със статуята на императора. Но това еднообразие е само привидно: взаимозаменимите лагери съдържат различната всеки път тълпа на помощните части; всички раси влагат във войската своите добродетели и характерно оръжие, своя гений на пехотинци, на конници или на стрелци. Тук откривах в суров вид онова разнообразие в единството, което се стремях да постигна като император. Разреших на войниците да използват своя национален боен вик и да дават заповеди на родния си език; утвърдих съюза на наши ветерани с жени от варварските племена и се погрижих да бъдат признати за законни техните деца. Така се стараех да смекча суровия лагерен живот и да се отнасям към тези прости хора като към хора. С риск да ги направя по-малко подвижни, настоявах да се настаняват трайно на оня къс земя, който се задължаваха да бранят; не се поколебах да създам регионални войкови части. Надявах се, че ще възстановя, в машабите на цялата империя, нещо равностойно на милицията от времето на ранната Република, когато всеки мъж е защищавал своята нива и своето стопанство. Усилията ми бяха насочени най-вече към развиване на техническата ефикасност на легионите: възнамерявах да си послужа с тези военни ядра като с лост на цивилизацията ни, като клин, достатъчно здрав, за да навлезе постепенно там, където по-слабите оръдия на цивилния живот биха се изхабили. Войската се превръщаше в съединителна черта между обитателите на горите, степите и блатата и изискания градски жител, в първоначално училище за варвари, школа за издръжливост и отговорност за начетения грък или младия конник, привикнал с охолствата на римския живот. Бях запознат лично както с трудностите, така и с леките страни и хитростите на този живот. Премахнах привилегиите; забраних прекалено честите отпуски на офицерите и наредих да изхвърлят от лагерите залите за пиршства,

постройките за удоволствия и скъпите градини. Тези безполезни сгради бяха превърнати в болници или в приюти за ветерани. Набирахме войниците си прекалено млади и ги държахме до късна възраст, което ни струваше скъпо и в същото време беше жестоко. Промених всичко това. Императорската дисциплина е длъжна да даде своя принос за хуманния напредък на нашия век.

Ние сме държавни служители, а не цезари. Една тъжителка, която отказах да изслушам докрай един ден, възклика, че ако не ми стига време да чуя молбата ѝ, няма да имам време и да управлявам. Извиненията, които ѝ поднесох, не бяха формални. И все пак времето не стига: колкото повече се разраства империята, толкова повече различните аспекти на властта се съсредоточават като че ли само в ръцете на държавния глава; налага се този претоварен човек да прехвърли върху други част от своите задължения, а умението му ще се състои в това все повече да се обгражда с доверени хора. Голямото престъпление на Клавдий или на Нерон е, че от леност бяха позволили на бивши или настоящи роби да обсебят функциите на техни довереници, съветници или представители. Известна част от живота и от пътешествията ми премина в подбор на ръководители за новата администрация, в обучението им, във възможно най-изкусното съчетаване на способностите с длъжностите, в разкриването на полезни възможности за дейност на средната класа, от която зависят държавните дела. Добре виждам опасността, която крие тази цивилна армия: тя се състои в две думи — затъване в рутината. Подобен механизъм, изграден за векове напред, ще се разстрои, ако бъде занемарен; дълг на неговия господар е да регулира непрестанно движението му, да предвиди или предотврати износването му. Опитът показва, че независимо от безкрайното старание, с което избираме приемниците си, посредствените императори винаги ще бъдат повече от останалите и че във всеки век царува най-малко един безумец. По време на криза добре организираните канцеларии ще продължат да се занимават с основното и да осигуряват нерядко дългото междуцарствие между двама мъдри владетели. Някои императори влачат след себе си неизброими редици от вързани за шията варвари — безкрайно шествие от победени. Елитът от държавни служители, които се заех да обуча, е също част от моята свита. Благодарение на членовете на императорския съвет можах да отсъствува от Рим в

продължение на дълги години и да се връщам обратно само за кратко. Кореспондирах с тях посредством най-бързите куриери, а в случай на опасност — чрез сигналните кули. На свой ред те също обучиха полезни помощници. Тяхната компетентност е мое дело; добре организираната им дейност ми даде възможност да използвам силите си другаде. Това ще ми позволи да се оттегля спокойно и в смъртта.

От двадесет години царуване прекарах дванадесет без постоянно местожителство. Живял съм последователно в дворци на азиатски търговци, в тихи гръцки къщи, в красиви вили с бани и отопление на римски жители от Галия, а също в колиби и в селски хижи. Ала пред всички тях предпочитах леката палатка, това устройство от платно и въжета. Корабите не бяха по-малко разнообразни от земните ми домове: имах собствен, съоръжен с гимнастически салон и библиотека, но твърде много се боях от заседналия живот, за да се привържа към което и да било жилище, било то и подвижно. Намирах еднакво подходящи и увеселителната лодка на сирийския милионер, и бойните кораби на нашата флота, а така също и каика на гръцкия рибар. Единственият разкош беше бързината и всичко, което я улеснява — най-добрите коне, най-удобните коли, най-леките багажи, най-подходящите за даден климат дрехи и лични вещи. Ала най-голямото богатство беше преди всичко отличното ми физическо състояние: един принудителен преход от двадесет левги беше нищо, а една безсънна нощ — само покана за размисъл. Малко хора обичат дългите пътувания, това непрекъснато нарушаване на всичките ни навици, тези безкрайни удари, нанесени на предразсъдъците ни. Стараех се да нямам никакви предразсъдъци и да си създавам малко навици. Ценях удобството на меките легла, а така също допира и дъха на голата земя, грапавините на всяка частица от земния кръг. Бях свикнал с всякакъв вид храни — и с британския булгур и с африканските дини. Един ден ми се наложи да вкуся ястие от полуразложен дивеч, който е истинска наслада за някои германски племена: повърнах го, но опитът бе осъществен. Въпреки твърдите си предпочтания в любовта и в този случай се боях от установените навици. Свитата ми, която се свеждаше само до най-необходимото или до най-прекрасното, твърде малко ме отделяше от околния свят; особено внимавах да бъда свободен в движенията си, а достъпът до мен да бъде лесен. Провинциите, тези обширни административни единици, чиито емблеми бях изbral лично

(Британия върху своя каменен трон или Дакия с нейния ятаган), за мен бяха съставени от гори, под чиято сянка бях почивал, от кладенци, от които бях пил, от отделни срећнати по нощувките хора, от познати и понякога обичани лица. Познавах всяка миля от пътищата ни, може би най-хубавият подарък, направен на света от Рим. Но незабравимият миг беше, когато пътят стигаше до някой планински склон и ние се изкачвахме над пропастите, от скала на скала, за да присъствуваме на зората от върха на някой алпийски или пиренейски хребет.

Само няколко души бяха обиколили земята преди мен: Питагор, Платон, дузина мъдреци и не малък брой авантюристи. За пръв път пътникът бе едновременно и господар, напълно свободен да гледа, да преобразува и да създава. В това се състоеше моето щастие и аз съзнавах, че вероятно щяха да минат векове, преди да се повтори отново сполучливото съчетание между една длъжност, една личност и един свят. Тогава именно проумях предимството да си нов човек, при това сам и едва женен, без деца и почти без предци, Одисей без друга Итака освен тази, която носи в себе си. На това място трябва да направя признание, което не съм правил никому досега: никога не съм имал чувството, че принадлежи напълно на някое място, дори не на любимата си Атина, дори не на Рим. Навсякъде чужденец, никъде не се чувствува истински сам. Странствуващи, упражнявах различните занаяти, от които се състои професията на императора: връщах се към военния живот като към дреха, станала твърде удобна от дълга употреба. Започвах отново да говоря с лекота лагерния език, този обезобразен под натиска на варварските езици латински, изпъстрен с обичайните ругатни и простовати шеги; свиквах отново с неудобното снаряжение по време на маневрите, с промяната на равновесие в цялото тяло, предизвикана от носенето на тежкия щит с лявата ръка. Където и да отидех, по-неприятни бяха безкрайните ми задължения на сметководител — било да се проверят сметките на азиатските провинции, било на някое малко британско селище, задължняло поради изграждането на нови градски бани. Вече говорих за длъжността си като съдия. Идваха ми наум и сравнения с други професии: мислех за пътуващия лекар, който лекува хората от къща на къща, за служителя от общинските служби по поддържане, извикан за поправка на пътя или да запои някоя тръба, за надзирателя, който тича от единия край на кораба до другия, за да насьрчава гребците,

използвайки възможно най-рядко своя бич. А днес от терасата на вилата наблюдавам как робите кастрят дърветата или плевят лехите и си мисля най-вече за мъдрата и непрестанна дейност на градинаря.

Различните специалисти, които водех със себе си при своите обиколки, не ми причиняваха много грижи: тяхната страсть към пътешествия беше равна на моята. Имах по-скоро неприятности с литературните си сътрудници. Неизбежният Флегон има недостатъците на стара жена, но той е единственият ми секретар, който оцеля след толкова работа и все още е при мен. Поетът Флор, комуто предложих да води кореспонденцията ми на латински, разтръби навсякъде, че не би искал да бъде дори цезар, ако трябва да понася скитския студ и британските дъждове. Дългите преходи пеша също не му допадаха. От своя страна аз охотно го оставях да се наслаждава на прелестите на римския литературен живот, на кръчмите, където всяка вечер се срещаха, за да си разменят все същите остроумия и по братски да бъдат изхапвани от същите комари. Бях назначил Светоний за куратор на архивите, което му осигури достъп до тайните документи, от които се нуждаеше за своите биографии на цезарите. Човек трудно можеше да си представи този способен мъж, наречен така успешно Транквил, извън четирите стени на библиотеката: той остана в Рим и беше един от приближените на жена ми, член на кръга от недоволни консерватори, които се събираха у нея, за да критикуват начина, по който е устроен светът. Тази група не ми допадаше много: освободих от длъжност Транквил и той се оттегли в къщичката си на Сабинските хълмове, за да размишлява на спокойствие върху пороците на Тибери. За известно време мой секретар на гръцки беше Фаворин от Арл: това джудже с писклив глас не беше лишено от интелигентност. Беше един от най-неискрените хора, които съм срещал; често спорехме, но неговата начетеност ме очароваше. Забавляваше ме ипохондрията му, поради която полагаше такива грижи за здравето си, каквито влюбеният за любимата жена. Неговият индийски слуга му приготвяше ориз, доставян от Ориента доста скъпо; за нещастие този екзотичен готвач говореше зле гръцки и твърде малко други езици: нищо не научих от него за чудесата на родната му страна. Фаворин се гордееше, че е извършил три редки неща в живота си: гал — бе усвоил по-добре от всеки елинската култура; от ниско потекло — непрестанно се караше с императора и ни

най-малко не бе пострадал от това — особеност, чиято заслуга впрочем беше само моя; импотентен — не преставаше да плаща глоби за прелюбодеяние. Истина е, че неговите провинциални обожателки му създаваха неприятности, от които го отървавах не един път. Накрая той ми омръзна и Евдемон зае мястото му. В общи линии бях невероятно добре обслужван. Уважението на малобройната група от приятели и служители надживя, само богощете знаят как, суровата интимност на пътешествията; ако това е възможно, тяхната дискретност беше получуваша от предаността им. Бъдещите светониевци не ще могат да съберат много анекдоти за мен. Аз самият съм разкрил това, което широката публика знае за живота ми. Приятелите ми запазиха както политическите, така и другите ми тайни: справедливо е да отбележа, че и аз често им отвръщах със същото.

Да строиш, означава да сътрудничиш със земята, да положиш човешки отпечатък върху един пейзаж, който завинаги ще бъде променен; това означава също да дадеш своя принос в бавното преобразуване, каквото представлява животът на градовете. Какви усилия и грижи да намериш най-точното местоположение на даден мост или чешма, да пригадаш на планинския път най-удачната крива, която е едновременно и най-късата... Разширяването на пътя за Мегара променяше основно скалистия скиронски пейзаж; двете хиляди стадии павиран път, съоръжен с резервоари и военни постове, свързващи Антиноя с Червено море, заменяха опасностите на пустинята с ерата на сигурността. Всички доходи на петстотин азиатски града едва стигнаха, за да се построи система от водопроводи в Троада, акведуктът в Карthagен сякаш изкупваше жестокостите на Пуническите войни. Да се издигнат укрепления, беше в крайна сметка същото, каквото бе построяването на диги: целта беше да се намери мястото, където един бряг или империя могат да бъдат защитени, онази точка, която ще задържи, спре или отблъсне пристъпа на вълните или нападението на варварите. Да се прокопаят пристанища, означаваше да се оплоди красотата на заливите. Да се основат библиотеки, беше все едно да се изградят обществени хранилища и да се натрупат резерви за духовната зима, която щеше да настъпи независимо от волята ми; виждах го по известни признания. Възстанових много разрушения: в този случай да строиш означава да сътрудничиш с изминалото време, да проникнеш или видоизмениш духа му, да му послужиш за връзка с

едно по-далечно бъдеще, под камъка да откриеш тайната на извора. Животът ни е кратък: ние не преставаме да говорим за вековете, които предхождат или които ще последват нашия, сякаш са ни напълно чужди, а аз се докосвах до тях чрез своята игра с камъка. Стените, които укрепвам, са още топли от допира на изчезналите тела; ръце, които не съществуват още, ще милват тези колони. Колкото повече размишлявах над смъртта си и най-вече над нечия друга, толкова повече се стараех да прибавя към нашия живот тези почти неразрушими продължения. В Рим предпочитах да използвам вечната тухла, която много бавно се връща към земята, от която е родена, и чието едва забележимо слягане или разпадане се извършва така, че постройката все още има вид на планински масив даже след като видимо е престанала да бъде крепост, цирк или гробница. В Гърция и Азия си служех с местния мрамор, прекрасен материал, който, веднъж издялан, остава верен на човешкото измерение, така че планът на целия храм се съдържа във всеки отломък от колона. Архитектурата е богата на по-разнообразни възможности, отколкото ни карат да мислим четирите стила на Витрувий; нашите мраморни блокове и музикални тонове са извор на безкрайни съчетания. За строежа на Пантеона се обърнах към старата Етрурия на гадателите и харuspексите; напротив, светилището на Венера издига под слънцето закръглените си йонийски форми, с изобилие от бели и розови колони около богинята от плът, която роди расата на цезарите. Атинският Олимпейон трябваше да бъде точният противовес на Партенона, да се разгръща в равнината така, както последният се извисява на хълма, първият — величествен, вторият — съвършен: стихията — на колене пред покоя; великолепието — в подножието на красотата. Олтарите и храмовете в памет на Антина бяха вълшебна обител, паметници на тайнственото преминаване от живота в смъртта, светилища на непреодолима скръб и щастие, място за молитви и срещи с отвъдното: тук се отдавах на безпределната си мъка. Гробницата ми на брега на Тибр възпроизвежда в гигантски размери древните гробници от Апиевия път, но самите ѝ пропорции я видоизменят и напомнят за Ктесифонт, за Вавилон, за терасите и кулите, чрез които се стремим да се приближим до звездите. Любно място, Египет предложи плановете на обелиските и алеите със сфинксове за гробницата, която натрапва на един донякъде враждебно настроен Рим паметта на непрежалимия ми

другар. Вилата беше гробница на странствованията ми, последен лагер на скитника, и макар от мрамор — равностойна на палатките и шатрите на азиатските принцове. Почти всичко, до което се домогва нашият вкус, е било сторено вече в света на формите; аз се обърнах към този на цветовете: ясписът — зелен като морските дълбини, порфирът — зърнест като плът, базалтът и мрачният обсидиан. Наситеното червено на завесите се украсяваше с все по-сложни везби; мозайките на пода или на стените никога не биваха достатъчно златисти, нито достатъчно бели или тъмни. Всеки камък представляваше удивителното осъществяване на едно желание, спомен, понякога дори предизвикателство. Всяка постройка беше планът на един блян.

Плотинополис, Андринопол, Антиоия, Адрианопера... Размножих във възможно най-висша степен тези човешки кошери. Водопроводчикът и зидарят, инженерът и архитектът ръководеха раждането на градовете; тази дейност изисква също известни дарби на магьосник. В един свят, наполовина завладян все още от гори, пустини и необработени равнини, колко прекрасна е гледката на град с павирани улици и храмове, посветени на един или друг бог, обществени бани и отходни места, бръснарница, в която собственикът разисква последните римски новини с клиентите си, дюкянче на сладкар, на продавач на сандали или може би на книги, фирма на лекар или театър, в който от време на време се играе по някая пьеса от Теренций. Нашите преситени граждани се оплакват от еднообразието на градовете ни: те страдат, че навсякъде срещат все същата императорска статуя и същите водопроводни инсталации. Грешат, тъй като красотата на Ним се различава от тази на Арл. Но самото еднообразие, когато се среща в три континента, успокоява пътника като вида на крайпътните камъни; и най-обикновените ни градове притежават славата на спокойно място за почивка, на подслон, на военен пост. Градът, с неговото местоположение, с построеното от човешката ръка, може би еднообразен, но с еднообразието на препълнените с мед клетки на восьчна пита, място за срещи и обмен, където селяните идват, за да продават стоката си и се застояват със зяпнали уста пред рисунките на някой портик... Моите градове са рожба на срещи; срещата ми с къс земя, на замислите ми на император със събитията от личния ми живот. Плотинополис е плод на нуждата

да установя нови селскостопански представителства в Тракия, а също и на нежното ми желание да почета паметта на Плотина. Адрианопера е предназначен да служи за търговски пункт на горските работници от Мала Азия: за мен той бе най-напред лятно убежище, пълна с дивеч гора, ловен павилион от издялани трупи в подножието на хълма, наречен на бога Атис, пенлив поток, в който се къпехме всяка сутрин. Адрианопол в Епир вдъхва живот на старо градско селище в центъра на обедняла провинция: той изникна след посещението ми в прорицалището на Додона. Андринопол, град на селяни и воиници, стратегически център на границата с варварските области, е населен с ветерани от сарматските войни; лично познавам силата и слабостите на тези мъже, имената им, броя на прослужените години и на раните им. Антиноя, най-скъпият за мен град, роден на мястото на нещастието, е притиснат върху тясна ивица безплодна почва, между реката и скалата. Затова още повече държах да го обогатя с други възможности — търговията с Индия, речния транспорт — и да му приdam изискания чар на гръцка метрополия. Няма място на земята, което желая да виждам по-рядко, както няма друго, за което да съм положил повече грижи. Този град представлява безкраен низ от колони. Аз съм в писмена връзка с Фидус Аквила, неговия управител, по повод на пропилеите на храма и статуите на триумфалната арка; избрах имената на отделните му квартали и деми — явни и тайни символи, пълно и вярно отражение на спомените ми. Лично начертах плана на коринтските колони край брега, които съответствуват на стройните редици от палми. Хиляди пъти съм обхождал мислено почти съвършения четириъгълник, пресечен от успоредни улици, разделен на две половини от триумфалния път, който води от един гръцки театър до един гроб.

Ние сме затрупани със статуи, пресетени от ваяни или рисувани великолепия, но това изобилие е измамно, тъй като възпроизвеждаме неуморно няколко десетки шедьоври, които не бихме били способни да създадем вече. Като всички останали и аз наредих да направят за Вилата копие на Хермафродита и Кентавъра, на Ниобида и Венера. Искаше ми се да живея възможно най-много сред тази музика от форми. Насърчавах търсенията в миналото, стремежа към един изкусен архаизъм, който да преоткрива значението на изчезналите замисли и техники. Изprobвах разни варианти; опитах например да

претворя в червен мрамор голата фигура от бял мрамор на Марсий и така да го върна в света на рисуваните тела. Или пък да копирам в светлите тонове на пароския мрамор чернозърнестите египетски статуи, да превърна идола в привидение. Нашето изкуство е съвършено, тоест завършено, но съвършенството му се поддава на толкова вариации, колкото и красивият глас: от нас зависи да играем на изкусната игра, която ще ни доближи или отдалечи от веднъж за винаги намереното решение, ще ни позволи да отидем до предела на простотата или на разточителството, да затворим множество нови построения във вътрешността на тази красива сфера. Предимство е да имаш хиляди примери за сравнение зад себе си, да си свободен да продължиш умно традицията на Скопас или да се противопоставиш с наслада на Праксител. Моят допир с варварските изкуства ме убеди, че всяка човешка раса се ограничава с известни сюжети, с няколко от множеството възможни стилове; от своя страна всяка епоха прави някакъв подбор между възможностите, с които разполага всяка раса. В Египет съм виждал огромни статуи на божества и царе; по китките на сарматските пленници съм намирал гривни, които повтарят до безкрай все същия препускащ кон и все същите взаимоизящдащи се змии. Ала нашето изкуство (имам предвид гръцкото изкуство) е избрало да се придържа към човешкото изображение. Ние единствени съумяхме да покажем скритата сила и пъргавината в едно неподвижно тяло; единствени ние направихме от едно гладко чело символ на мъдрия размисъл. Аз съм като нашите ваятели: човешкото ме задоволява; в него намирам всичко, включително и вечността. Моята любима гора се побира изцяло в образа на кентавъра, а диханието на бурята се чувствува най-добре в издущия воал на някоя морска богиня. Природните тела и свещените символи имат стойност само ако са наситени с човешки представи: фалическата и злокобна борова шишарка, басейнът с гъльби, който напомня за следобедна дрямка край извора, грифонът, който отнася любимия към небето.

Изкуството на портрета не ме интересуваше много. Нашите римски портрети имат само историческа стойност: копия, белязани с точния брой бръчки или единствена брадавица, маска на модели, с които разсеяно се разминаваме в живота и които забравяме веднага след смъртта им. Противно на нас гърците до такава степен са били влюбени в човешкото съвършенство, че твърде малко са се замисляли

върху разнообразието на човешките лица. Хвърлях само бегъл поглед към собственото си изображение — това обгоряло от слънцето лице, неестествено бяло от мрамора, тези широко отворени очи, тези тънки и все пак месести устни, потрепващи от вътрешно напрежение. Но нечий друг образ ме е занимавал много повече. Щом завладя съзнанието ми, изкуството престана да бъде излишен разкош и се превърна в източник на сила, в своеобразен съюзник. Наложих този образ на света: днес съществуват повече портрети на юношата, отколкото на който и да е именит човек, на която и да е царица. Найнапред пожелах да увековеча чрез изкуството на ваятелите последователните форми на една променяща се красота; след това изкуството стана вълшебна дейност, годна да съживи спомена за едно изгубено лице. Струва ми се, че колосалните статуи са единственият начин да изразим истинските размери, които придава любовта на обичаните от нас; исках фигуранте с образа му да бъдат огромни като гледано съвсем отблизо лице, високи и тържествени като виденията и халюцинациите на кошмар, тежки като спомена за него. Изисках най-съвършена изработка, нещо повече — абсолютно съвършенство, накратко — бога, какъвто е за онези, които са обичали, всяко създание, починало на двадесетгодишна възраст; изисках също и точната прилика, познатото присъствие и всяка особеност на това лице, по-скъпа от самата красота. Колко разговори бяха нужни, за да се запази плътната линия на веждите, на легко издутите устни... Безнадеждно разчитах на безсмъртието на камъка и на непреходността на бронза, за да увековечат тленното или вече станало на прах тяло, и настоявах ежедневно намазваният със смес от масла и киселини мрамор да придобие лъскавината и нежността на млада плът. Навсякъде срещах неповторимото му лице: смесвах всичко — божествата, половете и безсмъртните символи, мъжествената горска Диана с печалния Бакхус, якия Хермес от гимнастическите игрища с двуликия бог, който спи, опрял глава на ръката си, в позата на ключнал цвят. Установих до каква степен може да прилича на мъжествената Атина един замислен младеж. Моите ваятели бяха малко объркани; най-посредствените изпадаха често в сладникавост или в превзетост, но всички повече или по-малко бяха съпричастни с моя блян. Има статуи и рисунки на живия младеж, които отразяват безпределния и изменчив пейзаж между петнадесетата и двадесетата година: сериозен профил на послушно

дете; статуята, в която коринтски скулптор е дръзнал да предаде нехайната стойка на младежа, който издува корем, прибирайки рамене, с ръка на ханша, сякаш наблюдава игра на зарове на близкия уличен ъгъл. Има и такава статуя, в която Папиас от Афродизия е изваял беззащитно голо тяло, крехко и свежо като нарцис. Под мое ръководство Аристей създаде младата, горда и властна глава от малко грапав камък... Съществуват и посмъртни портрети, в които смъртта, е оставила следа — едри лица със знаещи устни, заключили тайни, които не са вече мои, защото не са тайните на живота. Има и барелеф, където кариецът Антониан е придал божествена грация на облечения в сурова коприна гроздоберач и на преданата кучешка муцуна, опряна о голия крак. И онази почти непоносима маска, творба на киренайски скулптор, в която насладата и болката се сливат и сблъскват в същото лице като две вълни, които се разбиват в една и съща скала. И малките евтини глинени статуетки, които послужиха за разпространение на императорския девиз: *Tellus stabilita* — геният на умиротворената земя, изобразяващ полегнал младеж, който държи плодове и цветя. *Trahit sua quæcumque voluptas*^[3]. Всеки следва своя път: всеки има своя цел или своя амбиция, свое най-съкровено желание и свой най-светъл идеал. Моят идеал се съдържаше в думата красота, така трудна за определяне въпреки неопровержимото свидетелство на нашите сетива и най-вече на очите. Чувствувах се отговорен за красотата на света. Исках градовете да бъдат великолепни, просторни, напоявани от бистри води, населени с хора, чието тяло не е осакатено нито от белезите на нищетата или робството, нито от затъняването на парвенюшкото охолство; желаех учениците да рецитират правилно сmisлени уроци, а жените домакини да притежават изпълнени с майчина достойнство и могъщо спокойствие движения; гимнастическите салони да се посещават от младежи, които не са невежи в игрите и изкуствата, овощните градини да носят най-сладки плодове, а нивите — най-богати жътви. Исках славния и величав римски Мир да се простре над всички — неусетен и все пак действителен като музиката на небесното движение; исках и най-скромният пътник да може да обикаля от страна в страна, от континент на континент, без обидни формалности, без опасности, навсякъде сигурен в минимум от законност и култура; желаех нашите войници да продължават своя извечен военен танц по границите; всичко да действува безпогрешно

— и работилниците, и храмовете; красиви кораби да браздят морето, а пътищата ни да бъдат посещавани постоянно от коли; исках най-сетне и танцьорите, и философите да имат своето място в един добре уреден свят. В същност ние щяхме да се доближаваме по-често до този скромен идеал, ако му посвещавахме поне част от усилията, които изразходваме за жестоки и необмислени деяния. Една щастлива случайност ми позволи да го осъществя отчасти през последната четвърт от настоящия век. Арион от Никомедия, един от най-блестящите умове на нашето време, често ми припомня хубавите стихове, в които старият Терпандър е определил само с три думи идеала на спартанците, съвършения начин на живот, за който бе мечтала Лакедемония, без никога да го постигне: Сила, Правда, Музи. Силата е основата, дисциплина, без която няма красота, твърдост, без която няма справедливост. Правдата е равновесие между отделните части на цялото, съвкупност от хармонични пропорции, която не бива да бъде опорочена от никаква крайност. Силата и правдата не са нищо друго освен добре настроен инструмент в ръцете на Музите. Всяка нищета, всяка грубост трябваше да бъдат забранени като обидни за красивото тяло на човечеството. Всяка неправда беше фалшивата нота, която трябваше да бъде избягната в съзвучието на сферите.

Възстановяването или изграждането на лагери и укрепления, прокарването на нови или поправката на стари пътища ме задържаха близо година в Германия; нови бастиони, издигнати по протежение на седемдесет левги, подсилиха рейнската ни граница. Тази страна на лозя и буйни реки не криеше никакви изненади за мен: тук попаднах по следите на младия трибун, който донесе на Траян новината за идването му на власт. Отвъд последната ни крепост от борови трупи пред мен отново се разстилаше същият скучен и черен хоризонт, същият затворен за нас свят, откакто легионите на Август непредпазливо нападнаха тези земи — океан от дървета, хранилище на руси, светлокожи хора. Когато задачата ми по реорганизирането бе приключена, се спуснах по протежение на белгийските и батавските равнини чак до устието на Рейн. Северният пейзаж се състоеше от прорязани от остра растителност самотни дюни; построените на колове къщи на пристана Новиомагус бяха долепени о корабите,

закотвени пред техния праг; по покривите бяха накацали морски птици. Обичах тези тъжни места, които изглеждаха отблъскващи в очите на моите помощници, навъсено небе и калните води на реките, проправящи си път през една безформена и лишена от топлина земя, чиято глина не бе докосната от никое божество.

Плоскодънна лодка ме отведе до Британския остров. Вътърът многократно ни изтласкваше към брега, който бяхме напуснали: това трудно плаване ме дари с няколко удивителни свободни часа. Огромни облаци извираха от оловното море, замърсено от пясък и преобръщано безспир в леглото си. В миналото, при даките и сарматите, бях съзерцавал с благоговение богинята Земя, а тук за пръв път се сблъсках с един Нептун, по-хаотичен от нашия, с един безкраен воден свят. В Платон бях чел една легенда за мореплаватели, в която се говореше за остров, разположен в съседните на Северно море земи, където, според преданието, преди много векове победоносните Олимпийци прокудили победените Титани. Тези величави пленници на скалите и вълните, вечношибани от неуморния океан, неспособни да заспят, но непрестанно унесени в мечти, ще продължат да противопоставят на олимпийския ред своята необузданост, отчаяние и завинаги умъртвени пориви. В този зареян зад пределите на света мит още веднъж откривах потвърждение на философските теории, които бях възприел като свои: през краткото си съществуване всеки от нас е принуден да избира постоянно между неуморната надежда и мъдрото примирение, между насладата от хаоса и удоволствието от порядъка, между Титана и Олимпиец. Да избере между тях или да успее да ги помири един с друг някой ден.

Гражданските реформи, извършени в Британия, са част от административното ми дело, за което говорих другаде. Важното тук е, че аз съм първият император, настанил се мирно на този остров, разположен на пределите с познатия ни свят, където единствен Клавдий се бе осмелил да надникне за няколко дни в качеството си на главнокомандуващ. По мое желание за цяла една зима Лондиниум стана действителният център на света, каквато бе по необходимост преди това Антиохия по време на войната ни срещу партите. Така всяко пътуване отместващо центъра на тежестта на властта, като я поставяше временно ту на брега на Рейн, ту на брега на Темза, и ми позволяваше да преценя добрите и лошите страни на подобно

императорско седалище. Този престой в Британия ме накара да разгледам възможността за една държава или Атлантически свят, чийто център би бил Западът. Подобни разсъждения бяха лишени от практическа стойност: те обаче престават да бъдат абсурдни, щом като авторът им си определи едно достатъчно далечно бъдеще за осъществяване на своите проекти.

Само три месеца преди моето пристигане Шестият победоносен легион беше преместен на британска територия. Той заместваше злополучния Девети легион, разгромен от каледонците по време на размириците в Британия, които бяха неприятна последица от похода ни срещу партите. Две мерки бяха наложителни, за да се предотврати друго подобно бедствие. Нашата войска бе подсилена чрез създаването на помощни части от местното население: в Еборакум от върха на един зелен хълм за пръв път наблюдавах маневрите на новообразуваната британска армия. В същото време изграждането на стена, разделяща острова на две в най-тясната му част, послужи за защита на плодородните и развити южни области срещу нападенията на северните племена. Лично направих проверка на значителна част от строителството, извършвано едновременно по насип, дълъг осемдесет левги: този ограничен участък, свързващ двата бряга, ми даваше възможност да изprobвам една отбранителна система, която би могла да се приложи навсякъде другаде впоследствие. Това чисто военно съоръжение създаваше условия за мир още сега и съдействуваше за благоденствието в тази част на Британия; никнеха нови села и към границите ни започнаха да прииждат нови заселници. Изкопчиите от легиона бяха подпомагани в задачата си от местните жители; за много от тези планинци — довчерашни наши врагове — изграждането на стената беше първото неоспоримо доказателство за закрилническата мощ на Рим, а заплатата им — първите римски монети, които минаваха през ръцете им. Тази крепостна стена се превърна в символ на моя отказ от завоевателната ни политика: в подножието на най-северния бастион построих храм на бога Термин.

Всичко ме очароваше в тази дъждовна страна: ивиците от мъгла по планинските склонове, езерата — обиталища на нимфи, по-чудновати и от нашите, тъжните ѝ жители със сиви очи. Имах за водач млад трибун от британските помощни части: този рус бог беше научил латински, сричаше на гръцки и правеше плахи опити да съчинява

любовни стихове на този език. През една студена есенна нощ ми послужи като преводач при срещата ми с една гадателка. Седяхме в задимената колиба на келтски дървар и топлеме краката си, обути в широки панталони от груба вълна, когато видяхме, че към нас пристъпва мокра от дъжд старица, с разчорлени от вятъра коси, дива и потайна като горско животно. Тя се нахвърли върху овесените питки, които се печаха в огнището. Моят водач успя да я придума и тя се съгласи да изследва бъдещето ми в димните спирали, внезапно блесналите искри и крехката плетеница от тлеещи съчки и пепел. В тях видя строящи се градове и радостни тълпи, а също опожарени селища и тъжни върволици от победени, които опровергаваха мирните мечти; младо и нежно лице, което взе за женски образ и в което отказах да повярвам; бял призрак, а може би само статуя — още по-необяснима, отколкото призрака за тази жителка на горската пустош. И след неопределен брой години — моята смърт, която можех да предвидя и без нейна помощ.

Благоденствуваща Галия и охолна Испания ме задържаха много по-малко, отколкото Британия. Нарбонска Галия ми напомняше Гърция, която беше нароила чак дотук изисканите си училища по реторика и своите портици под чистото небе. Спрях за малко в Ним, за да изгответя плана на базиликата, посветена на Плотина и предназначена да бъде неин храм един ден. Семейни спомени свързваха императрицата с този град и правеха още по-скъп за мен сухия и слънчев пейзаж.

Междувременно бунтовете в Мавритания все още не стихваха. Съкратих престоя си в Испания, като дори пропуснах, по пътя между Кордова и морето, да спра за малко в Италика, града на моето детство и на дедите ми. Отплувах за Африка от Кадис.

Красивите татуирани воини от Атласките планини продължаваха да беспокоят крайбрежните африкански градове. Само за няколко дни преживях един нумидийски вариант на сарматските сражения; видях покорените едно след друго племена, подчинението на гордите им вождове, паднали ничком в пустинята сред безредието от жени, вързопи и наклякали животни. Ала пясъкът заместваше снега.

Щеше да ми бъде приятно да прекарам поне веднъж пролетта в Рим, да навестя започнатата Вила, да се върна към капризните ласки на Луций и приятелството на Плотина. Но престоят ми в града беше

почти незабавно прекъснат от тревожни слухове за война. Мирът с партите беше склучен само преди три години, а по Ефрат вече започваха да избухват сериозни инциденти. Заминах незабавно за Ориента.

Реших да уредя пограничните размирици не с баналното изпращане на войски. Уговориха ми лична среща с Хозрой. Водех със себе си императорската дъщеря, пленина като дете по времето, когато Траян завладя Вавилон, и която държахме като заложница в Рим. Тя беше слабичка девойка с огромни очи. Беше важно пътуването да се извърши без забавяне, а нейното присъствие, както и това на придружаващите я жени доста ме затрудни. Групата забулени жени прекоси Сирийската пустиня, люшкайки се на гърба на камилите под балдахини с плътно затворени завеси. Вечер, когато спирахме да нощуваме, изпращах човек да попита дали принцесата не се нуждае от нещо.

Спрях за един час в Ликия, за да склоня търговеца Опрамоас, който вече беше доказал качествата си на посредник, да ме придружи в Партия. Липсата на време му попречи да ме приеме с обичайния разкош. Този инак разглезен от богатството мъж беше чудесен спътник, привикнал на всички изненади на пустинята.

Срещата трябваше да се състои на левия бряг на Ефрат, недалеч от Дура. Прекосихме реката със сал. Войници от партската императорска стража в златни ризници, чиито коне блестяха не помалко от самите тях, образуваха ослепителна линия на брега на реката. Неразделният от мен Флегон беше твърде блед. Придружаващите ме офицери също изпитваха известен страх; срещата можеше да се окаже клопка. Опрамоас, свикнал да надушва азиатския въздух, се чувствуваше като у дома си; той гледаше с доверие на тази смесица от безмълвие и връва, покой и внезапен галоп, на цялото това великолепие, разстлано над пустинята като килим върху пясъка. Що се отнася до мен, чудесно беше, че не изпитвах никакво беспокойство: подобно на Цезар в неговата лодка, така и аз бях доверил съдбата си на дъсчения сал. Дадох доказателство за доверието си, като веднага предадох партската принцеса на баща ѝ, вместо да я задържа в нашия лагер до завръщането си. Обещах също да върна златния трон на

аршакската династия, заграбен в миналото от Траян, който не ни беше нужен и на който ориенталското суеверие придаваше голяма стойност.

Блясъкът на срещите с Хозрой беше само външен. В същност нищо не ги различаваше от преговорите между двама съседи, които се стремят да уредят по приятелски начин спора си във връзка с граничната межда. Имах работа с изискан варварин, говорещ гръцки, ни най-малко глупав и не непременно по-лукав от мен, но все пак твърде колеблив, така че в последна сметка изглеждаше несигурен. Моят обучен ум ми помагаше да улавям неговата изпълзвща се мисъл: седнал срещу императора на партите, свикнах да предугаждам, а не след дълго и да насочвам отговорите му; влязох в играта му и си представих, че съм Хозрой, водещ преговори с Адриан. Ненавиждам безполезните спорове, при които всеки предварително знае дали ще отстъпи, или не: истината в сделките ми харесва най-вече като средство да се опростят нещата и да се приключат по-бързо. Партиите се страхуваха от нас; ние също се бояхме от тях и войната щеше да произлезе от сблъсъка на взаимните ни опасения. Сатрапите ни подтикваха към нея от лични съображения: бързо си дадох сметка, че също като мен Хозрой имаше споите Квиет и Палма. Фарасман, най-непокорният от тези полунезависими принцове, завладели пограничните области, беше по-опасен от нас за Парската империя. Обвиниха ме, че съм подкупил това обкръжение от злонамерени и продажни владетели: парите не бяха отишли напразно. Бях твърде уверен в превъзходството на нашите сили, за да се измъчвам от глупаво честолюбие: бях готов на всякакви празни отстъпки, засягащи само престижа, но на никакви други. Най-трудното беше да убедя Хозрой, че ако давах малко обещания, то беше, защото възнамерявах да ги изпълня. И той ми повярва или се престори, че ми вярва. Договорът, сключен по време на това посещение, е още в сила: от петнадесет години насам нито ние, нито те са нарушили установения по границите мир. Разчитам на теб това състояние на нещата да продължи и след смъртта ми.

Една вечер, по време на тържеството, което Хозрой даваше в моя чест в императорската палатка, забелязах сред жените и пажовете с дълги мигли един гол, измършавял и съвършено неподвижен мъж, чиито широко отворени очи сякаш не виждаха безпорядъка от отрупани с меса подноси, акробати и танцьорки. Заговорих го с

помощта на преводача си: той не благоволи да отговори. Беше някакъв мъдрец. Учениците му се оказаха по-разговорливи: набожните скитници идваха от Индия, а техният учител принадлежеше на могъщата каста на брамините. Научих, че неговите размишления са го довели до заключението, че цялата вселена, е изтъкана само от илюзии и грешки: за него въздържанието, отричането от земните блага и смъртта бяха единственият начин на бягство от променливото течение на нещата — от което се оставяше да бъде носен нашият Хераклит, — единственият път да стигне, извън: пределите на сетивния свят, до сферата на истински божественото, до неподвижния и пуст небосвод, за който беше мечтал и Платон. Въпреки неумението на преводачите отгатвах, че известни схващания, изразени по-просто и по-категорично от индуза, не са съвсем чужди на някои наши философи. Браминът беше стигнал до такова състояние, при което нищо освен тялото му не го делеше от неосезаемия, безплътен и безлик бог, с когото жадуваше да се слее; беше решил да се изгори жив на другия ден. Хозрой ме покани на това тържество. Беше издигната клада от ароматно дърво, индуист се хвърли в нея и изчезна без стон. Учениците му не проявиха никакъв признак на печал: за тях тази церемония не беше траурна.

Същата нощ дълго мислих за случилото се. Лежах на килим от скъпа вълна, в палатка, украсена с тежки и преливащи от цветове тъкани. Един паж разтриваше краката ми. Отвън до слуха ми достигаха редките шумове на азиатската нощ: шепотът на робите пред вратата ми, лекото шумолене на палма, хъркането на Опрамоас зад завесите, ударите с копито на спънат кон, и по-далече, от женската част на лагера — тъжните звуци на песен. Браминът бе презрял всичко това. Опиянен от жажда за самоунищожение, той се беше отдал на пламъците, както любовникът потъва в мекото легло. Беше се отрекъл от вещите, от хората и накрая от собственото си аз, беше ги отмахнал от себе си като дрехи, които скриват от него онова единствено присъствие, незримия и пуст център, който предпочиташе пред всичко.

Чувствувах се различен, готов за друг вид избор. Въздържанието, отричането от земните блага не ми бяха напълно чужди: бях се увлякъл по тези теории, както става почти винаги, когато бях на двадесет години. Бях още по-млад, когато един приятел ме заведе в Рим да видя стария Епиктет в колибата му в Субура малко преди да бъда изпратен в изгнание от Домициан. Бившият роб, комуто някога

жесток господар беше счупил крака, без да изтръгне от него нито стон, мършавият старец, търпеливо понасящ мъките на бъбречната болест, ми приличаше на човек, който се радва на почти божествена свобода. Съзерцавах с възхищение патериците, сламеника, глинената лампа, дървената лъжица и пръстената паница — простите средства на това целомъдрено съществуване. Епиктет се беше отказал от твърде много неща, а аз бързо си бях дал сметка, че за мен няма нищо по-опасно и по-лесно от отричането. Много по-логичен, индусът отричаше самия живот. Можех да науча много от тези безкомпромисни фанатици при условие, че видоизменя първоначалното значение на предлагания ми урок. Тези мъдреци се опитваха да открият своя бог отвъд пределите на океана от форми, да го сведат до нещо единствено, недостижимо и безплътно, от което той самият се бе отрекъл в деня, в който се бе превърнал във вселена. Виждах по друг начин отношенията си с божественото. Представях си, че му съдействувам в усилията да поучава и управлява света, да го развива и умножава неговите разклонения и продължения. Аз бях един от сегментите на колелото, едно от свойствата на неповторимата сила, вложена в многообразието на нещата, орел и телец, човек и лебед, фалос и мозък едновременно, Протей, който е също така Юпитер.

Приблизително по това време започнах да се чувствувам бог. Не ме разбирай криво: бях все още и повече от всякога същият човек, този, когото земята хранеше с плодове и живите си твари и който ѝ връщаше остатъците от храната си, който при всяко завъртване на звездите се отпускаше в съня и биваше обзет от лудо беспокойство, когато прекалено дълго беше лишен от сгряващото присъствие на любовта. Моята сила, физическото и умственото ми здраве бяха поддържани грижливо с помощта на чисто човешки упражнения. Но какво да кажа, освен че всичко това бе изживяно по божествен начин? Смелите опити на младостта, с присъщото ѝ нетърпение да се възползува от отлитащите дни, бяха приключени. На четиридесет и четири години бях търпелив, уверен в себе си, толкова съвършен, колкото позволяваше природата ми, вечен. Разбери ме добре: тук става дума за едно чисто умозрително схващане, а безумието, ако трябва да го назова с тази дума, дойде по-късно. Бях бог просто защото бях човек. Божествените титли, с които гърците ме удостоиха впоследствие, само дадоха гласност на онова, което отдавна бях

установил сам. Мисля, че бих могъл да се чувствувам бог дори в затворите на Домициан или на дъното на минна шахта. Ако имам дързостта да твърдя това, то е, защото това чувство не е нещо изключително и не е ни най-малко неповторимо. Други преди мене са го изпитвали и ще го изпитват в бъдеще.

Вече казах, че моите титли едва ли прибавяха нещо към тази учудваща увереност: нещо повече, тя се потвърждаваше от най-простите ми и ежедневни дейности на император. Ако Юпитер е мозъкът на света, тогава човекът, натоварен да организира и управлява човешките дела, може с основание да се счита като част от този всемогъщ мозък. С право или не, човечеството винаги си е представяло своя бог като Провидение; за известна част от човешкия род моята функция на император ме задължаваше да бъда въплъщение на това провидение. Колкото повече се засилва Държавата, като затяга в гъстата си и ледена мрежа човечеството, толкова повече расте стремежът на хората да издигнат на другия край на огромната верига обожавания образ на някакъв закрилник. Със или без моето желание източното население на империята ме почиташе като божество. Дори на Запад, в Рим, където официално ни обявяват за богове едва след смъртта ни, простолюдието, в своята неосъзната набожност, все по-охотно ни обожествява още приживе. Неотдавна признателните парти издигнаха храмове в чест на римския император, който беше наложил и запазил мира; имах светилище дори във Вологезия, в сърцето на този необятен и чужд свят. В тези прояви на обожание далеч не виждах опасност от главозамайване или злоупотреба с властта за този, който ги приема. Тук откривах по-скоро спирачка, задължението да се придържам към един вечен модел, да прибавя към човешките си възможности частичка най-висша мъдрост. Да бъдеш бог, в крайна сметка изисква повече добродетели, отколкото да бъдеш император.

Бях посветен в Елевсина година и половина по-късно. В известен смисъл пребиваването ми при Хозрой бележеше повратна точка в моя живот. Вместо да се върна в Рим, бях решил да посветя няколко години на гръцките и източните провинции на империята: Атина все повече се превръщаше в мое отечество, мой притегателен център. Държах много да се понравя на гърците и да усвоя във възможно най-висока степен елинската култура. Моето посвещаване, макар и донякъде предизвикано от политически съображения, беше изключително

религиозно преживяване за мен. Внушителните обреди представлят символично събитията на, човешкия живот, но символът отива по-далеч от действието и обяснява всяка наша постъпка с помощта на вечното движение. Посвещението в Елевсина трябва да се запази в тайна; впрочем опасността да бъде разгласено е малка, тъй като по своята същност то е неизразимо. Формулирането с думи би се свело до най-баналните истини; в това именно се крие неговата дълбочина. Повисшите степени, с които бях удостоен по-късно по време на разговорите ми с хиерофанта, не прибавиха нищо към първоначалното вълнение, изпитвано от всички до най-невежия от поклонниците, който участва в обредните очищения и пие от свещения извор. Неблагозвучието се превръщаше в хармония; за миг бях стъпил на друга планета и съзерцавах отдалеч, но и отблизо, човешкото и божествено шествие, в което имах своето място, този свят, в който все още съществува мъка, но вече няма място, за заблуди. Неясните очертания на човешката участ, в които и най-необученото око открива толкова много несъвършенства, сега блестяха като рисунки на небето.

Тук е мястото да спомена за една привичка, която през целия ми живот ме е водила по пътища не толкова тайни както в Елевсина, но в същност — успоредни на тях: имам пред вид изучаването на звездите. Винаги съм бил приятел на астрономите и клиент на астролозите. Науката на последните е несигурна, погрешна в подробностите и може би вярна като цяло. Щом като човекът, частица от вселената, е подчинен на същите закони, които управляват небето, не е абсурдно да търсим именно там горе предначертанията на нашия живот, както и безликите сили, които участват в нашите успехи или грешки. Не пропусках никоя есенна нощ да поздравя съзвездието Водолей на юг, небесния Виночерпец, раздаваш блага, под чийто знак съм роден. Не забравях да проследя всяка поява на Юпитер и на Венера, които направляват живота ми, нито да измеря влиянието на опасния Сатурн. Но ако това странно отражение на човешкото върху небесния свод често ме е занимавало в часовете на бдение, още повече ме интересуваха небесната математика и абстрактните теории, които пораждат тези огромни пламтящи тела. Бях склонен да вярвам, заедно с някои от най-дръзките ни мислители, че и земята участвува в нощния и дневен кръговрат, чието човешко подобие са свещените процесии в Елевсина. В свят, където всичко е само вихър от сили, кипеж на атоми,

едновременно и горе, и долу, по края и в центъра, аз трудно си представях съществуването на едно застинало кълбо, мъртва точка, която да не е подвижна в същото време. Понякога изчисленията на Хипарх Александрийски за прецесията на равноденствието ме занимаваха дълго нощем: в тях намирах под формата на доказателства, а не на измислици или символи, същата елевсинска загадка за вечния кръговрат. В наши дни Класът на Девата не е вече на онова място на картата, посочено от Хипарх, но това отклонение е резултат от един цикъл и потвърждава хипотезите на астронома. Бавно и неизбежно това небе ще бъде отново същото, което е било по времето на Хипарх, и пак ще бъде такова, каквото е по времето на Адриан. Хаосът се превръщаше в порядък, а промяната беше съставна част от план, който астрономът беше способен да прозре предварително; тук човешкият ум проявяваше своето участие в мирозданието чрез създаване на точни теореми, както в Елевсина — чрез обредни викове и танци. Човекът, който съзерцава звездите, както и самите звезди неизбежно се придвижват към своя край, отбелязан някъде на небосвода. Ала всеки миг от това движение е кратък отдих, отправна точка, част от крива, здрава като златна верига. Всяка стъпка ни връща отново към същата точка, която ни изглежда като център на всичко само защото случайно сме били там.

Любопитството ми към небесните тела не ме е напуснало от детските ми години, когато Марулин ми показваше съзвездията нощем. По време на принудителните лагерни бдения често наблюдавах лунния бяг в облачното небе на варварите; по-късно в светлите нощи на Атика слушах обясненията на астронома Терон Родоски за неговата система на света или легнал на палубата на кораба сред Егейско море, гледах бавното люлеене на мачтата, чието движение отиваше от червеното око на Телеца до звездите на Плеядата, от Пегас до съзвездието Лебед: отговорих възможно най-добре на наивните и сериозни въпроси на младежа, който съзерцаваше заедно с мен това небе. Тук, във Вилата, построих обсерватория, но сега болестта ми пречи да изкачвам стъпалата ѝ. Веднъж в живота си направих нещо повече: принесох цяла една нощ в жертва на съзвездията. Това стана след посещението ми при Хозрой, на път през Сирийската пустиня. Легнал по гръб, с широко отворени очи, забравил за няколко часа всичките си човешки грижи, аз се отдалох от вечерта до зори на този свят от пламък и

кристал. Това беше най-хубавото от всичките ми пътешествия. Голямата звезда от съзвездието Лира, полярна звезда за онези, които ще живеят, когато от десетки хиляди години нас няма да ни има, блестеше над главата ми. Близнациите проблясваха слабо на фона на залязващото слънце; Змията бягаше пред Стрелеца; Орелът се издигаше към зенита с разтворени криле, а под него се виждаше онова още неименувано съзвездие, на което по-късно dadoх най-скъпoto за мен име. Нощта, която никога не е съвсем черна, както мислят онези, които живеят и спят по домовете си, стана по-тъмна, след това по-светла. Огньовете, оставени да горят заради чакалите, угаснаха; купчината жар ми напомни за моя дядо, прав сред лозето си, за неговите пророчества, станали вече настояще и които не след дълго време щяха да бъдат минало. Опитвал съм да се слея с божественото по много начини; изпитал съм не едно опиянение; някои от тях — мъчителни, други — неизказано приятни. Екстазът на сирийската нощ бе необикновено прозрение. Небесното движение се запечата в съзнанието ми с такава точност, каквато никое частично наблюдение не би ми дало възможност да постигна. В момента, в който ти пиша, зная точно кои звезди минават тук в Тибур, над тавана ми, украсен с мраморна мазилка и скъпи рисунки, и някъде далеч над един гроб. Няколко години по-късно смъртта щеше да стане постоянен обект на съзерцание, мисъл, на която посвещавах всичките си духовни сили, непогълнати от държавните дела. А който мисли за смъртта, мисли също за тайнствения свят, където може би отиваме след нея. След толкова размишления и понякога осъдителни опити аз все още не зная какво става зад тази черна завеса. Но сирийската нощ представлява моят съзнателен дял безсмъртие.

---

[1] Укрепена земя (лат.). — Б.пр. ↑

[2] Хуманност, Щастие, Свобода (лат.). — Б.пр. ↑

[3] Всеки следва своето влече^{ние} (лат.). — Б.пр. ↑

SAECULUM AUREUM^[1]

Лятото, последвало срещата ми с Хозрой, премина в Мала Азия: отбих се във Витиния, за да проверя лично как върви изсичането на държавните гори. В Никомедия, светъл, уреден и просветен град, се настаних у прокуратора на провинцията Гней Помпей Прокул, в бившия дворец на цар Никомед, изпълнен с любовните спомени на младия Юлий Цезар. Морският вятър на Пропонтида освежаваше мрачните му прохладни зали. Човек с добър вкус, Прокул организира литературни четения в моя чест. Временно пребиваващи софисти, групи от студенти и любители на художественото слово се събраха в градините, на брега на извор, посветен на бога Пан. От време на време слуга потапяше в него голяма делва от пореста глина; и най-кристалните стихове не издържаха сравнението с бистрите му води.

Една вечер четохме доста неразбираема творба от Ликофон, когото харесвам заради дръзките съпоставления на звуци, намеци и образи, заради сложната му система от отражения и отгласи. Застанал настрана от другите, един юноша следеше трудните строфи едновременно разсеяно и замислено и аз веднага си представих овчар сред горските дебри, бегло заслушан в неясния вик на птица. Не беше взел със себе си нито таблички, нито стило. Седнал на ръба на басейна, докосваше с пръсти красивата и гладка водна повърхност. Научих, че баща му е заемал скромна длъжност в управлението на императорските имения; оставил съвсем млад на грижите на своя дядо, бил изпратен да учи при един бивш гост на родителите си, собственик на кораби в Никомедия, който изглеждал богат в очите на бедното семейство.

Задържах го, след като всички си бяха отишли. Беше едва образован, невеж почти във всичко, разсъдлив и доверчив. Познавах Клаудиополис, родния му град: успях да го накарам да говори за бащината си къща край обширните борови гори, които снабдяват корабите ни с мачти, за храма на бога Атис на хълма, чиято

пронизителна музика обичаше, за красивите коне и странните богове на родината си. Малко дрезгавият му глас произнасяше гръцките думи с азиатски акцент. Внезапно, осъзнавайки, че го слушат или може би гледат, той се смути, почервя и изпадна в упорито мълчание, с което свикнах по-късно. Известна близост се зароди помежду ни. Впоследствие ме придружи във всичките ми странствания и това бе началото на няколко приказни години.

Антиой беше грък: проследих историята на тази стара и неизвестна фамилия чак до епохата на първите аркадски заселници по бреговете на Пропонтида. Но Азия бе оказала своето въздействие върху неговата малко буйна кръв, така както капката мед прави по-мътно, но по-уханно чистото вино. В него откривах суеверията, присъщи на привържениците на Аполоний, верноподаническата преданост на ориенталец към Великия Цар. Присъствието му беше изключително безмълвно: следващо ме като животно или домашен дух. Подобно на младо куче, притежаваше неизчерпаеми способности за игра й леност, необузданост и доверчивост. Тази красива хрътка, жадна за ласки и покорство, легна върху живота ми. Възхищавах се на неговото почти високомерно безразличие към всичко, което не е собствената му наслада или култ: то заместваше у него безкористността, скрупулите, всички строги и придобити добродетели. Бях очарован от суровата му нежност и от мрачната му преданост, в която влагаше цялото си същество. И все пак това подчинение не беше сляпо; тъй често сведените в знак на съгласие или на мечтане клепачи понякога се повдигаха; най-внимателният поглед на света се взираше в мен; чувствувах, че ме съди, но така, както вярващият съди своя бог: грубостта ми, моите изблици на недоверие (имах такива по-късно) бяха понасяни търпеливо и съсредоточено. Един-единствен път съм бил абсолютен господар, и то над едно-единствено създание.

Ако още не съм казал нищо за толкова безспорната му красота, това съвсем не се обяснява с въздържаността, присъща на напълно покорения мъж. Ала образът, към който се стремим отчаяно, ни убягва: това е само за миг... Виждам сведена глава под тъмни коси, очи, които изглеждат полегати поради дългите мигли, широко лице на младеж в покой. Нежното тяло се променяше непрекъснато, подобно на растение, и някои от тези промени се дължат на времето. Момчето се измени: то порасна. Достатъчна беше една седмица на безделие, за да

се отпусне напълно; само един следобед на лов възвръщае атлетическата му твърдост и пъргавина. Един час, прекаран на слънце, придаваше на ясминовия му тен цвят на пчелен мед. Възпълните му крака на млад жребец се издължиха; лицето му изгуби нежната си детска закръгленост, бузите му леко се вдълбнаха под изпъкналите скули; издущият торс на млад бегач на дълги разстояния придоби гладката и лъскава извивка на гръдта на вакханка. Нацупените устни издаваха вече горчива пламенност, тъжна преситеност. В действителност това лице се променяше така, сякаш лично го ваех ден и нощ.

Когато се обръщам към тези години, имам чувството, че се връщам към Златния Век. Всичко беше просто: някогашните усилия бяха възнаградени с почти божествена лекота. Пътуването беше игра — познато, умело подгответо и овладяно удоволствие. Непрестанната работа бе само друг вид наслаждение. Жivotът ми, в който всичко идваше късно — и властта, и щастието, придобиваще великолепието на зенита, слънчевия блъсък на ранния следобед, когато всичко плува в позлата — предметите на стаята и полегналото до нас тяло. В задоволената страсть има нещо невинно, тя е почти толкова уязвима, колкото всяка друга страсть: красотата на останалото човечество се свеждаше до зрелище и преставаше да бъде дивечът, който бях преследвал. Това приключение, започнало банално, обогатяваше, но и опростяваше съществуването ми; бъдещето не означаваше почти нищо; престанах да задавам въпроси на оракулите, а звездите бяха само великолепни рисунки по небесния свод. Никога не се бях любувал с подобна наслада на бледия изгрев над далечните острови, на прохладните пещери, посветени на нимфите и посещавани от прелетни птици, на тежкия полет на пъдпъдъците по здрач. Препрочетох поетите: някои ми се сториха по-добри от преди, повечето — по-лоши. Самият аз написах стихове, които изглеждаха по-задоволителни от обикновено.

Бяхме във Витиния, сред море от дървета и гори от корков дъб и бор; там имаше ловен павилион с галерии от дървени решетки, където, завладян от безгрижието на родната земя, разпилявайки на всички страни своите стрели, меча и златния си пояс, младежът се търкаляше по кожените дивани заедно с кучетата. Равнините бяха събрали топлината на дългото лято; пара се издигаше от поляните по бреговете

на Сангариос, където препускаха стада от необяздени коне; призори слизахме да се окъпем в реката, газейки из високите, мокри от нощната роса треви под небе, от коетовисеше тънкият лунен сърп, емблема на Витиния. Тази страна бе обсипана с добрини и дори взе моето име.

Зимата ни връхлетя в Синопе; при студ, който напомняше скитския, открих тържествено строителните работи по разширяване на пристанището, предприето по мое нареждане от моряците на нашата флота. По пътя за Византия първенците палеха в селата огромни огньове, край които се топлеше охраната ми. Преплаването на Босфора в една снежна буря бе прекрасно. След това препускахме на коне през тракийските гори, докато буйният вятър нахълтваше между гънките на плащовете ни, а дъждът не преставаше да барабани по листата на дърветата и по покрива на палатката; спряхме в лагера на строителите, където върху меката пръст скоро щеше да се издигне Андринопол с неговите стени и кули, сред овациите на ветераните от дакийските войни. Същата пролет едно посещение на дунавските гарнизони ме отведе в цветущото днес селище Сармизегетуз; сега витинският юноша носеше на китката си гривна на цар Децебал. Завръщането в Гърция стана през северния път: дълго се застоях в напоената от буйни води Темпейска долина, след това — в слънчевата Еубея, и накрая — в Атика с цвят на розово вино. Почти не стъпих в Атина; в Елевсина, по време на посвещението ми в Мистериите, прекарах три дни и три нощи заедно с тълпата поклонници, дошли тук за същите празненства: единствената предпазна мярка, която взех, беше забраната да се носят ножове.

Заведох Антиной в Аркадия, родина на дедите му: горите бяха все така непроходими като по времето на древните ловци на вълци. Понякога конник подплашваше усойница с камшика си; по каменистите хълмове слънцето жареше като сред лято; опрян на някая скала, младежът дремеше с глава на гърдите, с едва докосвани от вятъра коси — същински спящ посред бял ден Ендимион. Един див заек, опитомен с голям труд от младия ловец, беше разкъсан от кучетата: това беше единствената нещастна случка през инак безоблачните дни. Жителите на Мантинея откриха, че имат неизвестни дотогава родствени връзки с фамилията от витински колони: градът, в който младежът щеше да има свои храмове по-късно, бе разкрасен и

отрупан с дарове от мен. Древното светилище на Нептун, потънало в развалини днес, беше толкова почитано, че неговият достъп бе забранен за когото и да било: по-стари от човешкия род тайнствени обреди се извършваха зад вечно затворените му врати. Построих нов, много по-обширен храм, сред който старата постройка изглежда като костишка в сърцето на плод. По пътя, недалеч от Мантинея, наредих да възстановят гробницата, където падналият в бой Епамионд почива ведно с младия си другар, загинал редом с него: издигнах колона, на която бе издълбана поема, предназначена да обезсмърти спомена за тази епоха, в която, гледано от разстояние, всичко е било сякаш благородно и естествено — и нежността, и славата, и смъртта. В Ахая Истмийските игри бяха чувствувани с невиждан от най-древни времена блесък; възстановявайки тези големи елински празници, аз се надявах да направя от Гърция отново жива сила. Ловът ни отведе в долината на Хеликон, позлатена от късните есенни багри; спряхме да починем край извора на Нарцис, в близост със светилището на Любовта: на златен пирон в стената на храма окачихме кожата на млада мечка, трофей, който поднесохме на този най-мъдър от всички богове.

Лодката, която търговецът Ерастос от Ефес ми бе заел, за да преплаваме Архипелага, хвърли котва във Фалеронския залив: настаних се в Атина като човек, който се връща у дома си. Дръзнах да се докосна до тази красота, опитах се да превърна прекрасния град в град на съвършенството. След дълъг период на упадък Атина се разрастваше и се заселваше с нови жители за пръв път: удвоих размерите ѝ; планирах нов град на брега на Илис — града на Адриан, редом с този на Тезей. Всичко трябваше да се преустрои или да се изгради отново. Шест века по-рано строежът на големия храм, посветен на Зевс Олимпийски, бил изоставен веднага след започването му. Строителите ми се заловиха за работа и Атина отново позна такава трескава дейност, каквато не бе изживявала от времето на Перикъл. Довършвах онова, което един от Селевкидите напразно се бе опитвал да направи; възстановявах щетите от грабежите на нашия Сула. Надзираването на строителните работи се нуждаеше от ежедневни посещения сред лабиринт от машини, сложна система от скрипци, полуизправени колони и небрежно струпани под синьото небе бели мраморни блокове. В това имаше нещо от радостното оживление на корабостроителниците: възстановеният кораб вдигаше котва на път

към бъдещето. Вечер строителството отстъпваше място на музиката, тази незрима архитектура. Упражнявал съм повече или по-малко всички изкуства, но с изкуството на звуците съм се занимавал с най-голямо постоянство и то е единственото, в което съм придобил известно съвършенство. В Рим скривах това свое увлечение; в Атина можех дискретно да му се посветя. Музикантите се събираха в двора, където растеше самотен кипарис, край една статуя на Хермес. Бяха само шест или седем души; оркестър от флейти и лири, към които се присъединяваше понякога един виртуоз на цитра. Най-често свирех на голяма напречна флейта. Изпълнявахме стари, почти забравени мелодии, а също и нови, съчинени в моя чест. Харесвах мъжествената строгост на дорийските напеви, но не мразех и чувствените и страстни мелодии, нито патетичните и внезапни прекъсвания на ритъма, които сериозните хора, чиято добродетел се състои в това да се плашат от всичко, отхвърлят, тъй като всявали смут в чувствата и сърцата. През струните съзирах профила на младия си другар, сериозен и погълнат от своята партия, както и пръстите му, които старательно пробягваха по опънатите корди.

Тази чудесна зима беше богата на приятелски срещи; състоятелният Атик, чиято банка финансираше моето строителство (не без известна изгода за себе си), ме покани в градините си в Кефисия, където живееше заобиколен с двор от оратори и модни писатели; синът му, младият Херод, бе увлекателен и изискан събеседник; той стана неизбежен сътрапезник на атинските ми угощения. Беше се отърсил от стеснителността, която го бе сковала в мое присъствие по времето, когато атинската младеж го бе изпратила на сарматската граница, за да ми поднесе нейните поздравления по случай идването ми на власт, а растящата му суетност ми изглеждаше невинен недостатък днес. Ораторът Полемон, велик син на Лаодикия, съперник на Херод по красноречие и най-вече по богатство, ме омая с азиатския си стил, плавен и пищен като вълните на Пактол: този ловък майстор на словото живееше, както говореше — с блъсък. Обаче най-ценната от всички срещи беше срещата с Ариан от Никомедия — най-добрая ми приятел. По-млад от мен с дванайсет години, вече бе започнал военната си и политическата кариера, в която продължава да се отличава и да служи и до днес. Голямата му опитност в държавните дела, познанията му в областта на ездата, лова и всички телесни

упражнения го поставяха несравнено по-високо от обикновените съчинители на фрази. На млади години бе станал жертва на една от онези необикновени душевни страсти, без които може би не са възможни нито истинската мъдрост, нито истинското величие: бе прекарал две години в Никополис, в Епир, в малката неотоплена и гола стая, където бавно уминал Епиктет; бил си поставил за цел да събере и запише дума по дума последните слова на стария и болен философ. Този период на ентузиазъм бе наложил своя отпечатък върху него: бе усвоил удивителни нравствени принципи и своеобразно целомъдрие. Водеше таен, неподозиран от никого живот на строги лишения. Но продължителното практикуване на стоицизма не го беше сковало в позата на фалшив мъдрец; беше твърде умен, за да не си даде сметка, че има нещо общо между крайностите в любовта и добродетелността и че достойнството им се заключава в тяхната рядкост, в същността им на неповторим шедъвър, на прекрасна самозабрава. Занапред негов образец бяха ведрото здравомислие и съвършена почтеност на Ксенофонт. Пишеше история на своята страна Витиния. Бях поставил под личната си власт тази провинция, която дълго време бе лошо управлявана от проконсули; той ми даде съвети относно плановете ми за реформи. Този ревностен читател на диалозите на Сократ се отнасяше с нежна почтителност към моя любимец; добре познаваше богатия източник на героизъм, преданост и често на мъдрост, от който черпеше Гърция, за да възвеличае привързаността между двама другари. Двамата витинци говореха на мек йонийски диалект с почти Омирови окончания; по-късно склоних Ариан да го използува в своите творби.

По това време Атина имаше своя философ на въздържанието: Демонакс водеше достойно за пример, но весело съществуване в една колиба в Колона. Не беше Сократ: не притежаваше нито тънкия му ум, нито неговата пламенност, но аз все пак харесвах присмехулното му добродушие. Комичният актьор Аристомен, който с увлечение изпълняваше стари атически комедии, беше също един от добросърдечните ми приятели. Наричах го „моята гръцка ярелица“: нисък, тълст, весел като птичка или като дете, той познаваше по-добре от всеки друг някогашните обреди, поезия и готварски рецепти. Дълго време ме забавляваше и поучаваше едновременно. По същото време философът Хабрий, най-непорочният от всички хора, последовател на

Платон и отчасти на Орфей, се привърза към Антиой с кучешка вярност, която по-късно пренесе върху мен. Единаесет години дворцов живот не са го променили: той е все същото наивно и набожно създание, отаден на сънищата си, сляп за сплетните и глух за слуховете. Понякога ми досажда, но само смъртта ще ни раздели.

Връзките ми със стоика Ефрат бяха по-краткотрайни. Беше се оттеглил в Атина след блестящия си успех в Рим. Взех го при себе си като четец, обаче страданията, които му причиняваше от дълго време насам един абсцес на черния дроб, както и последвалото отпадане на силите го убедиха, че животът не му предлага вече нищо, което си струва труда да бъде изживяно.

Поиска разрешение да напусне службата си при мен, като се самоубие. Никога не съм бил противник на доброволната раздяла с живота; дори я бях разглеждал като възможен изход по време на кризата, предшествуваща смъртта на Траян. Проблемът за самоубийството, който упорито ме преследва оттогава, ми се струваше лесен за решаване в онзи момент. Ефрат получи исканото пълномощие; предадох му го чрез моя млад витинец, може би защото аз самият бих искал да получа съдбоносния отговор от ръцете на такъв вестител. Същата вечер философът се яви в двореца и разговорът по нищо не се отличаваше от предишните ни беседи; самоуби се на следващия ден. Много пъти разговаряхме за това събитие, а младежът остана натъжен няколко дни. Това красиво чувствено създание гледаше с ужас на смъртта, а аз дори не забелязвах, че мисълта му е вече твърде заета с нея. Колкото до мен, не разбирах напълно как може да бъде напуснат доброволно един свят, който ми се струваше красив въпреки всичките му злини, без да бъдат изчерпани докрай и последните възможности за размисъл, за съприкосновение, за нечий поглед. Твърде много съм се променил оттогава насам.

Годините се смесват и образуват в паметта ми една-единствена картина, в която се тълпят събитията и пътуванията от няколко сезона. Разкошно обзаведената лодка на търговеца Ерастос от Ефес насочи своя нос към Ориента, след това — на юг, и накрая — към Италия, която все повече олицетворява Запада за мен. Спирахме два пъти в Родос; посетихме ослепително белия Делос най-напред през една априлска утрин и повторно — под пълната луна на лятното слънцестоеие; лошото време край бреговете на Епир ми даде

възможност да продължа престоя си в Додона. В Сицилия се забавихме няколко дни в Сиракуза, за да изследваме загадката на нейните извори Аретуза и Циана — прекрасни нимфи от синева. Там си спомних за Лициний Сура, държавника, посветил свободното си време някога на изучаването на приказните свойства на водата. Бях чувал за изумителните багри на зората, отразени в Йонийско море, наблюдавано от върха на Етна. Реших да се изкачим дотам; от пояса на лозята преминахме към лавата и след това към снеговете. Юношата се катереше по стръмните склонове с пъргава стъпка, а учените, които ме придружаваха, яздаха мулета. На върха бе построен заслон, за да ни даде възможност да дочакаме зората. Тя дойде: безкрайна дъга се простря от единия до другия край на хоризонта; необикновени огньове пламнаха по ледовете на върха; пред погледа ни се откриваше земната и морска шир чак до видимата Африка и до Гърция, която само отгатвахме. Това бе един от върховните мигове в живота ми. Не липсващо нищо, нито позлатеният ръб на облаците, нито орлите, нито виночерпецът на безсмъртието.

Безоблачни дни, слънцестоене на мяя живот... Далеч съм от мисълта да преувеличавам някогашното си щастие; напротив, трябва по-скоро да се боря срещу обезличаването му, ала даже споменът за него е прекалено ярък за мен днес. По-искрен от повечето хора, признавам без заобикалки скритите причини за своето щастие; струва ми се, че спокойствието, така благотворно за работа и умствени занимания, е една от най-прекрасните последици от любовта. Учудвам се, че тези преходни радости, толкова рядко съвършени в течение на един човешки живот, под каквато и форма да сме ги търсили или получили, се посрещат с такова недоверие от мнимите мъдреци, които се страхуват от привикването към тях или от извращенията им, вместо да се боят от тяхното отсъствие или загуба, и които, вместо да възвисят или вселят ред в душите си, прекарват времето си в изтезание на своята плът. По това време полагах същото старание да укрепвам щастието си, да му се наслаждавам и да го преценявам, с каквото винаги съм се отнасял и към най-незначителните си постъпки; какво е самият любовен акт в същност, ако не миг на страстно внимание от страна на тялото ни? Всяко щастие е шедъровър: най-малката грешка го разстройва, най-лекото колебание го помрачава, най-обикновената несръчност го лишава от очарованието му, а най-незначителната

глупост го загрозява. Моето щастие не е отговорно за нито едно от неблагоразумията, които по-късно го разбиха, а постъпките ми бяха смислени, докато се ръководеха от него. Все още вярвам, че един помъдър от мен човек би могъл да бъде щастлив до последния си ден.

Известно време след това, във Фригия, на границата, където Гърция се прелива в Азия, получих най-ясна и пълна представа за моето щастие. Бяхме на лагер в пуста и дива местност — лобното място на Алкивиад, станал жертва на сатрапски интриги. Бях наредил да поставят на изоставения от векове гроб статуя от пароски мрамор с изображението на този човек — един от най-обичаните синове на Гърция. Бях дал и нареждане всяка година да се чувствуват възпоменателни обреди на това място; жителите от съседното село се присъединиха към свитата ми за първата подобна церемония; принесоха в жертва млад бик, а част от месото му бе заделено за вечерното пиршество. Импровизирахме конни надбягвания в степта и танци, в които Антиной взе участие с присъщата си необуздана грация; по-късно, седнал край тлеещия огън, отметнал назад красивата си и силна глава, той пя. Обичам да седя край мъртвите, за да измеря собствената си величина: същата вечер сравних живота си с живота на великия оstarял любител на насладите, който бе загинал, пронизан от стрели на това място, бранен от младия си другар и оплакван от една атинска куртизанка. Като юноша нямах претенцията да постигна славата на младия Алкивиад, но многообразието на моя темперамент беше равно на неговия и дори го надминаваше. Бях се наслаждавал колкото него, бях размишлявал повече и работил много повече; също като него бях познал необикновеното щастие да бъда обичан. Алкивиад бе съблазнил всички и всичко, включително историята, и все пак той оставил след себе си грамади от мъртви атиняни, захвърлени в кариерите на Сиракуза, разклатено отечество и безразсъдно осакатени от собствените му ръце статуи на богове край пътищата. Бях властувал над безкрайно по-обширен свят от този, в който бе живял атинянинът; бях запазил мира; бях съоръжил света като красив кораб, готов да предприеме плаване, което щеше да трае векове; бях се борил с всички сили да насърчавам чувството за божествено у човека, без да жертвувам човешкото. Щастието бе моята отплата.

Отново бях в Рим. Вече не бях принуден да се съобразявам, да успокоявам, да се харесвам. Делото на моя принципат се утвърждаваше; храмът на Янус, чиито врати се отварят при война, стоеше затворен; начинанията ми носеха вече своя плод; благоденствието на провинциите се чувствуваше и в метрополията. Този път не отказах титлата „Баща на Отечеството“, която ми бяха предложили в момента на идването ми на власт.

Плотина не беше вече между живите. През един от предишните ми престои в града бях видял за последен път тази жена с уморена усмивка — моя майка според официалната терминология и която в същност беше много повече за мен — единствената ми приятелка. Сега от нея беше останала само малка урна, положена под Траяновата колона. Лично присъствувах на церемониите по обожествяването ѝ и противно на императорския обичай носих траур в продължение на девет дни. Ала смъртта не променяше нищо в близостта ни, която от много години насам не се нуждаеше от присъствие; императрицата оставаше това, което винаги е била за мен — дух и мисъл, слята в едно с моята.

Някои от големите строителни работи бяха на привършване: възстановеният Колизей, очистен от спомените за Нерон, които още спохождаха това място, вече не бе увенчан с образа на този император, а с огромна статуя на слънцето — цар Хелиос, намек за фамилното ми име Елий. Оставаха довършителните работи по строежа на храма, посветен на Венера и на Рома, издигнат на мястото на позорната Златна къща, където Нерон бе излагал на показ лошия си вкус и незаконно придобитото си богатство. *Roma, Amor*: богинята на Вечния град се отъждествяваща за пръв път с Майката на Любовта — вдъхновителка на всяка радост. Това бе един от замислите на моя живот. По този начин римското могъщество придобиваше свещен и космически характер, умиротворяващата и водеща роля, която мечтаех да му отредя. Понякога ми се случваше да свързвам починалата императрица с мъдрата и божествена светничка Венера.

Все повече ми се струваше, че всички божества се сливат тайнствено в едно цяло — безкрайно разнообразие от излъчвания, еднакви прояви на една и съща сила: дори противоречията им не бяха нищо друго освен израз на тяхното единство. Идеята за изграждането на храм на Всички Богове, или Пантеон, ме привличаше неудържимо.

Бях изbral и местоположението му върху останките от стари обществени бани, подарени на римския народ от Агрипа — зетя на Август. Нищо не бе останало от старата постройка освен един портик и мраморна плоча с посвещение към римляните: същата бе отново грижливо поставена на фронтон на новия храм. За мен не беше важно дали името ми ще фигурира върху паметника, в който бе вградена моята мисъл. За сметка на това нравеше ми се фактът, че надпис постар от столетие свързва храма с началото на империята, с мирното царуване на Август. Обичах да се чувствувам преди всичко продължител, дори когато извършва нововъведения. Освен с Траян и Нерва, станали официално мои баща и дядо, чувствувах се свързан и с толкова обрганите от Светоний дванайсет Цезари, с далновидността на Тиберий, без жестокостта му, с начетеността на Клавдий, без малодушието му, със слабостта на Нерон към изкуствата, очистена от всяка глупава суетност, с добрината на Тит, без неговата безличност, с пестеливостта на Веспасиан, без смешното му скъперничество — все примери, които си поставих за задача да следвам. Тези владетели бяха играли своята роля в човешките дела; занапред мой дълг беше да избера измежду техните онези, които заслужават продължение, да затвърдя най-добрите, да подобря най-лошите до деня, в който други мъже, повече или по-малко способни от мен, но със същото чувство за отговорност, ще се нагърбят да сторят същото по отношение на моето дело.

Освещаването на храма на Венера и Рома приличаше на триумф и бе чествувано с надбягвания с колесници, публични зрелища и раздаване на подправки и благоухания. Двадесет и четирите слона, които бяха пренесли огромните блокове за строежа, спестявайки този принудителен труд на робите, заеха място в процесията, сами подобни на живи каменни блокове. Избраната за празненството дата беше годишнината от създаването на Рим, осмият ден след априлските иди на 892-рата година от основаването на Града. Римската пролет не е била никога по-мека, по-буйна и по-синя. Същия ден, с внушителна и никак приглушена тържественост, се състоя освещаването на храма в самия Пантеон. Лично бях нанесъл някои поправки в прекалено скромния план на архитекта Аполодор. Използувах гръцкото изкуство само като украса, като изящна добавка, а за основната структура на сградата се обърнах към най-ранната и славна епоха на Рим, както и

към кръглите храмове на древна Етрурия. Исках това светилище на Всички Богове да възпроизвежда формата на земното кълбо и на звездния свод, на кълбото, което съдържа семената на вечния огън, на кухата сфера, която обема всичко. С подобна форма бях и най-древните колиби, където пушекът на най-старите човешки огнища бе излитал през разположеното на върха отверстие. Куполът на храма, построен от твърд и лек вулканичен камък, който сякаш все още споделяше възходящото движение на пламъците, се съобщаваше с небесната вис през голям отвор на върха, който разкриваше ту синьото, ту черно небе. Едновременно открит и потаен, този храм бе устроен като слънчев часовник. Часовете щяха да обиколят в кръг по грижливо излъсканите от гръцките майстори квадрати на тавана; слънчевият диск щеше да виси от него като златен щит; дъждът щеше да образува бляскаво петно по каменната настилка; молитвата щеше да полети като дим към онова празно пространство, където поставяме боговете. За мен този празник бе един от миговете, в които всичко се слива в едно цяло. Бях на дъното на този кладенец, изпълнен с дневна светлина, а редом с мен стояха прави сановниците на моя принципат, материалът, от който се състоеше вече наполовина изградената ми съдба на зрял мъж. Различавах строгия и мрачен Марций Турбон — мой предан служител; навъсения и достопочтен Сервиан, чиито критики, изричани на все по-тих глас, едва стигаха до ушите ми; царствено елегантния Луций Цейоний; и малко по-настрана от тях — в бледия полумрак, който така подхожда на божествените видения — замечтаното лице на младия грък, в когото бях въплътил съдбата си. Жена ми, която също присъствуваше, бе току-що получила титлата императрица.

Отдавна предпочитах разказите за любовните приключения и свади между боговете пред несръчните философски коментари върху божествената им същност; приемах да бъда земното изображение на бога Юпитер, дважди бог, тъй като е и човек, опора на света, въплъщение на правдата и на реда, любовник на Ганимед и на Европа, нехаен съпруг на неприятната Юнона. Склонен да виждам всичко в светли тонове този ден, сравнявах императрицата с тази богиня, в чест на която бях посветил златен паун, украсен със скъпоценни камъни по време на едно неотдавнашно посещение в Аргос. Бих могъл да се освободя от тази необичана жена чрез развод; да бях обикновен гражданин, щях да го направя без колебание. Ала тя почти не ми

пречеше и нищо в поведението ѝ не би оправдало подобна публична обида. Като млада съпруга моите изневери я засягаха едва ли не по същия начин, по който вуйчо ѝ се дразнеше от дълговете ми. Днес бе свидетелка на проявите на страст, която обещаваше да бъде трайна, и сякаш не си даваше сметка за това. Като много жени не особено чувствителни към любовта, тя едва ли разбираше властта ѝ; това невежество изключваше както снизходженето, така и ревността. Вълнуващо се единствено когато биваха застрашени титлите ѝ или материалната ѝ сигурност, но случаят не бе такъв. Нищо не бе останало от моминския ѝ чар, който ме бе привлякъл за кратко време в миналото: тази преждевременно о старяла испанка беше целомъдрена и коравосърдечна. Поради природната си студенина не бе имала любовници и аз ѝ бях благодарен за това; харесвах достойнството, с което носехе воалите си на матрона, напомнящи траурните воали на вдовица. Доволен бях, че профил на императрица украсява римските монети, чийто надпис на обратната страна бе посветен ту на целомъдрието, ту на покоя. Случваше ми се да мисля за символичния брак, склучен между върховната жрица и хиерофанта през нощта на елевсинските празненства, брак, който не е съюз, нито дори съприкосновение, а обред, осветен като такъв.

През нощта, последвала тържествата, наблюдавах от една тераса пламтящия Рим. Тези радостни огньове не се различаваха много от пожарите на Нерон и бяха почти толкова страшни. Рим — казан и пещ едновременно, врящ метал, чук и наковалня, видимо доказателство за промените и повторенията в историята, едно от местата на този свят, където човечеството ще е живяло най-бурно. Големият пожар в Троя, откъдето един беглец се бе спасил заедно със стария си баща, невръстния си син и домашните си богове, завършваше с огромните празнични клади днес. А мисълта за бъдещите пожари ме изпъльваше със свещен ужас. Струваше ми се, че милионите минали, настоящи и бъдещи съществувания, новопостроените сгради, родени от стари постройки, които щяха да бъдат последвани от други в бъдеще, прииждаха на вълни през вековете и сякаш случайно тази вечер същите огромни вълни се разбиваха именно в моите крака. Премълчавам миговете на екстаз, когато императорският пурпур — свещена дреха, която носех толкова рядко — обгръщаше раменете на създанието, което все повече олицетворяващо мя Гений: харесвах

контраста между тъмночервения цвят и бледия загар на една шия, но най-много ми се искаше да принудя моята Съдба и моето Щастие — облачни и несигурни понятия — да се превъплътят в тази толкова земна форма и да придобият топлината и успокояващата тежест на пълтта. Здравите стени на Палатинския дворец, който обитавах така малко, но който току-що бях преустроил, се поклащаха като лодка; разтворените завеси, през които нахлуваше римската нощ, бяха в същност драперии на кабината от задната палуба, а виковете на тълпата — воят на вятъра между въжетата. Огромната подводна скала, едва забележима в мрачината, беше здравата основа на моята гробница, която започваше да се издига на брега на Тибър. Тя не ми вдъхваше страх, нито съжаление, нито напразни размисли за преходността на човешкия живот.

Постепенно обликът на нещата се промени. От повече от две години ходът на времето се измерваше с развитието на един юноша, който се осъзнава, възмъжава и се издига към своя зенит: дълбокият глас свикваше да дава заповеди на водачите и уредниците на лова; крачката на бегача се удължаваше; ездачът овладяваше по-изкусно коня; ученикът от Клаудиополис, наизустил дълги откъси от Омир, се увличаше страстно по любовната и трудноразбирама поезия, захласваше се по известни пасажи от Платон. Младият овчар се превръщаше в млад патриций. Това вече не бе юношата, който скача от коня си на почивките, за да ми поднесе изворна вода в шепите си: сега дарителят познаваше огромната стойност на своите дарове. По време на лова, организиран в именията на Луций в Тоскана, с удоволствие смесвах неповторимото му лице с важните и угрожени лица на висшите сановници, с острия профил на ориенталците, с грубите муцуни на варварските водачи на кучета, като принуждавах любимия да играе трудната роля на приятел. В Рим около тази млада глава се заплетеха интриги, низки страсти се разиграха с цел да спечелят влиянието му или да го заменят с друго. Погълнат от една-единствена мисъл, осемнадесетгодишният юноша съумя да пренебрегне или отхвърли всички домогвания; притежаваше такова безразличие, на което можеха да завидят и най-мъдрите. Но красивите му устни придобиха горчива гънка, която ваятелите отбелязаха по-късно.

Тук предлагам на моралистите повод за лесна победа над мен. Моите съдници се готвят да открият в сполетялото ме нещастие последиците от безпътица или резултата от крайност: още по-трудно ми е да им противореча, тъй като не виждам в какво се състои безпътицата или крайността. Опитвам се да сведа престъплението си, ако изобщо има такова, до истинската му величина: казвам си, че самоубийството не е нещо рядко и че да умреш на двадесет години е нещо банално. Смъртта на Антиой е проблем и злочестина единствено за мен. Възможно е това нещастие да е било неделимо от прекомерната радост или опитност, от които не съм могъл да лиша нито себе си, нито своя другар в опасността. Постепенно дори угризенията ми се превръщаха в своего рода горестно притежание, начин да убедя себе си, че съм бил тъжният господар на съдбата му докрай. Съзнавам, че трябва да взема пред вид и решението на красивия чужденец, какъвто въпреки всичко си остава всяко любимо същество. Поемайки върху себе си цялата вина, аз свеждам младото му лице до размерите на восьчна статуетка, която първо съм моделирал, а след това съм смачкал между пръстите си. Нямам право да подценявам своеобразен шедъровър, какъвто беше неговият край. Не бива да отнемам на юношата заслугата за собствената му смърт.

От само себе си се разбира, че не осъждам баналното физическо привличане, което обуславяше любовните ми предпочитания. Подобна страсть неведнъж бе завладяvalа живота ми; досега тези чести сърдечни преживявания не ми бяха стрували нищо друго освен незначителен брой клетви, лъжи и страдания. Краткотрайното ми увлечение по Луций ме бе въвлякло само в няколко леснопоправими безразсъдни постъпки. Нищо не пречеше да бъде същото и с тази последна обич; нищо освен нейната неповторимост, която я отличаваше от останалите. Навикът без друго щеше да ни отведе до безславния, но безопасен край, който животът поднася на онези, които се примиряват с безболезненото и постепенно изхабяване на чувствата. Страстта можеше да се превърне в приятелство, както смятат моралистите, или в по-често срещаното безразличие. Младежът можеше да се отдръпне от мен в момента, когато връзката ни започнеше да ми тежи; други чувствени навици или същите, ала под други форми, можеха да запълнят живота му; бъдещето можеше да му предложи ни по-добра, ни по-лоша от много други женитба, пост в

провинциалната администрация или управлението на някое селско имение във Витиния; или пък — апатия, достъп до дворцовия живот от положението на някоя второстепенна длъжност, а в най-лошия случай — кариерата на детрониран фаворит, превърнал се в доверено лице или посредник. Мъдростта, ако разбирам нещо от тези неща, се състои в това да не пренебрегваш никоя от случайностите, които са самият живот, стига само да се постараеш да избегнеш най-зловредните. Ала нито юношата, нито аз бяхме мъдри.

Не бях чакал появата, на Антиной, за да се почувствува бог, но успехът умножаваше условията за главозамайване; сякаш сезоните се бяха наговорили с поетите и музикантите от свитата ми, за да превърнат живота ни в непрекъснат олимпийски празник. Пристигането ми в Карthagен съвпадна с края на петгодишна суша; под пороен дъжд ликуваща тълпа приветствува в мое лице благодетеля, даряващ небесни добрини; след това големите строежи в Африка бяха само начин за насочването на тази небесна щедрост. Известно време преди това, през един престой в Сардиния, буря ни принуди да потърсим подслон в една селска колиба; Антиной помогна на домакина ни да опече няколко парчета риба тон върху жарта, а аз се чувствувах Зевс на посещение у Филемон заедно с Хермес. Младежът, подвил крака върху леглото, не беше друг, а същият този Хермес, развързващ сандалите си; той беше и Бакхус, който откъсва грозд и отпива вместо мен от чашата с розово вино; заякналите от опъването на тетивата пръсти бяха пръстите на Ерос. Сред толкова много превъплъщения и чудеса често забравях човешката личност, юношата, който напразно се опитваше да научи латински, молеше инженера Декриан да му дава уроци по математика, за да се откаже от тях след това, и който при най-лекия упрек се усамотяваше сърдит на носа на кораба, зареял поглед в морската шир.

Пътуването из Африка завърши в новите квартали на Ламбеза под палещите лъчи на юлското слънце; моят спътник надяна военната туника и ризница с детинска радост; в продължение на няколко дни бях както голяят Марс с шлем на глава, участвуващ във военните упражнения, така и атлетическият Херкулес, опиянен от чувството за още младата си сила. Въпреки жегите и продължителните изкопни работи, извършени преди пристигането ми, войската, както и всичко останало, действуваше с божествена лекота: би било немислимо да

принудиш даден бегач на допълнителен скок с препятствия или да заставиш даден ездач да изпълни нови фигури, без да навредиш на успеха на самите маневри, без някъде да нарушиш точното равновесие на силите, в което се състои красотата им. Наложи се да направя само една забележка на офицерите по повод на едва уловима грешка — група оставени без прикритие коне по време на учебното нападение в открито поле; инак моят префект Корнелиан ме задоволи във всяко отношение. Разумен ред управляващ тези маси от хора и впрегнати животни, от варварски жени, заобиколени от здрави деца, които се тълпяха край палатката, за да ми целунат ръка. Това не бе израз на робско подчинение; необузданата им енергия бе вложена в поддържане на моята програма за безопасност; нищо не бе пожалено и нищо не бе пренебрегнато. Възнамерявах да помоля Ариан да напише съчинение по тактика, което да бъде безупречно и точно като добре сложено тяло.

В Атина, три месеца по-късно, освещаването на Олимпейона бе повод за честването на празненства, които напомняха римските тържества, но това, което беше станало на земята в Рим, тук се извършваше едва ли не в небето. В късния следобед на златната есен заех мястото си под портика, проектиран според свръхчовешките размери на Зевс; мраморният храм, издигнат на мястото, където Девкалион видял края на потопа, изглеждаше безтегловен и сякаш се носеше като плътен бял облак; обредната ми дреха беше в тон с вечерните багри по близката Химет. Бях натоварил Полемон с речта по освещаването. Тук именно бях удостоен от гърците с онези божествени титли, които бяха едновременно извор на слава и най-съкровена цел на жизненото ми дело: Еверget, Олимпийски, Епифан, Господар на всичко. И най-красивата и най-трудно заслужената от всички тези титли: Йонийски, Филелин. У Полемон имаше нещо от умението на актьора, а играта на големия артист нерядко е израз на вълнение, споделяно от цял един народ, от цял един век. Той вдигна очи към небето, съсредоточи се, преди да започне речта си, сякаш поемаше в себе си всички дарове, събрани в този миг от вечността. Бях сътрудничил с различните епохи, със самия гръцки живот; господството, което упражнявах, беше не толкова власт, колкото загадъчна сила, по-висша от човека, но действена само посредством човешката личност; брачният съюз между Рим и Атина бе сключен; миналото беше носител на бъдеще; Гърция се впускаше в открито

море като кораб след дълъг престой, който отново усеща попътен вятър в платната си. В този миг сърцето ми се сви от внезапна тъга: казах си, че думи като завършек и съвършенство съдържат в себе си думата край: може би бях само предоставил нова плячка на Всепогълщащото време.

След това влязохме във вътрешността на храма, където все още се суетяха ваятелите: огромната, недовършена статуя на Зевс от злато и слонова кост светлееше в полумрака; в подножието на скелето, в плетена кошница лежеше огромният питон, който бях заповядал да донесат от Индия, за да бъде осветен в това гръцко светилище. Божественото животно — пълзящ символ на Земния дух, открай време бе свързано с голото младежко тяло, което олицетворява императорския Гений. Антиной, който все повече навлизаше в тази роля, сам нахрани чудовището с дажбата му от синигерчетата с пречупени крила. След което, вдигайки, ръце, се отдаде на молитва. Знаех, че се моли за мен, обръщайки се единствено към мен, но не бях достатъчно бог, за да отгатна смисъла на молитвата му, нито да знам дали ще бъде удовлетворена един ден. Напуснахме с облекчение тишината и бледосиния полумрак, за да се озовем в атинските улици със запалени лампи, сред познатата тълпа и виковете на прашната вечер. Младежкият образ, който скоро щеше да украси толкова много монети от гръцкия свят, бе приятелско присъствие за тия хора, своеобразна поличба.

Не бях влюбен по-малко; обичах все повече. Но бремето на любовта, подобно на нежно положена върху гърдите ръка, постепенно ставаше все по-тежко. Отново се появиха случайните любовници: спомням си например един умен и коравосърден младеж, който ме придружи през един престой в Милет и от когото се отказах. Спомням си и една вечер в Сарди, където поетът Стратон ни води от бордей на бордей, наобиколени от съмнителните ни завоевания. Същият Стратон, който бе предпочел относителната свобода на азиатските кръчми пред моя двор, бе изискан присмехулник и доказваше със страсть, че нищо няма смисъл освен удоволствието, може би за да се оправдае, че в негово име бе пожертвувал всичко останало. Имаше и такава нощ в Смирна, когато принудих любимия да изтърпи присъствието на една куртизанка. Представата му за любовта беше строга, тъй като бе насочена към едно-единствено човешко същество; беше отвратен до

погнуса. След това постепенно свикна с тези неща. Подобни напразни опити от моя страна се обясняват донякъде със склонността ми към разврат; към това се прибавяше и надеждата за създаване на нов вид интимност, в която другарят по удоволствие нямаше да престане да бъде и любим, и приятел едновременно; съществуваше може би и желанието да поучиш другия, да го накараши да забрави младостта си, като му натрапиш собствения си опит; а може би и непризнатото намерение да го принизиш до нивото на баналните наслаждения, които не те обвързват с нищо.

В нуждата, която изпитвах, да порицавам мнителната му нежност, която заплашваше да завладее живота ми, имаше известен страх. По време на едно пътуване в Троада посетихме долината на Скамандър под зелено, натежало от бедствия небе: наводнението, чиито разрушения бях дошъл да установя на място, превръщащо в островчета древните надгробни могили. Намерих няколко свободни мига, за да се помоля на гроба на Хектор, а Антина отиде да помечтае над гроба на Патрокъл. Не съумях да отгатна съперника на Ахиловия другар в младия фавън, който ме придружаваше: обърнах на смях разказите за страстна вярност, които изобилствуват най-вече в книгите; красивото обидено създание почервена до кръв. Откровеността беше все повече единствената добродетел, която си налагах да спазвам: давах си сметка, че геройските черти, с които гърците са увенчавали привързаността на един зрял мъж към по-младия му другар, бяха само лицемерни преструвки за нас. По-чувствителен към римските предразсъдъци, отколкото предполагах, спомнях си, че последните допускат удоволствието, но считат любовта за срамна мания; отново бях обзет от бясното желание да не бъда изключително зависим от никое живо същество. Гневях се от недостатъци, присъщи на младостта и следователно неотлични от моя избор; най-сетне в тази напълно различна страст се сблъсках отново с онова, което ме бе дразнило у римските ми метреси: благовонията, тоалетите, бездушния лукс на накитите, които отново бяха извоювали място в живота ми. В помраченото му сърце се бяха загнездили почти неоправдани страхове; беспокоеше се, че скоро навършва деветнадесет години. Опасни прищевки и гневни пристъпи разтърсваха къдриците на Медуза по упоритото чело и често се сменяха с тъга, която приличаше на изумление, на все по-отчаяна нежност. Случвало ми се е да го ударя и

никога не ще забравя ужасения му поглед. Но оскърбеният идол си оставяше идол и изкупителните жертвоприношения се подновяваха.

Всички свещени Мистерии на Азия подсилваха този любовен хаос с пронизителната си музика. Времето на Елевсина бе отдавна отминало. Посвещаването в тайните и загадъчни култове — повече търпяна, отколкото позволена практика, на която законодателят в мен гледаше с недоверие — подхождаше на този миг в живота, когато танцът завършва със световъртеж, а песента — с вик. На остров Самотраки бях посветен в древните и непристойни, но свещени като пълтта и кръвта Кабирски мистерии; преситените от мляко змии в пещерата на Трофоний се увиваха около краката ми; Тракийските празненства в чест на Орфей бяха повод за необуздани обреди на побратимяване. Държавникът, забранил всички форми на осакатяване под страх от най-строгое наказание, се съгласи да присъствува на оргиите в чест на сирийската богиня Кибела: бях свидетел на вихрени, кървави танци; вцепенен като младо козле в присъствието на влечugo, младият ми другар с ужас съзерцаваше тези мъже, които бяха избрали да дадат такъв окончателен и може би още по-жесток от смъртта отговор на повелите на възрастта и на пола. Но върхът на кошмара бе постигнат по време на триседмичния ни престой в Палмира, у арабския търговец Мелес Агрипа, където живеехме сред варварско великолепие. Един ден, след като бяхме пили, Мелес, висш служител на култа към Митра и който се отнасяше доста несериозно към култовите си задължения, предложи на Антиной да вземе участие в едно кръвно кръщение. Младежът знаеше, че аз също се бях подложил на подобна церемония някога, и прие с жар. Не сметнах за необходимо да се противопоставя на тази прищявка, чието осъществяване изисква само минимално очистване и въздържание. Приех да бъда поръчител заедно с Марк Улпий Кастроас, мой секретар на арабски език. Слязохме в свещената пещера в уречения час и витинеца легна, за да получи кървавото обливане. Ала когато от ямата се подаде обагреното му в червено тяло, спълстената от полепнала кал коса, лицето, опръскано с петна, които не биваше да се измиват и които сами трябваше да се изличат, гърлото ми се сви от погнуса и ужас пред тези съмнителни подземни култове. Няколко дни след това забраних на войските, лагеруващи в Емеза, достъпа до мрачното светилище на Митра.

Не липсваха поличби: подобно на Марк Антоний преди последното му сражение и аз чух да отзучават в нощта тръбите на божествените ми закрилници, които се отдалечаваха от мен... Чувах ги, без да им обръщам внимание. Увереността ми беше тази на ездача, сигурен, че талисманът му ще го предпази от всякакво падане. Под мое покровителство в Самосата се състоя среща на някои по-малки източни царе; по време на един планински излет самият цар на Осроена, Абгар, ме въведе в изкуството на лова със соколи; хайки, устроени като театрално представление, подкараха към пурпурните мрежи цели стада от антилопи; Антий напрягаше всичките си сили, за да задържи устрема на двойка пантери, които теглеха тежките си златни нашийници. Бяха сключени спогодби под фасадата на всички тези великолепия; преговорите бяха неизменно благоприятни за мен; все още бях играчът, който печели при всяка партия. Прекарахме зимата в същия дворец в Антиохия, където се бях обърнал към гадателите някога с молба да осветлят бъдещето ми. Ала занапред бъдещето не можеше да ми донесе нищо или поне нищо, което би могло да мне за дар. Моят гроздобер бе приключил; сладкото вино на живота изпълваше бъчвите. Истина е, че бях престанал да ръководя собствената си съдба, а грижливо изградените в миналото принципи ми изглеждаха само като първата степен от всяко човешко призвание днес; те приличаха на онези вериги, които си налага да носи танцьорът с цел да скочи по-високо в мига, в който се раздели с тях. Продължавах да бъда строг в известни отношения: все така забранявах да се сервира вино преди второто нощно бдение: сякаш още виждах пред очите си треперещата ръка на Траян върху същите маси от полирано дърво. Но има и други форми на опиянение. Никаква сянка не помрачаваше дните ми — нито смъртта, нито поражението, нито по-неусетната душевна безпътица, в която изпадаш самоволно, нито старостта, която въпреки всичко щеше да настъпи. И все пак бързах, като че ли всеки преживян час беше едновременно най-красивият и последният.

Честите ми посещения в Мала Азия ме бяха сближили с малка група учени, сериозно отدادени на магическите изкуства. Всяка епоха се отличава със своите дръзвновения: отвратени от една философия, която все повече започваше да прилича на ученическа декламация, най-добрите умове на нашия век се опитваха да изследват забранените за човека граници. В Тир Филон от Библос ми бе разкрил известна

част от загадките на древната финикийска магия; той ме последва в Антиохия. Тук Нумений предлагаше една доста плаха интерпретация на Платоновите митове за същността на душата, която би отвела далеч един по-дързък от неговия ум. Учениците му викаха духове, но и това беше игра като всяка друга. Необикновени фигури, сякаш излезли от самата сърцевина на сънищата ми, се появиха в дима от благовонни масла, заиграха пред очите ми и се стопиха; в мен остана само чувството за известна прилика с познато и живо лице. Всичко беше може би номер на фокусник, но в случая фокусникът си знаеше занаята. Отново се залових с изучаване на анатомия, започнато на млади години, но не с цел да размишлявам спокойно над строежа на човешкото тяло. Този път любопитството ми бе насочено към онези междинни полета, където се сливат духът и пътта, където мечтите са отглас от действителността, а понякога дори я изпреварват, където животът и смъртта разменят своите символи и маски. Моят лекар Хермоген не одобряваше тези опити; независимо от това ми представи неколцина свои събратя, които работеха в тази област. Заедно се опитвахме да определим точното местоположение на душата, да открием връзките ѝ с тялото и да измерим времето, което ѝ е нужно, за да го напусне. Няколко животни бяха пожертвувани в името на тези изследвания. Хирургът Сатир ме заведе в клиниката си, за да присъствувам на човешката агония. Разсъждавахме заедно: е ли душата само върховно и сетно проявление на тялото, крехко доказателство за мъката и удоволствието на нашето съществуване? Или обратно, не е ли по-древна от тялото, чийто образ е приела и което ѝ служи, макар и несъвършено, като временно убежище? Възможно ли е да бъде върната отново в пътта, за да се осъществи между двете тясното сливане или горене, което наричаме живот? Ако душите притежават собствена индивидуалност, биха ли могли да се разменят, да преминават от един човек в друг, също както двама влюбени разменят резен плод или гълтка вино чрез целувката? Всеки философ променя мнението си по тези въпроси двадесет пъти в годината; моят скептицизъм се бореше със стремежа ми да узная повече, а моят възторг мереше сили с иронията. Вече се бях убедил, че нашият разум възприема само нищожна част от фактите: все повече ме привличаше мъглявият свят на усещанията — тъмна нощ, в която проблясват и се въртят ослепителни слънца. По същото време Флегон, който беше

любител на случки с привидения, ни разказа една вечер историята на Коринтската годеница, за чиято достоверност отговаряше. Разказът, в който благодарение на любовта една душа се бе върнала отново на земята и временно се бе вселила в плътта, развълнува всички ни, но в различна степен. Неколцина решиха да направят подобен опит: Сатир се постара да извика духа на своя учител Аспазий, с когото бе сключил едно от онези споразумения (обикновено неизпълнени), според които този, който умре пръв, обещава да държи в течение живота. Антина също ми даде подобно обещание, към което се отнесох доста леко, тъй като нямах никакво основание да мисля, че юношата няма да ме надживее. Филон пожела да извика духа на покойната си жена. Позволих да бъдат произнесени имената на родителите ми, но никакъв свян ми попречи да извикам духа на Плотина. Нито един от опитите не сполучи. Въпреки това необикновени врати се бяха разтворили пред нас.

Малко преди да напуснем Антиохия, отидох да извърша жертвоприношение на връх Касий както някога. Изкачването стана през нощта: както на Етна взех със себе си само малък брой приятели с издръжливи крака. Моята цел беше не само да извърша изкупителен обред в това най-свято от всички светилища; исках отново да видя изгрева отвисоко — ежедневното чудо, което никога не съм могъл да съзерцавам без едва сдържан вик на радост. Огряло върха, слънцето позлатява медните украси на храма, облените в светлина лица сияят, докато азиатските равнини и морето са все още потънали в мрак; в продължение на няколко мига молещият се на този връх единствен се радва на зората. Всичко бе готово за жертвоприношението, изкачихме се най-напред на коне, след това пеша по-опасните пътеки, обрасли с жълтуга и сакъзови дървета, които се познават по миризмата нощем. Въздухът беше тежък; тук пролетта е гореща, както лятото по други места. За пръв път се задъхах при изкачване и за миг трябваше да се подпра на рамото на любимия. Бурята, която предсказваше от известно време Хермоген (а той разбира от метеорология), се разрази на стотина крачки от върха. Свещенослужителите излязоха да ни посрещнат под блясъка на светкавиците; малката група от мокри до кости хора се струпа около готовия за жертвоприношение олтар. Тъкмо щяхме да започнем, когато удари мълния и уби едновременно и жертвоприносителя, и жертвата. След като първият миг на ужас

премина, с присъщото за лекаря любопитство Хермоген се наведе над поразената от мълнията двойка; Хабрий и върховният жрец извикаха от възхищение: човекът и сърната — жертва на божествения меч, се сливаха с вечността на моя Гений: тези два живота бяха отнети в замяна на моя, те бяха негово продължение. Вкопчил се в ръката ми, Антиной се тресеше, но не от страх, както си помислих тогава, а под въздействието на една мисъл, която проумях по-късно. В своя страх от деградиране, т.е. от старяване, това създание вероятно отдавна си бе дало обет да умре при първия признак на упадък или даже преди това. Днес стигам до заключението, че това обещание, което много от нас са си давали, без да го изпълнят, се е зародило твърде отдавна у него, по време на пребиваването ни в Никомедия и на срещата край извора. То обясняваше неговото безгрижие, жаждата му за наслади, тъгата и пълното му безразличие към бъдещето. Важно бе още краят му да не прилича на бунт и да не съдържа и най-малка следа от недоволство. Мълнията на връх Касий му сочеше възможния изход; смъртта можеше да се превърне в последна услуга, последен дар — единствения, който му оставаше. Блясъкът на зората бе нищо в сравнение с усмивката, която засия по развлнуваното му лице. Известно време след това отново видях същата усмивка, но по-потайна и по-двусмислена: вечеряхме и Полемон, който се занимаваше с хиромантия, пожела да разгледа ръката на младежа — тази длан, в която с уплаха бях видял учудващо много падащи звезди. Антиной отдръпна ръката си нежно и почти свенливо. Държеше да запази в тайна играта си заедно с тайната на своята смърт.

Направихме кратък престой в Ерусалим. На място проучих плана на новия град, който исках да построя на местоположението на еврейското селище, разрушено от Тит. Доброто управление на Юдея и развитието на търговията с Ориента се нуждаеха от създаването на голяма метрополия на това пътно средище. Предвидих обичайната структура на римска столица: Елия Капитолина щеше да има своите храмове, пазари, обществени бани и светилище на римската Венера. Новото ми увлечение към нежните и любовни култове ме накара да избера една пещера на връх Мория като най-удобна за чествуване на култа към Адонис. Проектите ми предизвикаха възмущение сред

юдейското население: тези бедняци предпочитаха своите развалини пред един голям град, който щеше да им предложи всякакви възможности за печалба, за наука и за удоволствие. Работниците, които направиха първите копки в полусрутените стени, бяха едва ли не нападнати от тълпата. Това не можеше да ме спре: Фидус Аквила, който не след дълго щеше да прояви организаторския си гений при изграждането на Антиноя, се залови за работа в Ерусалим. Отказвах да видя бързото разрастване на омразата върху купищата развалини. Един месец след това пристигнахме в Пелусий. Там се погрижих да бъде възстановен гробът на Помпей. Колкото повече затъвах в източните дела, толкова повече се възхищавах от политическия гений на победения противник на великия Юлий. Понякога ми се струваше, че Помпей, който се бе опитал да сложи ред в объркания азиатски свят, бе работил сякаш по-успешно за Рим, отколкото самият Цезар. Тези възстановителни начинания бяха един от последните ми жертвени дарове към покойниците от историята: скоро щях да бъда принуден да се погрижа за нови гробове.

Пристигането ни в Александрия бе лишенено от тържественост. Триумфалното посрещане бе отложено до идването на императрицата. Бяха убедили жена ми, която пътуваше малко, да прекара зимата под мекия египетски климат; ненапълно оздравял от упорита кашлица, Луций трябваше да изпробва същото лечение. Цяла флотилия от лодки се подготвяше за пътуване по Нил, чиято програма включваше редица официални посещения, празненства и угощения, които обещаваха да бъдат толкова изтощителни, колкото и цял сезон в Палатинския дворец. Лично бях организирал всичко това: разкошът и блъсъкът на един двор не бяха без политическа стойност в тази древна, привикнала на царско великолепие страна.

Ето защо още повече ми се искаше да посветя на лов няколкото дни, които оставаха до пристигането на гостите. В Палмира Мелес Агрипа беше организирал хайки в пустинята, но не бяхме отишли достатъчно навътре, за да срещнем лъвове. Две години преди това Африка ми беше дала възможност да участвувам в няколко чудесни лова на големи хищници; твърде млад и неопитен тогава, Антиной не бе получил разрешение да бъде в първите места. За него изпитвах страх, какъвто не съм изпитвал за себе си. Отстъпвайки както винаги, обещах му, че ще има главната роля в този лов на лъвове. Отминало бе

времето, когато се отнасях като с дете към него, а освен това бях горд с младата му сила.

Потеглихме за оазиса Амон, на няколко дни път от Александрия, същия оазис, където някога Александър бе научил от устата на жреците тайната на божествения си произход. Местните жители бяха забелязали присъствието на един особено опасен хищник по тия места, който неведнъж бил нападал хора. Вечерта край лагерния огън весело сравнявахме бъдещите си подвизи с тези на Херкулес. Обаче първите дни не ни донесоха нищо друго освен няколко газели. Тогава двамата решихме да заемем позиция близо до едно песъчливо и потънало в тръстика блато. Смяташе се, че лъвът идва да пие вода тук на свечеряване. Негрите имаха за задача да го насочат към нас с крясъци и шум от раковини и цимбали; останалата част от нашия ескорт бе останала на известно разстояние зад нас. Беше душно и спокойно; дори не беше необходимо да се замисляме за посоката на вятъра. Вероятно десетият час от деня бе току-що минал, тъй като Антина привлече вниманието ми върху все още широко отворените червени водни лилии върху езерната повърхност. Царственият звяр се появи внезапно сред шум от прегазена тръстика, обърна към нас красивата си страшна глава — едно от най-божествените лица, които може да приеме опасността. Бях зад Антина и нямах никакво време да задържа юношата, който пришпори коня си непредпазливо, хвърли умело, но твърде отблизо пиката си, след това и двете си копия. Пронизан в шията, хищникът се сгромоляса, удряйки земята с опашката си; пясъкът, който вдигаше, ни пречеше да различим нещо друго освен една ревяща и неясна маса; накрая лъвът се изправи, напрегна сили и се нахвърли върху коня и обезоръжения ездач. Бях предвидил този риск; за щастие конят на Антина не трепна: животните бяха дресирани превъзходно за този вид игри. Застанах между лъва и коня, излагайки на опасност дясната си страна; бях свикнал с подобни упражнения и не ми беше много трудно да довърша смъртноранения звяр. Той се свлече за втори път; главата му се зарови в тинята и струйка черна кръв потече към водата. Огромната котка с цят на пустиня, мед и слънце издъхна по-величествено от човешко същество. Антина скочи от покрития с пяна кон, който още трепереше; придружителите ни се присъединиха към нас, а негрите повлякоха към лагера огромната мъртва жертва.

Устроихме нещо като угощение; легнал по корем пред меден поднос, Антиой ни подаваше със собствените си ръце парчета опечено в жарта агнешко месо. Пихме палмово вино в негова чест. Възбуждението му се усиливаше като песен. Може би преувеличаваше значението на оказаната му помощ, забравяйки, че бих сторил същото за който и да е ловец в опасност; въпреки това и двамата чувствувахме, че сме навлезли в геройския свят, където влюбените умират един за друг. Признателността и гордостта се редуваха в радостта му като строфите на ода. Черните извършиха чудеса: още същата вечер одраната кожа се поклащаше под звездното небе, опъната между два кола пред входа на палатката ми. Въпреки ароматите, с които я бяха намазали, дивата й миризма ни преследваше през цялата нощ. На следващия ден хапнахме малко плодове и напуснахме лагера; на тръгване видяхме в един ров останките от онова, което беше царят на животните предния ден — кървав скелет, нападнат от рояк мухи.

Върнахме се в Александрия няколко дни след това. Поетът Панкрат организира в моя чест празненство в Музея; в музикалната зала беше събрана колекция от редки и ценни инструменти: древни дорийски лири, по-тежки и по-опростени от нашите, редом с извити персийски и египетски цитри; имаше също и фригийски свирки, чийто звук напомня гласа на евнусите, както и нежни индийски флейти, чието име не познавам. Един етиопец дълго барабани на африкански тамтами. Една жена свири на триъгълна арфа с тъжен звук; студената й красота би могла да ме съблазни, ако не бях решил да опростя живота си, свеждайки го до най-същественото. Любимият ми музикант Мезомед от Крит изпълни поемата си „Сфинксът“ със съпровод от музика на воден орган; творбата му беше смущаваща, заплетена и неуловима като разпиляван от вятъра пясък. Концертната зала гледаше към вътрешен двор; там имаше басейн с водни лилии, които лежаха разтворени под яростното слънце на късния августовски следобед. В една от паузите Панкрат настоя да се насладим отблизо на тези редки, червени като кръв цветя, които цъфтят едва в края на лятото. Веднага разпознахме нашите огненочервени лилии от оазиса Амон; Панкрат се вдъхнови от представата за ранения и издъхващ сред цветята хищник. Предложи ми да пресъздаде в стихове ловната случка: в поемата водните лилии щяха да бъдат обагрени от кръвта на лъва. Идеята не беше нова; въпреки това възложих поръчката. Този Панкрат — отличен

дворцов поет — съчини още същата вечер няколко приятни стиха в чест на Антина: в тях розата, хиацинтът и змийското мляко бяха пренебрегнати за сметка на пурпурните венчета, които щяха да носят името на любимия занапред. Наредиха на един роб да влезе в басейна и да набере букет от тези цветя. Привикнал на почести, младежът прие тържествено тези восьчноподобни цветове с меки, виещи се стъбла; когато настъпи нощта, чашките им се затвориха като клепачи.

Междувременно пристигна императрицата. Дългото пътуване я бе източило: тя ставаше все по-неиздръжлива, без да престане да бъде сурова. Политическите ѝ връзки вече не ми създаваха грижи както по времето, когато необмислено бе насърчавала Светоний; сега се обграждаше само от безобидни писателки. Настоящата ѝ довереница, някоя си Юлия Балбила, съчиняваше доста добре стихове на гръцки. Императрицата и свитата ѝ се разположиха в Лицея, откъдето излизаха рядко. В замяна на това Луций беше жаден за удоволствия, както винаги, включително и за тези на ума и на очите.

На двадесет и шест годишна възраст той не бе загубил нищо от изумителната си красота, заради която биваше акламиран по улиците от римската младеж. Беше все така невъзможен, ироничен и весел. Някогашните му капризи се превръщаха в мании; не тръгваше никъде без главния си готвач; даже на кораба градинарите му подреждаха изумителни лехи от редки цветя; навсякъде мъкнеше леглото си, чийто модел бе нарисувал сам — четири дюшека, натъпкани с четири различни вида ароматични растения, върху които спеше, обграден като с възглавници от младите си метреси. Пажовете му, гримирали, напудрени и преоблечени като зефирите и Амур, изпълняваха най-старателно нерядко жестоките му прищевки; трябваше да се намеся, за да предотвратя гладната смърт на младия Борей, от чието тънко тяло се възхищаваше. Това беше по-скоро досадно, отколкото забавно. Заедно посетихме всичко, което може да се посети в Александрия: Фара, Мавзолея на Александър и този на Марк Антоний, където Клеопатра завинаги тържествува над Октавия, без да забравяме храмовете, работилниците, предприятията и даже предградието на майсторите по балсамиране на тела. От един добър ваятел купих цяла серия от Венери, Диани и Хермеси за родния си град Италика, който исках да

modернизирам и украся. Жрецът на храма, посветен на Серапис, ми подари сервиз от стъкло с опалов цвят; изпратих го на Сервиан, с когото се стараех да поддърjam сносни отношения от уважение към сестра си Полина. По време на тези доста отегчителни обиколки се оформиха плановете за големите строежи тук.

В Александрия религията е толкова многообразна, колкото и търговията, затова и качеството на стоката е по-съмнително. Християнството се отличава с изобилие от секти, което е най-малкото ненужно. Двама шарлатани, Валентин и Базилд, заговорничеха един срещу друг под зоркото око на римската полиция. Цялата измет на египетското население се възползваше от всяко обредно тържество, за да се нахвърли с тояги върху чужденците; смъртта на бика Апис предизвика повече смутове в Александрия, отколкото наследяването на императорската власт в Рим. Тук по-знатните хора сменят боговете си, както другаде човек сменя лекаря си и с почти същия успех. Но златото е техният единствен идол: никъде другаде не бях срещал по-безсръмни просители. Почти навсякъде в града огромни надписи славословеха благодеянията ми, но отказът ми да освободя населението от налог, който напълно бе в състояние да заплати, не след дълго настрои враждебно към мен тази паплач. Двамата младежи, които ме придръжаваха, биваха оскърбявани много пъти; упрекваха Луций заради разкоша му, който наистина беше извънмерен; Антиной — заради тъмния му произход, по повод на който се носеха невероятни слухове; и двамата — заради предполагаемото им влияние върху мен. Последното твърдение будеше смях: Луций преценяваше обществените дела с учудваща проницателност, но нямаше никакво политическо влияние, а Антиной дори не се опитваше да има такова. Младият патриций, който познаваше света, само се присмя на тези обиди, ала Антиной страдаше.

Подстрекавани от юдейските си съотечественици, египетските евреи правеха всичко възможно, за да изострят и без това тежкото положение. Ерусалимската синагога ми изпрати най-уважавания от своите свещенослужители: Акиба, почти деветдесетгодишен старец, който не знаеше гръцки, беше натоварен да ме убеди да се откажа от проектите си в Ерусалим, които бяха на път да се осъществят. С помощта на преводачи проведох няколко срещи с него, но те не бяха нищо друго освен повод за монолог от негова страна. След по-малко от

час бях способен да определя най-точно неговата мисъл, ако не да я приема; той не направи същото усилие що се отнася до моята. Този фанатик дори не си представяше, че може да се разсъждава от други позиции освен от неговите; предлагах на презрения му народ място сред другите народи в римската общност; чрез устата на Акиба Ерусалим ми съобщаваше волята си да остане докрай крепост на една раса и на един бог, изолирани от останалото човечество. Тези налудничави мисли бяха изразени с досадна изисканост; наложи ми се да изслушам дълга поредица от съображения, умело извлечени едно от друго и доказващи превъзходството на Израел. Едва след седмица този толкова упорит посланик си даде сметка, че се бе изльгал в пресмятанията си, и ми съобщи, че си заминава. Мразя поражението, включително и чуждото; то ме вълнува особено много, когато победеният е старец. Невежеството на Акиба, отказът му да приеме всичко, което бе извън неговите свещени книги и неговия народ, му придаваха никаква тесногръда невинност. Трудно ми беше да се разчувствувам над съдбата на този фанатик. Сякаш дълголетието го бе лишило от всякаква гъвкавост: измършавялото му тяло и изсушеният му ум притежаваха жилавата твърдост на скакалец. Изглежда, бе умрял по-късно като герой за делото на своя народ или по-точно за своя закон: всеки от нас се посвещава на собствените си богове.

Развлеченията в Александрия започваха да се изчерпват, Флегон, който познаваше всяка местна забележителност, сводница или известен хермафродит — предложи да ни заведе при една гадателка. Тази посредница между нашия и невидимия свят живееше в Канола. Една нощ се озовахме при нея с лодка, плувайки по мутните води на канала. Пътуването беше тягостно. Както обикновено между двамата младежи цареше глуха враждебност: близостта, на която ги заставях, още повече увеличаваше взаимната им неприязнь. Луций скриваше своята под формата на иронична снизходителност, а моят млад грък се затваряше в един от пристъпите си на мрачно настроение. Самият аз бях твърде уморен; няколко дни преди това, на връщане от една разходка в най-големия пек, ми бе прилошало леко, но единствени Антиной и черният ми слуга Евфорион бяха свидетели на това. Бяха се разтревожили извънредно много, но ги принудих да мълчат за случилото се.

Канопа има вид на театрален декор: къщата на гадателката се намираше в най-мръсната част на този град на удоволствията. Слязохме от лодката на един полуразрушен кей. Вещицата ни чакаше в къщата си сред съмнителните атрибути на своя занаят. Изглеждаше опитна; у нея нямаше нищо от театралните заклинателни; тя дори не беше стара.

Предсказанията ѝ бяха зловещи. От известно време насам оракулите ми предвещаваха само най-различни неприятности, политически смутове, дворцови интриги и тежки болести. Днес вярвам, че чисто човешки влияния упражняваха натиск върху тези дошли отвъд гласове, понякога за да ме предупредят, а по-често за да ме изплашат. В тях действителното състояние на част от Ориента беше изразено по-ясно, отколкото в докладите на нашите проконсули. Посрещах спокойно въображаемите разкрития, тъй като уважението ми към невидимия свят не отиваше дотам, че да повярвам на тези божествени брътвежи. Преди десет години, малко след като бях станал император, заповядах да затворят оракула в Дафне, край Антиохия, който ми бе предрекъл властта, от страх, че може да каже същото на първия срещнат претендент. Въпреки това винаги е неприятно да ти предсказват тъжни неща.

След като направи всичко, за да ни разтревожи, гадателката ни предложи услугите си: едно от онези жертвоприношения, станали специалност на египетските заклинатели, което би било достатъчно да уреди по приятелски отношенията ми със съдбата. Беглите ми контакти с финикийската магия ме бяха научили вече, че ужасът от тази забранена практика се дължи повече на онова, което скриват от нас, отколкото на това, което ни показват: ако не знаеше за отвращението ми към жертвоприношението на хора, вероятно щеше да ме посъветва да пожертвувам някой роб. Задоволи се да говори за домашно животно.

Доколкото бе възможно, жертвата трябваше да ми принадлежи; и дума не можеше да става за куче, тъй като според египетското суеверие това животно е нечисто; най-подходяща би била птица, но аз не пътувам придружен от птичарник. Моят млад повелител предложи сокола си. Условията щяха да бъдат изпълнени: бях му дал красавата птица, след като самият аз я бях получил от царя на Осроена. Юношата го хранеше от ръката си; това беше едно от редките неща, които му

принадлежаха и към които се бе привързал. Най-напред отказах; той твърдо настоя; разбрах, че придава изключително значение на този дар, и приех от нежност. След като получи най-подробни наставления, куриерът ми Менекрат отиде да вземе птицата от апартаментите ни в Серапейона. Дори при най-бърз галоп отиването и връщането щеше да отнеме повече от два часа. И дума не можеше да става да ги прекараме в нечистата дупка на гадателката, а Луций се оплакваше от влагата в лодката. Флегон намери изход от положението: настанихме се възможно най-добре у една сводница, след като изгонихме персонала на дома; Луций реши да поспи; аз се възползвах от този промеждутьк, за да издиктувам няколко бързи писма; Антина се излегна в краката ми. Перото на Флегон скърцаше под светлината на лампата. Настанваше последният час от нощното бдение, когато Менекрат донесе забулената птица заедно с ръкавицата и веригата.

Върнахме се пак при вълшебницата. Антина свали качулката от главата на сокола, дълго милва сънливата и дива главица и го даде на гадателката, която започна поредица от магически заклинания. Омагьосана, птицата заспа отново. Беше важно жертвата да не се противи, така че смъртта да изглежда доброволна. Намазано според обреда с мед и розова есенция, безжизненото тяло на сокола бе положено в дъното на съд, пълен с нилска вода; удавената птица се уподобяваше на Озирис, понесен от речното течение; земните години на птицата се прибавяха към моите; малкото слънчево създание се сливаше с Гения на человека, в чието име бе принесена в жертва; невидимият Гений би могъл да ми се явява и да ми служи под тази форма занапред. Последваха продължителни манипулации, които не бяха по-интересни, отколкото приготвянето на някоя гозба. Луций се прозяваше. Церемонията повтаряше изцяло човешко погребение: каденето с благовония и псалмопеенето се проточиха до зори. Магьосницата затвори птицата в ковчеже, пълно с аромати, и в наше присъствие го зарови в изоставено гробище край канала. След което приклекна под едно дърво, за да преброи внимателно златните монети — възнаграждението, което й заплати Флегон.

Върнахме се обратно с лодката. Духаше особено студен вятър. Седнал до мен, Луций придърпваше памучната бродирана завивка с върха на дългите си пръсти; от учтивост продължавахме да разменяме по някоя и друга дума, отнасяща се до римските дела и скандали.

Легнал в дъното на лодката, Антина бе опрял глава о коленете ми; правеше се на заспал, за да не участвува в разговора, от който бе изключен. Ръката ми галеше главата му, ровеше се в косите му. Така и в най-празните или най-мрачни мигове на живота си имах чувството, че оставам в допир с великите природни явления — с гъстите гори, с мускулестия гръб на пантерите, с равномерното дихание на изворите. Ала никоя милувка не стига до душата. Слънцето блестеше, когато пристигнахме в Серапейона; уличните продавачи на дини хвалеха стоката си. Спах до часа за съвещанието на Местния съвет, на който присъствувах. По-късно узнах, че Антина се възползвал от отсъствието ми и склонил Хабрий да го придружи в Канопа. Беше се върнал при магьосницата.

Ден първи от месец Атир, година втора от двеста двадесет и шестата Олимпиада... Това е годишнината от смъртта на Озирис, бога на човешката агония: от три дни насам жални ридания огласяха всички села край реката. Римските ми гости, по-малко привикнали от мен на тайнствата на Ориента, проявяваха известно любопитство към церемониите на този толкова различен народ. Мен само уморяваха и дразнеха. Лодката ми бе закотвена на известно разстояние от останалите, далеч от всяко населено място; близо до брега се издигаше полуизоставен фараонов храм с неговия колегиум от жреци; не можех да се избавя напълно от шумните вопли.

Луций ме бе поканил на вечеря в своята лодка предната вечер. Бях там на залез-слънце. Антина отказа да ме придружи. Оставил го пред задната кабина, изтегнат върху неговата лъвска кожа и увлечен в игра на ашици с Хабрий. Само половин час по-късно, след настъпването на нощта, променил решението си и заповядал да му докарат лодка и с помощта на един-единствен гребец преплавал срещу течението значителното разстояние, което ни отделяше от другите. Появата му в палатката, където се даваше вечерята, пресече аплодисментите, предизвикани от гърченията на една танцьорка. Беше се пременил в дълга сирийска дреха, тънка като ципа на плод, цялата обсипана с цветя и химери. За да му бъде по-удобно при гребането, бе мащнал десния си ръкав: капки пот трептяха по гладката му гръд. Луций му подхвърли венец от цветя, който той сръчно улови;

пресилената му веселост, едва подкрепена от чаша гръцко вино, не му изневери нито за миг. Прибрахме се заедно в моята лодка с шест гребци, изпратени от язвителното „лека нощ“ на Луций. Неестествената веселост не го напусна. Призори случайно докоснах леденото му от сълзи лице. Попитах го раздразнен за причината на този плач; отговори ми смилено, като се оправдаваше с умората си. Приех тази лъжа и отново заспах. Истинската си агония изживя в това легло край мен.

Току-що бе пристигнал куриерът от Рим; денят премина в четене и отговаряне на писма. Както обикновено Антиной сновеше мълчаливо из помещението: не знам в кой миг излезе от живота ми тази красива хрътка. Към дванадесетия час от деня при мен влезе развълнуван Хабрий. Противно на всички правила младежът напуснал лодката, без да уточни целта и продължителността на отсъствието си: най-малко два часа бяха минали от изчезването му. Хабрий си припомняше някои странни, произнесени предния ден фрази, както и една заръка за мен, направена същата сутрин. Изложи ми своите опасения. Спуснахме се бързо на брега. Старият педагог се отправи инстинктивно към един разположен на брега параклис — малка усамотена сграда, част от постройките на храма, която бяха посетили заедно с Антиной. Върху един жертвеник тлееше още топлата пепел на жертвоприношение. Хабрий зарови пръсти в нея и извади почти невредим кичур коса.

Не ни оставаше друго, освен да претърсим брега. Цяла серия от басейни, които вероятно бяха служили за свещени обреди в миналото, бяха свързани с малък залив: в падащия полумрак Хабрий забеляза стъната дреха и чифт сандали на ръба на най-крайния басейн. Слязох по хълзгавите стъпала: вече затънал в речната тиня, на дъното лежеше Антиной. С помощта на Хабрий успях да вдигна тялото, което внезапно бе натежало като камък. Хабрий доведе няколко лодкари, които набързо направиха носилка от платна. Извикан спешно, Хермоген само установи смъртта. Покорното доскоро тяло отказваше да бъде сгрято и съживено. Пренесохме го на лодката. Всичко се сгромолясваше; сякаш всичко угасна. Зевс Олимпийски, Господарят на всичко, Спасителят на света рухнаха и на тяхно място не остана нищо освен един посивял мъж, ридаещ върху палубата на една лодка.

Минаха два дни, преди да ме склонят да помисля за погребението. Жертвените обреди, с които бе обградил смъртта си

Антина, ни сочеха пътя, който трябваше да следваме: частът и денят на неговия край ненапразно съвпадаха с тези, в които се спуска в гроба си Озирис. Отидох при специалистите по балсамиране на тела на отсрешния бряг, в Хермополис. Вече бях видял как работят колегите им в Александрия и знаех на какви оскърбления щях да подложа това тяло. Но огънят също е страшен, като изгаря и превръща в пепел обичаната плът; страшна е и земята, където изгниват покойниците. Пътуването беше кратко; сгущен в един ъгъл на задната кабина, Евфорион припяваше на нисък глас погребална африканска мелодия и сякаш тази приглушена и дрезгава песен беше собственото ми стенание. Пренесохме трупа в обилно измито с вода помещение, което ми напомни клиниката на Сатир; помогнах на мъжа, който щеше да излее маската, да намаже с масла лицето, преди да наложи восъка. Всички метафори придобиваха конкретен смисъл: държах в ръцете си сърцето на любимия. Когато се разделих с него, изпразненото от вътрешностите си тяло беше само материал в ръцете на балсамьора, първото състояние на ужасен шедъвър, скъпоценна субстанция, обработена със сол и благованна смирна, която никога вече нямаше да бъде докосната от въздух и слънце.

На връщане посетих храма, близо до който се бе извършило жертвоприношението, и говорих със свещенослужителите. Възстановеното им светилище щеше да стане място за поклонение на цял Египет; обогатен и по-многоброен, занапред колегиумът от жреци щеше да се посвети в служба на моя бог. Даже в миговете на най-голяма непрозорливост не съм се съмнявал в божествената същност на младежа. Гърция и Азия щяха да го почитат според нашия обичай с игри, с танци и обредни дарове, положени в краката на бяла и гола статуя. Египет, който бе свидетел на агонията му, също щеше да има дял в церемонията по обожествяването — най-мрачната, най-тайствената, най-тежката; тази страна щеше да играе завинаги ролята на пазител на балсамираното тяло. В течение на векове жреци с обръснати глави щяха да пеят молитви с неговото име, без стойност за тях, но което бе символ на всичко за мен. Всяка година свещена лодка щеше да разхожда изображението му по реката; през първия ден от Атир оплаквачи щяха да посещават брега, на който бях стъпвал и аз. Всеки час е подчинен на своя непосредствен дълг, на една повеля, която стои над другите: повелята на този миг беше да браня срещу

смъртта малкото, което ми бе останало. По мое нареждане Флегон беше свикал на брега архитектите и инженерите от свитата ми; възбуден, но с ясно съзнание аз ги накарах да ме следват по каменистите хълмове; обясних им плана си, разположението на градската стена, дълга четиридесет и пет стадия; отбелязах върху пясъка мястото на триумфалната арка и на гробницата. Антиона щеше да се роди тук, на това място — един напълно гръцки град в тази злополучна страна, крепост, която щеше да всява страхопочитание сред еритрейските скитнически племена, нов пазар по пътя за Индия, победа над смъртта. Александър бе чествувал погребението на Хефестион с разрушения и масови кланета. Считах, че е по-уместно да издигнеш град в памет на любимия, където култът към него ще бъде завинаги част от ежедневието, а името му ще бъде споменавано по време на вечерните разговори, когато младежите си подхвърлят венци от цветя в часа на угощенията... Колебаех се само в едно отношение: струваше ми се невъзможно да изоставя тялото му на чужда земя. Подобно на пътник, който не е сигурен къде ще спре да нощува и запазва стая в няколко странноприемници едновременно, така и аз наредих да му се построи паметник на брега на Тибър, недалеч от моята гробница; мислех си също за египетските олтари, построени във Вилата сякаш на шега и които внезапно се оказваха трагично полезни. Определихме деня на погребението, което щеше да се състои след двата месеца, потребни на балсамъорите. Натоварих Мезомед със съчиняването на траурните хорове. Върнах се на лодката късно през нощта; Хермоген ми приготви сънотворна настойка.

Пътуването по реката продължаваше, но сега плувах по водите на Стикс. В лагерите за пленници край Дунава бях видял в миналото как налягали до стената нещастници удрят постоянно о нея главите си с диво, безумно и едновременно плавно движение, повтарящи безкрайно едно и също име. В подземията на Колизея ми бяха показали лъвове, които умираха от бавна смърт, защото им бяха отнели кучето, с което бяха свикнали да живеят. Опитвах се да събера мислите си: Антион бе мъртъв. Като дете бях ридал над разкъсания от птиците труп на Марулин, подобно на обезумяло животно в нощта. Баща ми бе починал, но дванадесетгодишното сираче бе забелязало единствено

бездрието в дома, майчиния си плач и собствения си страх; не бях узнал нищо за предсмъртния ужас на човека, който си беше отишъл. Майка ми бе починала много по-късно, по време на мисията ми в Панония; не си спомням точната дата. Траян беше само един болен, който трябваше да бъде принуден да направи завещание. Не бях присъствувал на смъртта на Плотина. Атиан бе починал също, но той беше старец. През войната срещу dakите бях загубил другари, които смятах, че обичам пламенно; но тогава бяхме млади и животът и смъртта бяха еднакво упойващи и леки. Антиний бе мъртъв. Припомням си често повторяни банални изрази като „умира се на всяка възраст“, „тези, които умират млади, са любимци на боговете“. Аз самият бях участвувал в тази позорна злоупотреба с думи; бях казвал „умирам за сън“, „умирам от скуча“. Бях употребявал думите агония, траур и загуба. Антиний бе мъртъв.

Любовта — най-мъдрият от боговете... Но любовта не беше отговорна за нехайството, за грубостите, за безразличието, преплетено със страстта, подобно на пясъка, примесен с речното злато, за дебелашкото заслепение на прекалено щастливиия, но стареещ мъж. Нима съм могъл да бъда така глупаво самодоволен? Антиний бе мъртъв.

Вместо да обичам прекалено, както вероятно тръбаше в Рим Сервиан, не бях обичал юношата така, че да го принудя да живее. В качеството си на посветен в култа на Орфей Хабрий считаше самоубийството за престъпление и наблюдаваше на жертвения характер на смъртта му; самият аз изпитвах някаква зловеща радост при мисълта, че тази смърт ми бе поднесена в дар. Ала единствен аз бях в състояние да измеря колко горчивина се тай в дъното на всяка нежност, каква степен на отчаяние се крие зад себеотрицанието, каква омраза е втъкана в любовта. Едно оскърбено създание бе хвърлило в лицето ми това доказателство за всеотдайност; от страх да не изгуби всичко, юношата бе намерил това средство, за да ме привърже завинаги към себе си. Ако се е надявал, че саможертвата му ще бъде закрила за мен, вероятно се е считал обичан твърде малко, щом не бе разбрал, че най-голямото нещастие беше да го загубя.

Най-сетне сълзите ми секнаха: сановниците, които идваха при мен, вече нямаше защо да отвръщат очи от лицето ми, като че ли беше непристойно да плачеш. Посещенията на образцови имения и

напоителни канали се възбновиха; беше ми все едно по какъв начин използвам времето си. Хиляди нелепи слухове плъзнаха навсякъде по повод на сполетялото ме нещастие; за мой срам дори в лодките, които ме приджаваха, се разказваха жестоки истории; оставях ги да говорят, тъй като истината не беше от тези, с които можеш да се похвалиш. И най-злостните лъжи бяха верни посвоему; обвиняваха ме, че съм принесъл в жертва Антиой, и в известен смисъл бях сторил точно това. Хермоген, който ми донасяше всеотдайно всеки нов слух, ми предаде няколко послания от императрицата; тя се държа благоприлично; повечето хора са такива пред лицето на смъртта. Това съчувствие почиваше на известно недоразумение: приемаха да ме съжаляват при условие, че се утеша бързо. Лично аз вярвах, че съм малко по-спокоен и почти ме досрамяваше от това. Още не знаех, че скръбта крие загадъчни лабиринти, сред които щях да се лутам още дълго.

Стараеха се да ме развлечат. Няколко дни след пристигането си в Тива научих, че императрицата и свитата ѝ ходили два пъти до колосалната статуя на Мемnon с надежда, че ще чуят тайнствения шум, издаван от камъка призори — прочуто явление, на което желаеха да присъствуват всички пътници. Очакваното чудо не бе станало; представяха си от суеверие, че то ще се състои в мое присъствие. Съгласих се да приджужа жените на следващия ден; всички средства бяха добре дошли, щом можеха да скъсят безкрайните есенни нощи. Същата сутрин, към единадесетия час от деня, Евфорион влезе при мене, за да засили пламъка на лампата и да ми помогне да се облека. Излязах на палубата; още съвсем черното небе бе в същност бронзовото небе от Омировите поеми, безразлично към хорските радости и неволи. Бяха минали повече от двадесет дни, откакто се бе случило нещастието. Заех мястото си в малката лодка; краткото пътуване не мина без женски викове и уплаха.

Слязохме на брега недалеч от Колоса. Бледорозова ивица се проточи на изток; започваше още един ден. Загадъчният шум се чу три пъти. Той прилича на звука, който се чува при скъсване на силно опъната тетива. Неизчерпаемата Юлия Балбила роди начаса цяла поредица от поеми. Жените предприеха обиколка на храмовете; приджуих ги за малко покрай покритите с еднообразни йероглифи стени. Бях отегчен от еднаквите гигантски фигури на седнали в редица

царе, опрели пред себе си дълги и плоски стъпала, от безжизнените каменни блокове, в които няма нищо от това, което е за нас животът, нито болка, нито сладка наслада, нито движението, което освобождава крайниците, нито разума, който осмисля света около една сведена глава. Жреците, които ме развеждаха, изглеждаха почти толкова зле осведомени, колкото и аз самият за тези изчезнали съществования; от време на време възникваше спор около някое име. Смътно се знаеше, че всеки от тези монарси бе наследил царства, властвувал над народи, родил своя наследник: нищо друго не бе останало. Неизвестните династии водеха началото си преди Рим, преди Атина, преди деня, в който под стените на Троя бе загинал Ахил, преди астрономическия цикъл от пет хиляди години, изчислен от Менон по поръчение на Юлий Цезар. Освободих жреците, тъй като се чувствувах уморен; преди да се кача отново на лодката, спрях да почина под сянката на Колоса. Краката му бяха нашарени до колене с гръцки надписи, издълбани от посетители: имена, дати и дори една молитва. Някой си Сервий Славис, някой си Евмен бяха стояли на същото това място шест века преди мен, а някой си Панион беше посетил Тива само преди шест месеца... Преди шест месеца... Хрумна ми една мисъл, приящавка, която не бях имал от дете, когато пишах името си по кестените в испанското ни имение: императорът, който не желаеше да увековечи имената и титлите си върху построените от него паметници, извади меча си и издълба няколко гръцки букви върху твърдия камък — умалителната и интимна форма на своето име АДРИАНО. Още една преграда срещу времето: име, сбор от човешки живот, чиито неизброими съставки не ще пресметне никой, белег, оставен от един залутан сред безкрай от векове човек. Внезапно осъзнах, че бяхме в двадесет и седмия ден от месец Атири и в петия ден преди нашите декемврийски каланди. Днес бе рожденият ден на Антиной: ако юношата беше жив, щеше да навърши двадесет години.

Прибрах се на лодката; набързо затворената рана се бе разтворила отново; виках, забил лице във възглавницата, която пъхна под главата ми Евфорион. Този труп и аз плавахме безцелно, понесени от две противоположни течения на времето. Ден пети преди декемврийските каланди, ден първи от месец Атири: с всеки отливащ миг тялото му затъваше все по-дълбоко в смъртта. Опитах се да изкача отново хълзгавия наклон и със собствените си нокти да изровя от

земята паметния мъртъв ден. Седнал срещу входа, Флегон си спомняше светлината, която дразнела този ден очите му при всяко отмятане на завесата поради честото влизане и излизане в задната кабина на лодката. Като човек, обвинен в престъпление, напрегнах паметта си, за да възстановя какво бях правил всеки час от този ден: диктувах писма, отговор на сената в Ефес; на коя ли поредица от думи съответствуващо агонията му? Сякаш сам виждах огъването на мостчето под забързаната му крачка, пустия бряг, каменната настилка; ножа, който отрязва кичур от слепоочието; наведеното тяло; крака, който се прегъва, за да позволи на ръката да развърже сандала; неповторимия начин да разтваря устните си, затваряйки очи. Беше добър плувец и вероятно ще му е била потребна отчаяна решителност, за да се остави да бъде погълнат от черната тиня. Мислено се опитвах да стигна до този поврат, през който ще минем всички, когато сърцето спира, мозъкът угасва и дробовете престават да вдишват живота. И аз ще преживея подобно сътресение; ще умра един ден. Но всяка агония е различна; усилията ми да си представя неговата не бяха друго освен голо умозрение, тъй като бе умрял сам.

Съпротивлявах се, борех се срещу мъката като срещу гангрена. Припомнях си случаи на упорство и лъжи; казвах си, че и той щеше да се измени, да затълстее, да остане. Напразни усилия: както добросъвестният занаятчия безуспешно се старае да копира един шедъровър, така и аз с ожесточение изисквах от паметта си една безсмислена точност, а въображението ми пресъздаваше висока и заоблена като щит гръд. Понякога споменът бликващ съм; вълна от нежност ме заливаше; отново виждах овощна градина в Тибур и юношата, събиращ есенни плодове в запретнатите поли на туниката си вместо в кошница. Бях загубил едновременно всичко — и другаря на нощните наслади, и младежа, седнал на петите си, за да помогне на Евфорион да нагласи гънките на тогата ми. Ако трябва да се вярва на жреците, неговата сянка страдаше също; тя тъжеше по топлото убежище на тялото и навестваше, стенейки, познатите места, далечна и едновременно близка, но твърде слаба в момента, за да ми подскаже своето присъствие. Ако това беше вярно, глухотата ми беше пострашна от самата смърт. Но нима се бях постарал да разбера живия, който ридаеше до мен в оная паметна утрин? Една вечер Хабрий ме извика, за да ми покаже една звезда от съзвездietо Орел, едва видима

дотогава; тя блестеше като скъпоценен камък и пулсираше като сърце. Избрах я за негова звезда, негов знак. Всяка нощ до пълно изтощение проследявах нейния път; открих необикновени фигури в тази част на небето. Помислиха, че съм полуудял, но това ми беше безразлично.

Смъртта е грозна, ала такъв е и животът. Всичко приличаше на гавра. Основаването на Антиноя беше само жалка игра: още един град, убежище на контрабандисти, на официални грабители, на проституция, на безредие, на страхливци, които оплакват мъртвците си, преди да ги забравят. Обожествяването беше напразно: публичните почести щяха да послужат само като повод да превърнат името му в посмъртен обект на низости или присмех, на алчни желания или скандал, една от онези изродени легенди, които задръстват и най-скритите кътчета на историята. Не беше ли собствената ми скръб своеобразна проява на порочност, на вулгарно блудство: аз оставах този, който се възползува, който изпробва, който се наслаждава; любимият ми бе подарил дори смъртта си. Човекът, комуто бяха отнели всичко, оплакваше себе си. Мислите се бълскаха една о друга; думите нямаха смисъл; гласовете жужаха като скакалци в пустиня или мухи върху купчина смет; нашите лодки, с издuti като гръдта на гъльб платна, бяха извор на интриги и лъжи; глупост се четеше по човешките лица. Смъртта се чувствуваща навсякъде под формата на упадък или на гниене; тя беше и в червивия плод, и в едва забележимо продрания ръб на завесата, в мършата на брега, в циреите по лицето, в следите от тояга по гърба на гребеца. Ръцете ми изглеждаха винаги малко мръсни. По време на банята, протягайки на робите крака за бърснене, с отвращение наблюдавах здравото си тяло, този сякаш несломим механизъм, който храносмилаше, крачеше, успяваше да спи и рано или късно щеше отново да се върне към плътските наслади. Понасях само присъствието на неколцина служители, които си спомняха за мъртвия; те го бяха обичали посвоему. Скръбта ми намираше отглас в малко наивната тъга на един от масажистите ми или на стария негър, натоварен да се грижи за лампите. Но тяхната мъка не им пречеше да се смеят тихо помежду си, разхождайки се на хладина по брега. Една сутрин, както бях облакътен на парапета, видях един роб, който кормеше пиле в кухненското отделение — едно от хилядите, отглеждани в мръсните люпилни на Египет; той изтръгна с ръка лепкавия куп вътрешности и ги хвърли във водата. Едва успях да

отвърна очи от гледката, и повърнах. По време на престоя ни във Фила, на празненствата, организирани в наша чест от управителя, едно тригодишно, черно като катран дете, син на нубийския вратар, се промъкна в галериите на първия етаж, за да погледа танците, и падна от тази височина. Направиха всичко възможно да скрият неприятната случка от нас; вратарят сдържаше риданията си, за да не смущава гостите на своя господар; изведоха го през кухнята заедно с трупа: въпреки това успях да съзра раменете му, които се свиваха и отпускаха конвулсивно като под ударите на бич. Имах чувството, че поемам бремето на тази бащина скръб, както поемах мъката на Херкулес, Александър и Платон, оплакващи мъртвите си другари. Изпратих няколко златни монети на нещастника; човек не може да направи нищо повече. Видях го два дни подир това; беше изтегнат на прага и блажено се пощеше на слънце.

Отвсякъде заприиждаха послания; Панкрат ми изпрати най-сетне завършената си поема — посредствено съчинение в омировски хекзаметри, но името, което се повтаряше почти във всеки стих, го правеше по-вълнуващо за мен, отколкото много шедьоври. Нумений ми изпрати едно „Утешение“, написано според всички правила; четох го цяла нощ; в него не липсваше нито една от общоприетите за случая баналности. Неустойчивите теории, изградени от човека като защита срещу смъртта, изразяват две тенденции: първата представя смъртта като неизбежно зло; напомня ни, че нито красотата, нито младостта, нито любовта могат да избегнат разложението; тя ни доказва, че животът и съществуващите го беди са по-ужасни от самата смърт и че е по-добре да умреш, отколкото да останеш. Служат си с тези истини, за да ни склонят към примирение, а те най-често са оправдание на отчаянието. Вторият вид аргументи противоречат на първия, но нашите философи не са чак дотам придиричви; тук вече не става дума да се примириш със смъртта, а да я отречеш. Единствено душата била важна; самонадеяно приемаха като факт безсмъртието на тази абстрактна същност, за която не сме чули да съществува извън тялото и чиято реалност не са си дали труда да докажат. Не бях толкова уверен в това: щом усмивката, погледът, гласът, тези едваоловими реалности преставаха да съществуват, защо не и душата? Не мислех, че тя е непременно по-нематериална, отколкото, да речем, телесната топлина. Пренебрегваха мъртвеца, от когото бе отлетяла душата, обаче

той беше единственото нещо, което ми бе останало, единственото доказателство, че живият юноша бе съществувал. Смята се, че безсмъртието на човешкия род изкупва всяка индивидуална смърт: съвсем не ме утешаваше мисълта, че цели поколения витинци ще се раждат до края на вековете по бреговете на Сангариос. Говореха за слава — красива дума, която изпълва сърцето, и се опитваха да установят между нея и безсмъртието някакво измамно единство, като че ли следата, която оставя след себе си даден човек, е равносилна на неговото присъствие. Показваха ми лъчезарен бог вместо трупа му: аз самият бях създал този бог и му вярвах посвоему, но и най-завидната посмъртна съдба сред звездните сфери не можеше да изкупи краткия му живот; богът не можеше да замени живото създание, което бях загубил. Възмущаваше ме упорството, с което пренебрегват фактите в полза на хипотезите, както и нежеланието да признаят, че бляновете са само блянове. Другояче разбирах дълга си на жив човек. Смъртта щеше да бъде напразна, ако нямах смелостта да я гледам в лицето, да помня тази действителност от мраз, мълчание, съсирана кръв и безжизнени крайници, които човек така бързо потулва с пръст и лицемерие; предпочитах сам да напипвам пътя си в тъмното, без помощта на тази слаба светлина. Чувствувах, че започват да се дразнят от продължителната ми скръб; впрочем възмущаваше ги повече силата й, отколкото нейната причина. Ако се бях отдал на същата печал поради смъртта на брат или син, пак щяха да ме упрекват, че плача като жена. Паметта на повечето хора прилича на занемарено гробище, където почиват без почести покойниците, които са престанали да обичат. Всяка продължителна скръб е упрек срещу тяхната къса памет.

Лодките ни отведоха до мястото край реката, където започваше да израства Антиноя. Бяхме по-малобройни от преди: Луций, с когото почти не се бях виждал, бе отпътувал за Рим, където младата му жена бе току-що родила момче. Неговото заминаване ме отърва от множество любопитни натрапници. Строителните работи измениха линията на брега; сред купчините разчистена пръст вече се очертаваха бъдещите основи на сградите; но не можах да разпозная с точност мястото на жертвоприношението. Балсаморите ми предадоха резултата от своя труд: положихме тесния ковчег от кедрово дърво в саркофаг от порфир и го изправихме в най-скритата зала на храма. Приближих се със свито сърце до покойника. Изглеждаше като

натъкмен за представление; твърдият египетски клаф покриваше косите му. Пристегнатите му с ленти крака представляваха дълъг бял вързоп, но профилът на младия сокол не беше променен; познах сянката, която хвърляха миглите върху боядисаното му лице. Преди да завършат обвиването на ръцете, пожелаха да се възхитя на позлатените му нокти. След това започнаха молебствията; чрез устата на жреците покойникът заявяваше, че е бил винаги искрен, неизменно целомъдрен, милостив и справедлив, хвалеше се с добродетели, които, ако ги бе притежавал, щяха завинаги да го поставят извън живите. Горчив мириз на тамян изпълваше помещението; стори ми се, че виждам усмивка на устните му през облака дим и сякаш красивото му, но неподвижно лице трептеше. Присъствувах на тайнствените заклинания, с които жреците целят да заставят душата на покойника да въплъти частица от себе си в статуите, които завинаги ще запазят спомена за нея; имаше и други, още по-страни заръки. Когато церемонията свърши, покриха лицето му със златната маска, излята по восьчния калъп; тя прилепна плътно о чертите му. Твърде скоро красивата и неразрушима повърхност щеше да погълне в себе си нейния блясък и топлина и тя завинаги щеше да почива в херметично затворения саркофаг — бездушен символ на безсмъртието. На гърдите му положиха китка от акациев цвят. Десетина мъже поставиха на мястото му тежкия капак. Аз още се колебаех за точното местоположение на гроба. Спомних си, че заповядвайки тържества за обожествяването му, придружени навсякъде с траурни чувствования, сечене на монети и издигане на статуи на обществените места, бях изключил Рим: боях се да не увелича враждебността, с която повече или по-малко се отнасят към всеки любимец-чужденец. Казах си, че няма да бъда винаги там, за да закрилям гроба му. Паметникът, предвиден, пред вратите на Антиоия, също ми изглеждаше твърде открит и несигурен. Последвах съвета на жреците. Те ми посочиха на около три левги от града, сред склоновете на арабските планини, една от пещерите, предназначени за гробница на египетските царе в миналото. Двойкаолове изтегли по стръмнината тежкия саркофаг. Спуснаха го на дъното на един от тези кладенци с помощта на въжета и го опряха до една стена на скалата. Синът на Клаудиополис слизаше в гроба като фараон, като Птолемей. Оставихме го сам. Той навлизаше в безкрайната вечност, където няма въздух, нито светлина, нито сезони

и в сравнение с която всеки живот изглежда кратък; бе достигнал тази неизменност и може би покой. Хиляди векове, които все още се съдържаха в плътното лоно на времето, щяха да преминат над този гроб, без да го върнат към живот, но така също без нищо да прибавят към смъртта му, без да отрекат факта, че е бил. Хермоген ме хвани за ръка и ми помогна да изляза на открито; едва ли не с радост се озовах на повърхността, под студеното синьо небе, между два блока червеникова скала. Останалата част от пътя бе кратка. От Александрия императрицата отплава за Рим.

---

[1] Златен век (лат.). — Б.пр. ↑

DISCIPLINA AUGUSTA^[1]

Върнах се в Гърция по суша. Пътуването продължи дълго. Имах основание да мисля, че това вероятно щеше да бъде последната ми официална обиколка из Ориента; толкова повече държах да огледам всичко със собствените си очи. Видях в нова светлина Антиохия, където спрях за няколко седмици; бях по-малко чувствителен, отколкото в миналото към магията на театрите и празненствата, към очарованието на градините в Дафне, към допира с шарената тълпа. Повече от друг път ми правеше впечатление неизменното лекомислие на този присмехулен и злоречив народ, който ми напомняше Александрийския, нелепостта на псевдоинтелектуалните му занимания, баналната показност и разкош на неговите богаташи. Почти никой от градските първенци не бе взел присърце проектите ми за строежи и реформи в Азия като цяло; задоволяваха се да извлекат някаква полза за града си или най-вече за себе си. За кратко време се замислих за възможността да издигна значението на Смирна или на Пергам за сметка на високомерната сирийска столица, обаче недостатъците на Антиохия са присъщи на всяка метрополия: нито един голям град не може да бъде предпазен от тях. Отвращението ми към градския живот ме накара да хвърля още повече усилия, ако това беше възможно, в провеждането на аграрни реформи; най-сетне завърших дългата и сложна реорганизация на императорските имения в Мала Азия; това беше добре както за селяните, така и за Държавата. В Тракия държах да посетя отново Андринопол, където се бяха стекли ветерани от сарматските и дакийските войни, привлечени от даренията на земи и намалените данъци. Същият план трябваше да бъде приложен и в Антиний. Отдавна бях освободил от данъци лекарите и учителите с надежда да създам добри условия за развитие и просъществуване на една средна, но знаеща и сериозна класа. Познавам слабостите ѝ, но една Държава може да преъбъде само чрез нея.

Атина оставаше моят предпочитан град; бях смаян, че красотата ѝ зависи толкова малко от спомените — моите собствени или тези от историята; градът изглеждаше нов всяка сутрин. Този път се настаних у Ариан. Посветен в Елевсина като мен, той бе осиновен от една от знатните жречески фамилии на Атика на име Керикес, както аз самият бях осиновен от Евмолпидите. Беше си взел жена от същия род — изискана и горда атинянка. И двамата ме обграждаха със сдържаното си внимание. Домът им се намираше на няколко крачки от новата библиотека, с която бях дарил Атина и където не липсваше нищо от онова, което може да улесни размисъла и предшествуващия го покой: удобни столове, подобаващо отопление за нерядко острите зими, лесен достъп до галериите, където се пазеха книгите, алабастърът и златото на дискретен и отморяващ разкош. Особено внимание бе отредено на избора и на разположението на осветлението. Все по-силно изпитвах нуждата да събера и запазя старите книги и да натоваря добросъвестни писари да направят нови копия от тях. Тази достойна задача ми се виждаше също така неотложна, както помощите, отпусканни на ветерани и на многодетни и бедни семейства; казвах си, че няколко войни и съпътстващата ги мизерия, един-единствен период на груби нрави или варварство под властта на някой неразумен владетел щяха да бъдат достатъчни, за да загинат завинаги идеите, дошли до нас с помощта на тези крехки предмети от влакна и мастило. Струваше ми се, че всеки, който е бил достатъчно щастлив да ползува повече или по-малко това културно наследство, има мисията да го съхранява и предава по-нататък на останалото човечество.

Четох много през този период. Бях подтикнал Флегон да напише серия от хроники под заглавието „Олимпиади“, които да бъдат продължение на Ксенофонтовата „Хеленика“ и да свързват с моето царуване; дързък замисъл поради това, че огромната история на Рим се свеждаше до просто продължение на гръцката история. Стилът на Флегон е досадно сух, но даже събирането и установяването на фактите щеше да бъде нещо само по себе си. Този проект ми вдъхна желание отново да препрочета историците от миналото; прекупени през собствения ми опит, произведенията им ме изпълниха с мрачни мисли; енергията и добрите намерения на всеки държавник изглеждаха незначителни в сравнение с произволното и същевременно неизбежно развитие на нещата, с потока от събития, прекалено объркани, за да

могат да бъдат предвидени, насочвани или преценявани. Поетите също ме занимаваха известно време; допадаше ми да призовавам чистите и ясни гласове от далечното минало. Особено близък ми стана Теогнид, аристократ в изгнание, наблюдаващ без илюзии и без снизходителност човешките дела и винаги готов да изобличи онези грешки и заблуди, които наричаме наши беди. Този прозорлив човек беше вкусил от мъчителните сладости на любовта; въпреки подозренията, ревността и взаимните упреци, връзката му с Кирн бе продължила до старостта на единия, до зрялата възраст на другия: безсмъртието, което бе обещал на младежа от Мегара, не беше празнословие, щом споменът за него беше стигнал до мен след повече от шест века. Измежду старите поети най-много ми хареса Антимах: обичах отвлечения му, но богат стил, обширните и все пак до крайност сбити фрази, подобни на големи бронзови чаши, пълни с тежко вино. Предпочитах неговия разказ за странстванията на Язон пред по-раздвижения цикъл на „Аргонавтите“ от Аполоний: Антимах бе вникнал по-добре в тайната на хоризонтите и пътешествията, на сянката, хвърлена от тленния човек върху вечните пейзажи. Беше оплакал горчиво смъртта на жена си Лиде и дал името на покойната на дълга поема, която съдържаше всички легенди за скръбта и смъртта. Тази Лиде, която вероятно не бих забелязал, ако беше жива, ми стана близка и по-скъпа от много други женски лица в собствения ми живот. Тези почти забравени поеми възвръщаха постепенно вярата ми в безсмъртието.

Прегледах собствените си творби: любовните стихове и поемите, писани по различни поводи, одата в памет на Плотина. Може би някой щеше да прояви желание да ги прочете един ден. Цикъл от непристойни стихове ме накара да се поколебая, но реших да ги оставя. И най-почтените ни граждани пишат подобни, но за тях това е само игра: бих искал моите да бъдат нещо друго — точен образ на голата истина. Но и в този, както в много други случаи ние оставаме в плен на най-изтърканите баналности: започнах да си давам сметка, че само душевната дързост не е достатъчна, за да ни отърси от тях, и че поетът тържествува над шаблона и налага своята мисъл над думите с цената на почти толкова продължителни и неотстъпни усилия, каквито бяха моите императорски начинания. Що се отнася до мен, можех да се надявам само на рядката сполучка на любителя: нямаше да бъде малко, ако от цялото това пустословие все пак останеха два или три стиха

след мен. По същото време нахвърлих плана на доста амбициозно съчинение в проза и стихове, в което възнамерявах да съчетая сериозното с иронията, да включа някои любопитни факти, на които съм бил свидетел през живота си, както и собствените си разсъждения и мечти; всичко това щеше да бъде свързано посредством най-тънка нишка — един вид нов, но по-суров Сатирикон. В него щях да изложа идеята на Хераклит за вечния кръговрат, която бе станала и моя. Засега обаче изоставих този прекалено амбициозен проект.

Същата година проведох много разговори с жрицата, която ме бе посветила в Елевсина някога (и чието име трябва да остане в тайна), за да уточним една по една всички подробности по култа към Антиной. Великите елевсински символи продължаваха да излъчват същата успокояваща сила; може би светът няма никакъв смисъл, но ако все пак има някакъв, в Елевсина той се изразява по-мъдро и по-благородно, отколкото другаде. Под влияние на тази жена започнах да проектирам административното деление на Антиноя, с нейните деми, улици и градски квартали по примера на божествения свят, който ведно с това беше и преобразеното отражение на собствения ми живот. Тук бяха представени всички богове — Хестия и Бакхус, домашните и оргийните заедно с небесните и задгробните божества. Сложих и имената на моите императорски предци Траян и Нерва, станали неделима част от тази символична система. Името на Плотина също фигурираше, както и добрата Матидия, уподобена на Деметра; собствената ми жена, с която поддържах сърдечни отношения по това време, също участвуваше в шествието от божества. Няколко месеца по-късно дадох на един от кварталите в Антиноя името на сестра си Полина. В последните години бях влошил отношенията си със съпругата на Сервиан, но покойната Полина заемаше дължимото си място на единствена моя сестра в този град на спомена. Градът на скръбта се превръщаше в идеално средище на възпоминанията — Елисейски полета на един живот, място, където всички противоречия намират решение и където всяко нещо беше посвоему свещено.

Стоях пред един прозорец на Ариановата къща в обсипаната със звезди нощ и размишлявах над словата, които египетските жреци бяха издълбали върху саркофага на Антиной: „Той се подчини на небесната повеля.“ Възможно ли е небето да ни изпраща послания, които само най-добрите от нас чуват, докато останалото човечество не долавя

нищо друго освен потискащо безмълвие? И елевсинската жрица, и Хабрий вярваха в това. Бих искал да са прави. Виждах отново дланта на младежа, изгладена от смъртта, такава, каквато я бях видял за последен път в деня на балсамирането; линиите, които ме бяха тревожили в миналото, бяха изчезнали; тази длан приличаше на восьчна таблична, от която бе изтрита изпълнената заповед. Но тези възвишени твърдения осветляват, без да сгряват, подобно на звездния светлик, и околната нощ става още по-непрогледна. Ако саможертвата на Антиной беше натежала в моя полза горе, на небесните везни, последиците от този ужасен дар все още не се проявяваха; това не бяха нито благата на живота, нито благата на безсмъртието. Едва се осмелявах да ги назова с никакво име. Понякога, твърде рядко, слаба светлинка затрептяваше безучастно на хоризонта на моето небе; тя не правеше по-добър нито света, нито мен самия. Продължавах да се чувствувам по-скоро пропаднал, отколкото спасен.

Приблизително по това време християнският епископ Квадрат ми изпрати една възхвала на своята вяра. Моят принцип беше да поддърjam към тази секта съвършено справедливата линия на поведение, следвана и от Траян в най-добрия му период; неотдавна бях припомнил на всички провинциални управители, че закрилата на закона се отнася до всички граждани и че клеветниците на християните ще бъдат наказвани, в случай че възбудят срещу тях недоказани обвинения. Ала всяка търпимост, проявена по отношение на фанатиците, незабавно ги кара да мислят, че към каузата им се проявява съчувствие; мъчно си представям, че Квадрат се е надявал да ме направи християнин; във всеки случай желанието му беше да ми докаже превъзходството на своето учение и най-вече неговата безвредност за Държавата. Прочетох произведението му от любопитство натоварих Флегон да събере сведения за живота на младия пророк, основател на сектата, на име Иисус, станал жертва на еврейската нетърпимост преди около сто години. Изглежда, че младият мъдрец бе оставил известни поучения, близки до тези на Орфей, с когото го сравняват понякога последователите му. Въпреки подчертано баналната проза на Квадрат, не останах безчувствен към затрогващото очарование от добродетелността на тези прости хора, от тяхната чистота и наивност, от привързаността им един към друг; всичко това напомняше твърде много братствата, които бедните или робите

основават почти навсякъде в многолюдните градски покрайници в чест на нашите богове; в този свят, който въпреки всичките ни усилия остава суров и безразличен към човешките мъки и надежди, подобни малки сдружения за взаимопомощ предлагат упование и утеша на много нещастници. Съзнаях обаче, че те крият известни опасности. Прославата на детските и робски добродетели ставаше за сметка на по-мъжествени и по-далновидни качества; зад сдържаната и безобидна невинност прозираше жестоката непреклонност на фанатика, изправен пред начини на живот и на мислене, които не споделя, наглoto високомерие, поради което предпочита себе си пред останалото човечество, както и неговият съзнателно ограничен светоглед. Много скоро се уморих от измамливите аргументи на Квадрат, както и от откъслечните теоретични постановки, неумело заимствувани от философските ни писания. Загрижен за правата вяра, дължима на нашите богове, Хабрий бе разтревожен от напредъка на подобни секти сред простолюдието на големите градове; той се боеше за древните ни религии, които не налагат идото на никоя догма и се поддават на най-разнообразни тълкувания, каквато е самата природа, позволявайки на хората с по-строг морал да си изградят, ако желаят, по-висока нравственост, без да обвързват масите с твърде строги предписания, които биха породили веднага принуда и лицемерие. Ариан споделяше тези схващания. Прекарахме цяла вечер в разискване на повелята, според която трябва да обичаш ближния както себе си; тя противоречи твърде много на човешката природа, за да бъде изпълнявана искрено от простолюдието, което винаги ще обича само себе си, и не подхожда ни най-малко на философа, който не храни особено нежни чувства към собственото си аз.

Впрочем в много отношения мисълта на нашите философи ми се струваше също така ограничена, объркана или безплодна. Три четвърти от интелектуалните ни занимания не са нищо друго освен празни умувания; задавах си въпроса дали тази нарастваща пустота се дължи на спадане на интелектуалното равнище или на нравствен упадък; каквато и да беше причината, умствената посредственост навсякъде вървеше за ръка с учудваща душевна низост. Бях натоварил Херод Атик да наглежда строежа на една водопроводна мрежа в Троада; той се възползува от случая и разхити обществените пари по най-бесрамен начин; когато го повиках да даде отчет за стореното,

отговори нахално, че е достатъчно богат и ще покрие липсващите суми; богатството му беше скандално само по себе си. Неотдавна починалият му баща бе намерил начин да го лиши тихомълком от наследство, правейки щедри дарения на атинските граждани; Херод твърдо отказа да изпълни бащиното си завещание; процесът, който последва, продължава и до днес. В Смирна Полемон, мой някогашен приближен, си позволил да изпъди делегация от римски сенатори, които сметнали, че могат да разчитат на гостоприемството му. Баща ти Антония, най-кроткият човек, се разгневил; накрая държавникът и софистът се сбили; този юмручен бой, недостоен за един бъдещ император, беше двойно по-недостоен за един гръцки философ. Фаворин, това алчно джудже, което бях обсипал с пари и почести, сипеше навсякъде остроумия, чийто герой бях аз. По неговите думи тридесетте командувани от мен легиона били единствените ми силни аргументи във философските спорове, на които суетно съм се отдавал и в които той обикновено се стараел да остави последната дума на императора. Това означаваше, че ме обвинява едновременно в самонадеяност и в глупост, и най-вече, че се перчи с невероятната си подлост. Педантите неизменно се дразнят, когато някой друг познава тясната им дисциплина толкова добре, колкото самите те; всичко предизвикващ злобните им забележки; бях наредил да включат в училищните програми творбите на твърде пренебрегваните Хезиод и Ений; тесногръдите умове незабавно ми приписаха желанието да развенчая Омир и кристалночистия Вергилий, когото, напротив, непрестанно цитирах. Нищо не можеше да се направи с подобни хора.

Ариан стоеше много над тях. Обичах да разговарям с него за всичко. Бе запазил ярък и дълбок спомен за витинския юноша; бях му благодарен, че поставя тази любов, на която бе свидетел, наравно с великите дружби от древността; от време на време говорехме за това и въпреки че не бе изречена никаква лъжа, имах чувството, че нещо фалшиво се прокрадва в думите ни; истината сякаш изчезваше зад възвишенните слова. Почти еднакво бях разочарован и от Хабрий; сляпата му привързаност към Антина бе обич на стар роб към младия му господар, но изцяло завладян от култа към новия си бог, той сякаш бе заличил от паметта си спомена за живия младеж. Черният Евфорион поне беше наблюдавал живота ни по-отблизо. Ариан и Хабрий ми бяха скъпи и ни най-малко не мислех, че стоя по-високо от тези двама

честни хора; въпреки това в отделни моменти ми се струваше, че съм единственият, който се старае да държи отворени очите си.

Да, Атина си оставаше красива и аз не съжалявах, че бях подчинил живота си на гръцките принципи. На тях дължим всичко човешко, организирано и смислено у нас. Случваше ми се да си казвам обаче, че някак тромавата сериозност на Рим, неговото чувство за последователност, увлечението му по конкретното са били необходими, за да превърнат в действителност онова, което оставаше само прекрасна идея или красив душевен порив в Гърция. Платон бе написал „Държавата“ И възславил идеята за Справедливостта, но не друг, а ние, поучени от собствените си грешки, се мъчехме да направим от Държавата машина, годна да служи на человека при възможно най-малък риск да бъде премазан от нея. Думата филантропия е гръцка, но нашият законовед Салвий Юлиан и аз самият правехме всичко, за да внесем промяна в окаяното положение на роба. Постоянството, предвидливостта, грижата към подробностите, които уравновесяват и най-дръзките общи идеи, бяха качества, на които ме бе научил Рим. Случваше ми се да откривам дълбоко в себе си и просторните тъжни пейзажи на Вергилий, и неговия забулен в сълзи вечерен здрач; ако се ровех още по-навътре, се натъквах на парещата тъга на Испания и на дивата ѝ необузданост; мислех за капките келтска, иберийска и може би пуническа кръв, които вероятно се бяха влели във вените на римските колони от муниципията в Италика; припомнях си, че баща ми носеше прозвището „Африканец“. Гърция ми бе помогнала да оценя онези елементи в природата ми, които не бяха гръцки. Същото беше и с Антиной: бях го превърнал в самия символ на тази страна, страстно влюбена в красотата; вероятно щеше да бъде нейният последен бог. И все пак изисканата Персия и дивата Тракия се бяха слели във Витиния с овчарите на древна Аркадия: легко гърбавият му нос напомняше профила на пажовете от двора на Хозрой, а широкото му лице с изпъкнали скули — лицата на тракийските конници, които препускат по бреговете на Босфора и огласят нощта с гърлените си и тъжни песни. Никое определение не беше достатъчно напълно, за да съдържа всичко.

Същата година завърших преработката на атинската конституция, започната много по-рано. Връщах се, доколкото бе

възможно, към древните демократични закони на Клистен. Намаляването на многочислените държавни служители облекчаваше държавните разходи; противопоставих се на откупуването на данъци — разорителна система, която за съжаление все още се практикуваше тук-таме от някои местни администратори. Приблизително по същото време направих дарения в полза на университетите, които помогнаха на Атина да стане отново важен учебен център. Ценителите на красотата, които се бяха стичали в този град преди мен, се бяха задоволили да се възхищават от неговите паметници, без да се вълнуват от нарастващата нищета на жителите му. За разлика от тях направих всичко, каквото можах, за да увелича ресурсите на тази бедна земя. Едно от големите начинания на царуването ми бе осъществено малко преди да отпътувам: свикването на ежегодни събрания в Атина, на които щяха да се разглеждат всички дела на гръцкия свят, възвърна на този скромен и съвършен град неговия ранг на метрополия. Проектът се бе превърнал в действителност чак след щекотливи преговори с останалите градове, които завиждаха на първенството на Атина или хранеха срещу нея отживяла многовековна завист; постепенно обаче разумът и даже въодушевлението надделяха. Първото от тези събрания съвпадна с откриването на Олимпейона; този храм се превръщаше повече от всяка в символ на обновена Гърция.

По този случай в Дионисовия театър се състоя поредица от особено успешни представления: мястото ми, до това на Хиерофанта, бе едва забележимо по-високо; занапред и жрецът на култа към Антиной имаше своето сред знатните и духовенството. Сцената на театъра бе разширена по мое нареждане; украсяваха я нови барелефи; на един от тях моят млад витинец получаваше своеобразно вечно право на гражданство от елевсинските богини. В стадиона, предназначен за Панатенеите и преобразен за няколко часа в приказна гора, организирах лов, в който участвуваха около хиляда диви животни; така за краткото време на празненството възкресих дивия и първобитен град на Иполит, покорен слуга на Диана и на Тезей, другар на Херкулес. Няколко дни след това напуснах Атина. Оттогава не съм се завръщал там.

Административното управление на Италия, предоставено от векове на добрата воля на преторите, никога не е било окончателно систематизирано в закон. „Вечният едикт“, който урежда веднъж за винаги въпросната материя, датира от тази епоха на живота ми; от години бях в писмена връзка със Салвий Юлиан по повод на тези реформи и завръщането ми в Рим ускори тяхното осъществяване. Не ставаше дума да се отнемат гражданските свободи на италийските градове; тъкмо обратното — и в това, и в други отношения бихме спечелили много, ако не им налагаме насила едно изкуствено единство; дори се учудвам, че известни муниции, често пъти подревни от Рим, така бързо се отричат от своите понякога твърде разумни обичаи, за да заприличат във всяко отношение на столицата. Моята цел беше да намаля множеството противоречия и злоупотреби, които в последна сметка превръщат съдебната процедура в тресавище, където почтените хора не смеят да пристъпят, но което е благодат за злосторниците. Тази дейност изискваше твърде много пътувания из целия полуостров. Няколко пъти отсядах в бившата вила на Цицерон в Байи, купена в началото на моя принципат; провинция Кампания ме интересуваше, защото ми напомняше Гърция. На Адриатическия бряг, в малкия град Адриа, откъдето дедите ми бяха емигрирали за Испания преди близо четири века, бях почетен с най-високите градски отличия; в едно полуразрушено гробище, близо до бурното море, чието име нося, намерих урните на покойниците от моето семейство. Мислено се върнах към тези хора, за които не знаех почти нищо, от които бях произлязъл и чиято раса угасваща с мен.

В Рим работеха над разширението на моя колосален мавзолей, чийто план бе умело преработен от Декриан; изграждането му продължава и днес. Идеята за кръгообразни галерии и за спускащи се към подземни зали ходове бе заимствувана от Египет; моят замисъл беше да създам дворец на смъртта, който да не бъде предназначен само за мен и непосредствените ми наследници, но където ще почиват също бъдещите императори, от които ни делят редица векове; така още неродени владетели вече имаха определено място в моя мавзолей. Заех се да украся празната гробница, издигната на Марсово поле в памет на Антиной; плоскодънна лодка бе докарала от Александрия голям брой обелиски и сфинксове за тази цел. Нов проект завладя за дълго време съзнанието ми и още не е престанал да ме занимава: построяването на

Одеон — образцова библиотека, съоръжена с лекционни зали и помещения за събрания, която да стане център на гръцката култура в Рим. Тя няма да бъде така великолепна, както новата библиотека в Ефес, построена три или четири години преди това, нито така изискана и елегантна както атинската библиотека. Смятам поне да съперничи, ако не бъде равностойна, на Александрийския Музей; бъдещото ѝ развитие ще бъде твоя грижа. Докато работех над плановете, често си спомнях прекрасния надпис, поставен от Плотина над входа на библиотеката, изградена по Нейно нареддане посред Траяновия форум: „Лечебница за душата“.

Вилата бе вече почти завършена, така че можех да пренеса там колекциите си, музикалните инструменти и няколкото хиляди книги, купувани по време на странствованията ми. Устроих поредица от празненства, в които всичко бе грижливо премислено — както ястията, така и твърде ограниченият списък на гостите ми. Държах всичко да бъде в хармония с ведрата красота на градините и залите — плодовете да бъдат чудесни като музиката, а обслужването — безупречно като изработката на сребърните подноси. За пръв път проявях интерес към избора на храните; наредих стридите да бъдат доставяни от Лукринското езеро, а раците — от галските реки. От ненавист към помпозната небрежност, често характерна за императорската трапеза, наредих като правило всяко блюдо да ми бъде показвано, преди да бъде предложено даже на най-незначителния измежду гостите ми; настоявах да проверявам лично разходите на готвачите и доставчиците и понякога си спомнях, че дядо ми беше скъперник. Нито малкият гръцки театър във Вилата, нито латинският, едва ли по-обширен от него, бяха завършени; въпреки това там бяха поставени няколко пиеси. По мое желание бяха представени трагедии и пантомими, музикални драми и стари местни фарсове. Особено ми допадаха изтънчените движения на танците; открих, че имам слабост към танцьорките с кастанети, които ми напомняха Кадис и първите представления, на които бях присъствуval като дете. Харесвах металическия звук, вдигнатите ръце, увиращите се около тялото или развети воали на танцьорката, която престава да бъде жена, за да се превърне ту в облак, ту в птица, понякога във вълна, а друг път в ладия. Едно от тези създания ме привлече за кратко време. Кучетата и конете не бяха занемарени по време на отсъствията ми; заварих кучешката козина все

така твърда, конския косъм — като коприна, а пажовете — все така красиви. Организирах няколко ловки излета в Умбria, на брега на Тразименското езеро, или по-близо до Рим — в Албанските гори. Удоволствието отново бе извоювало място в живота ми; моят секретар Онезим ми служеше за доставчик на любовни наслади. Знаеше кога трябва да избягва известна прилика или, обратно — да я търси. Ала припреният и разсеян любовник едва ли бе обичан. Понякога срещах някое по-нежно и по-умно от другите създание, някой, с когото си струваше да разговаряш или може би да видиш повторно. Подобна щастлива случайност беше рядкост и без съмнение вината за това беше моя. Обикновено се задоволявах да уталожа глада си или да го зальжа. Друг път ми се случваше да изпитвам истинско старческо безразличие към тези игри.

По време на безсънните си нощи обикалях из коридорите на Вилата, блуждаех от зала в зала и често смущавах някой майстор, зает с подреждане на мозайките; минавайки, разглеждах един Сатир от Праксител и спирах пред изображенията на любимия покойник. Всяко помещение, всеки портик бе украсен с неговия лик. Затулвах с ръка пламъка на лампата и леко докосвах с пръст каменната му гръд. Тези срещи усложняваха делото на паметта; дръпвах като завеса белия пароски или пентелейски мрамор и през застиналите очертания се опитвах безуспешно да се доближа до живото създание, през твърдия камък — да стигна до плътта. Продължавах обиколката си, а безмълвната статуя отново потъваше в мрака; само на няколко крачки от нея светлината на лампата ми осветяваше следващия му образ; тези едри, бели фигури по нищо не се отличаваха от привидения. С горчивина мислех за заклинанията на египетските жреци, целящи да привлекат душата на мъртвия в дървените изображения, които използват за обредите си; бях сторил същото; бях омагьосал камъка, който на свой ред ме омагьосваше; никога нямаше да се изтръгна от неговото мълчание и хлад, занапред по-близки за мен от топлината и гласа на живите; съзерцавах с укор това опасно лице със загадъчна усмивка. Само няколко часа по-късно, изтегнат в леглото си, решавах да поръчам на Папиас от Афродизия нова статуя; щях да изискам по-точна линия на бузите там, където те едва забележимо хлътват под слепоочието, както и по-лек наклон на главата към рамото; щях да се откажа от венците от лозови листа и гроздовете от скъпоценни камъни

и да оставя само великолепните му естествени къдрици. Погрижих се да намаля теглото на тези барелефи и бюстове, като накарах да ги издълбаят отвътре, за да могат да бъдат пренасяни по-лесно. Най-близките по прилика от тях ме придружаваха навсякъде; за мен дори не е важно дали са красиви, или не.

Привидно водех разумно съществуване; изпълнявах задълженията си на император по-усърдно от когато и да било и влагах в тях може би повече разбиране, ако не предишната жар. Бях позагубил интерес към новите идеи и срещи, както и онази пъргавина на ума, която ми позволяваше да се слея с чуждата мисъл, да извлека полза от нея и едновременно с това да я подложа на преценка. Моята любознателност, която считах за движеща сила на мисълта ми, една от основите на моя метод, сега се проявяваше изключително в дребни и незначителни неща; разпечатвах писмата, предназначени за приятелите ми, което ги обиждаше; това любопитство към техните любовни преживявания и семейни кавги ме забавляваше известно време. Впрочем към това се прибавяше известна доза подозрителност: в продължение на няколко дни бях в плен на страха си от отравяне, ужасен страх, който бях съзрял в погледа на болния Траян някога и който никой владетел не се осмелява да признае, тъй като изглежда абсурден, докато не бъде потвърден от събитията. Подобна мнителност от страна на човек, изцяло погълнат от мисълта за смъртта, буди учудване, но нямам претенцията да бъда по-последователен от всеки друг. Едва сдържана ярост и бясно нетърпение ме обземаха и пред най-дребните глупости или най-баналните низости — отвращение, от което не изключваш и себе си. В една от своите „Сатири“ Ювенал се осмели да осърби мима Парис, който ми харесваше. Бях отегчен от този надут и сърдит поет, никак не ми допадаше дебелашкото му презрение към Ориента и Гърция, превзетата му почит към мнимата простота на дедите ни и смесицата от подробни описания на порочност и добродетелни изявления, които гъделничкат чувствата на читателя и същевременно приспиват лицемерието му. Имаше право на известно внимание като писател; извиках го в Тибур, за да му съобщя лично присъдата за заточението му. Занапред този хулигал на римските удоволствия и охолство ще може да изучава на място провинциалните нрави; неговите обиди към красивия Парис бяха отбелязали края на собствената му писеса. По същото време и Фаворин се настани удобно

като изгнаник в Хиос, където аз самият бих живял с удоволствие и откъдето зълчният му глас не можеше да ме достигне. Също така приблизително по това време изгоних позорно от едно угощение един продавач на мъдрост — мърляв циник, който се оплакваше, че умира от глад, сякаш тази пасмина заслужава нещо по-добро; гледката на превития на две от уплаха дърдорко, който побърза да изчезне, изпроводен от лая на кучетата и подигравателния смях на пажовете, ми достави удоволствие: тази философска и литературна паплач не ми вдъхваше никакво уважение вече.

И най-незначителните грешки в политическия живот ме дразнеха точно както ме дразнеха и най-незабележимата неравност по каменната настилка на Вилата, и най-леката следа от воськ по мрамора на някоя маса, и най-дребният недостатък в някоя вещ, която бих желал да изглежда съвършена и безупречна. Един доклад на Ариан, назначен неотдавна за управител на Кападокия, ме предупреждаваше, че от своето малко царство край Каспийско море Фарасман продължава да играе същата двойствена роля, която ни бе струвала твърде скъпо при Траян. Това коварно царче тласкаше аланските пълчища към границите ни, а неговата вражда с арменците излагаше на опасност мира в Ориента. Отказа да се отзове на поканата да дойде в Рим, както бе отказал да присъствува на събранието в Самосата четири години преди това. Вместо извинение получих като подарък триста златни одежди — Царствени дрехи, в които облякох престъпници, подхвърляни на арената като храна на дивите зверове. Тази твърде неуравновесена постъпка ме задоволи като жеста на човек, който се чеше до кръв.

Имах един секретар, посредствено създание, което държах на служба само защото познаваше до тънкост канцеларските дела, но който ме изкарваше из търпение със своето упорито и злобно самодоволство, с отказа си да изпробва нови методи на работа, с манията си да се препира безкрайно по повод на най-незначителни дреболии. Един ден този глупак ме ядоса повече от обикновено; посегнах да го ударя; за нещастие в момента държах стило, което нарани дясното му око. Никога не ще забравя вика на болка, несръчно вдигнатата ръка, за да се запази от удара, сгърченото и окървавено лице. Извиках незабавно Хермоген, който му даде първа помощ; очният лекар Капито бе консултиран след това, но напразно: окото

беше загубено. След няколко дни нещастникът дойде отново на работа; носеше превръзка на лицето си. Извиках го и го помолих смилено да определи сам размера на възнаграждението, което му дължах за отплата. Отговори ми със злобна усмивка, че иска само едно нещо — ново дясно око. Накрая все пак прие една пенсия. Продължава да бъде на служба при мен, а присъствието му ми служи като предупреждение и може би като възмездие. Не съм искал да извадя окото на този нещастник. Както не съм искал смъртта на един двадесетгодишен юноша, който ме обичаше.

В Юдея нещата вървяха от зле по-зле. Въпреки ожесточената съпротива на зелотите строителните работи в Ерусалим бяха на привършване. Бяха допуснати редица грешки, поправими сами по себе си, но от които бързо се възползваха смутителите на реда. Емблемата на Десетия експедиционен легион представлява глиган; както е прието, поставиха този символ над градските врати; непривикнало с рисуваните или ваяни изображения и лишено от векове насам от тях поради едно крайно неблагоприятно за развитието на изкуствата суеверие, простолюдието видя в този символ образа на свиня и възприе незначителния факт като оскърбление към израелските нрави. Тържествата по случай еврейската Нова година, чествувана под звуците на тръби и овнешки рогове, беше повод за кървави сбивания всяка година; нашите власти забраниха публичното четене на някаква си прочута легенда, посветена на подвизите на една еврейска героиня, която станала наложница на персийски цар и заповядала да избият безпощадно враговете на презрения и преследван народ, от който произхождала. Равините успяваха да четат през нощта това, което управителят Тиней Руф забраняваше през деня; кръвожадният разказ, в който перси и евреи си съперничеха по жестокост, възбудждаше до полууда националната ярост на зелотите. Накрая същият Тиней Руф, инак твърде разумен човек, който проявяваше интерес към израелските притчи и традиции, реши да приложи и към еврейския обичай на обрязването строгите наказателни мерки на закона против кастрацията, обнародван неотдавна от мен и насочен най-вече срещу насилията, упражнявани върху млади роби с цел за печалба или за разврат. Той се надяваше, че така ще унищожи един от белезите, на които се основава

претенцията на Израел, че се различава от останалото човечество. Когато получих това известие, не успях да си дам достатъчно сметка за опасността от тази мярка, още повече, че мнозина от просветените и богати евреи в Александрия и Рим бяха престанали да подлагат децата си на този обичай, който ги излага на присмех в обществените бани и гимнастическите зали, като успяваха да скрият и върху себе си следата от него. Дори не подозирах до каква степен се различават от истинските израилтяни банкерите и колекционерите на скъпоценни съдове за смирна.

Вече казах, че нищо от всичко това не беше непоправимо. Непоправими бяха само омразата, взаимното презрение и озлоблението. По принцип юдейската религия има своето място сред другите религии в империята; в действителност от векове насам Израел отказва да бъде един измежду многото други народи, притежаващ един измежду многото други божества. И най-дивите даки знаят, че техният Залмоксис се нарича Юпитер в Рим; пуническият Баал от връх Касий се идентифицира охотно с Бога Отец, който държи в ръка Победата и от когото е родена Мъдростта; египтяните, толкова суетно горди с тяхната десетвековна митология, приемат, че Озирис е Бакхус, носител на погребални символи; суровият Митра знае, че е брат на Аполон. Никой друг освен израелския народ няма наглостта да затвори цялата истина в тесните рамки на една-единствена идея за божественото, нанасяйки оскърбление на многоликия Бог, който съдържа всичко; никой друг бог не е надъхал своите поклонници със същото презрение и омраза към онези, които се молят пред различни олтари. Ето защо особено много държах да направя от Ерусалим град като всички останали, в който множеството раси и религиозни култове биха могли да съживителствуват в мир; забравях, че в борбата между фанатизма и здравия разум последният рядко взима надмощие. Откриването на училища с преподаване на гръцка литература предизвиква негодувание сред духовенството на стния град; равинът Йешуа, приятен и начетен човек, с когото често бях разговарял в Атина и който правеше всичко възможно да получи о прощение от своя народ заради чуждата си култура и връзките си с нас, нареди на своите ученици да изучават тези светски науки само при условие, че могат да им посветят време, което не принадлежи нито на деня, нито на нощта, тъй като юдейският закон трябва да бъде изучаван ден и нощ. Един

важен член на Синедриона, Исмаил, който минаваше за привърженик на римската кауза, предпочете да остави племенника си Бен Дама по-скоро да умре, отколкото да приеме услугите на гръцкия хирург, който му бе изпратен от Тиней Руф. Докато в Тибур все още търсехме начин да умираторим духовете, без да даваме вид, че отстъпваме пред исканията на фанатиците, случи се най-лошото; един бунт на зелотите завърши с успех в Ерусалим.

Някакъв авантюрист, излязъл от утайката на народа, на име Симон, който се самоименуваше Бар Кохба — Звездният син, изигра в бунта ролята на напоен със зифт факел, на първа искра. Можех да съдя за него само по слухове; срещнахме се един-единствен път лице с лице в деня, в който един центурион ми донесе отсечената му глава. Готов съм да му призная известна гениалност, която винаги е нужна, за да се издигнеш така бързо и високо в човешките дела; никой не печели подобно влияние, без да притежава поне известни елементарни способности. Умерените евреи първи обвиниха мнимия Звезден син в измама и самозванство; лично аз считам, че този безпросветен ум беше от тези, които сами вярват на собствените си лъжи и че при него фанатизъмът и лукавството бяха двете страни на един и същ медал. Симон се хвалеше, че е дългоочакваният герой, на когото еврейският народ разчита от векове, за да задоволи амбициите и ненавистта си; този демагог се бе провъзгласил за месия и цар на Израел. В особено състояние на възбуда старият Акиба беше разхождал авантюриста по улиците на Ерусалим, държейки поводите на коня му; първосвещеникът Елеазар отново бе осветил храма — осквернен според тях, откакто необрязани посетители били престъпили прага му; голямо количество оръжие, заровено под земята преди близо двадесет години, било раздадено на бунтовниците от помощниците на Звездния син, а така също и дефектни метателни съоръжения, произвеждани съзнателно дълги години от еврейски работници в работилниците ни и бракувани от нашето интендантство. Групи зелоти нападнали отделни римски гарнизони и избили войниците ни с изтънчена жестокост, която напомняше най-черните мигове от еврейския бунт по времето на Траян; накрая целият Ерусалим паднал в ръцете на размирниците и новите квартали на Елия Капитолина запламтели като факел. Първите отряди от Двадесет и втория дейотарски легион, изпратен спешно от Египет под предводителството на сирийския легат Публий Марцел,

бяха разгромени от десеторно по-многобройните зелотски банди. Бунтът се бе превърнал във война, и то безмилостна.

Два легиона — Дванадесетият, наречен „Мълниеносен“, и Шестият — „Железен“ — бяха незабавно изпратени в подкрепа на войските ни в Юдея; няколко месеца по-късно Юлий Север, който някога бе усмирил планинските области на Северна Британия, пое ръководството на военните операции; водеше със себе си малък контингент от помощни британски части, свикнали да се бият на труден терен. Тежковъръжените ни войски и пълководците ни, обучени да се сражават според установения боен ред — в каре или фаланга, трудно се приспособяваха към тази война на схватки и изненади, която даже в открито поле запазваше своя характер на бунт. Посвое му гениален, Симон бе разпределил последователите си на стотици групи, разположени по билото на планините, на засада в пещери и изоставени кариери или скрити между жителите на многолюдните крайградски квартали; Север бързо си даде сметка, че този неуловим враг може да бъде унищожен, но не и победен, и се приготви за дълга, изтощителна война. Фанатизираните или наплашени от Симон селяни се присъединиха към неговата кауза още от самото начало; всяка скала стана крепост, всяко лозе — траншея; всеки чифлик биваше превзет с гладна обсада или с щурм. Възвърнахме си Ерусалим едва на третата година, когато и последните усилия за преговори се оказаха безплодни; малкото, което пожарите на Тит бяха пощадили от еврейския град, бе окончателно опустошено. Дълго време Север си беше затварял съзнателно очите пред явното съучастничество на останалите големи градове; превърнали се в последна крепост на врага, те бяха нападнати и завоювани на свой ред, улица подир улица, развалина подир развалина. В тези часове на изпитания моето място беше сред войските ни в Юдея. Имах най-пълно доверие в двамата си наместници; това още повече ме задължаваше да бъда там и да споделя с тях отговорността по предстоящите решения, които явно щяха да бъдат жестоки. В края на второто лято от войната неохотно се пригответих за път; Евфорион опакова още веднъж тоалетния ми несесер, малко поочукан от употреба и изработен някога от смирненски майстор заедно със сандъка с карти и книги и статуетката от слонова кост, представляваща

Императорския Гений и сребърната му лампа; пристигнах в Сидон в началото на есента.

Войната е най-старият ми занаят; никога не съм се връщал към него, без да изпитам известно вътрешно задоволство — отплата за понесените тегоби; не съжалявам, че прекарах двете последни години от активния си живот сред легионите, нито че споделих с тях сувория и опустошителен Палестински поход. Отново бях станал същият облечен в кожа и желязо човек, изхвърлил от съзнанието си всичко, което не е непосредственото настояще, поддържан от простите навици на едно суворо съществуване, по-бавен от някога при качване и слизане от коня, по-мълчалив и може би по-мрачен, но както преди обграден от войнишката преданост единствено боговете знаят защо), в която имаше нещо едновременно идолопоклонническо и братско. По време на този последен престой във войската направих неоценимо откритие: срещнах един млад трибун на име Целер, когото взех за свой адютант и към когото се привързах. Познаваш го; не ме е напускал оттогава. Възхищавах се от красивото му лице на Минерва с шлем на глава, но чувствеността има толкова малък дял в тази обич, колкото е възможно, докато е жив човек. Препоръчвам ти Целер: той притежава всички качества, необходими за офицер с второстепенен ранг; собствените му добродетели ще бъдат винаги пречка за издигането му в по-висок чин. Още ведньж, но при по-различни от някогашните обстоятелства, бях срещнал едно от онези човешки същества, чиято участ е да се обрекат някому, да обичат и да служат. Откакто го познавам, Целер не е имал мисъл, която да не е била посветена на моето спокойствие или безопасност; все още се опират на крепкото му рамо.

През пролетта на третата година от войната войските ни обсадиха крепостта Бетар — орлово гнездо, където Симон и привържениците му устояваха в продължение на цяла година срещу бавната смърт от глад, жажда и отчаяние и където пред очите на Звездния син загиваха един подир друг верните му хора; той обаче отказваше да се предаде. Нашата армия не страдаше по-малко от бунтовниците: оттегляйки се, те бяха опожарили овошните градини, опустошили нивите, изклали добитъка и заразили кладенците, хвърляйки в тях трупове на наши войници; тези варварски методи бяха ужасни, тъй като се прилагаха към една природно безплодна земя, и

без това изтощена до крайност от многовековни безумства и изстъпления. Лятото бе горещо и нездравословно; треска и дизентерия косяха войските ни; възхитителна дисциплина продължаваше да цари в легионите ни, непрекъснато нащрек и едновременно с това принудени на бездействие; преследвани и болни, войниците се държаха само благодарение на мълчаливата си ярост, която се предаваше и на мен. Тялото ми обаче не понасяше така добре както някога умората на похода, горещите дни, задушните или мразовити нощи, острая вятър и скърцащия пясък; случваше ми се да оставя в канчето си сланината и варената леща на лагерната кухня и да остана гладен. Чак до късно лято влачих неприятна кашлица, но не бях единственият. В кореспонденцията си със Сената пропусках формулировката, която се употребява задължително в официалните съобщения: „Императорът и войската са добре.“ Напротив, и императорът, и войската бяха застрашително изтощени. Вечер, след последния разговор със Север, последната аудиенция с преминалите на нашата страна врагове, последния куриер за Рим, последното послание от Публий Марцел, натоварен с прочистването на Ерусалимските околности, или от Руф, зает с преустройството на Газа, Евфорион пестеливо отмерваше в казан от насмолено платнище водата за ежедневната ми баня; лягах си и се опитвах да мисля.

Не отричам, че тази Юдейска война беше едно от пораженията ми. Не бях отговорен за престъпленията на Симон и за безумието на Акиба, но се упреквах, че съм бил сляп в Ерусалим, разсеян в Александрия и нетърпелив в Рим. Не бях съумял да намеря думите, които биха предотвратили или поне забавили този изблик на народен гняв; не бях съумял да бъда навреме достатъчно гъвкав или достатъчно непреклонен. Наистина нямахме основание за беспокойство, а още по-малко за отчаяние, тъй като грешките и пропуските засягаха само отношенията ни с Израел; въпреки кризисните години навсякъде другаде ние се радвахме на плодовете на нашата политика на великодушие, водена в Ориента от шестнадесет години насам. Симон бе сметнал, че може да разчита на въстание от страна на целия арабски свят като бунта, който бе помрачил последните години от царуването на Траян; нещо повече, бе дръзнал да се надява на помощ от страна на партите. Беше се изльгал и тази грешка в неговите пресмятания беше причина за бавната му смърт в обсадената крепост Бетар; арабските

племена не се бяха присъединили към еврейската общност, а партите бяха останали верни на спогодбите ни. Синагогите на големите сирийски градове проявяваха нерешителност и колебание; най-запалените се задоволяваха да изпращат тайно малки суми на зелотите; инак доста размирното еврейско население на Александрия бе запазило спокойствие; еврейската зараза бе ограничена в сухата област, която се простира между река Йордан и морето; можехме лесно да изгорим или отсечем този болен пръст. Въпреки всичко в известен смисъл като че ли мрачните дни, които предхождаха непосредствено царуването ми, се бяха върнали отново. В миналото Квиет бе опожарил Кирена, екзекутиран първенците на Лаодикия и извоювал опустошената Едеса... По вечерната поща получих известие, че сме си възвърнали грамадата от порутени камъни, които наричах Елия Капитолина и които евреите продължаваха да именуват Ерусалим; бяхме опожарили Аскалон; беше се наложило да избием масово размирниците в Газа... Ако шестнадесет години царуване на един страстно привързан към мира владетел се увенчаваха с Палестинската война, перспективите за мирното бъдеще на света изглеждаха съвсем несигурни.

Повдигнах се на лакът; не се чувствувах удобно в тясното походно легло. Истина е, че част от евреите бяха останали незасегнати от зелотската зараза: даже в Ерусалим фарисеите плюеха, срещнеха ли Акиба, и наричаха този фанатик стар безумец, който хвърля на вятъра сериозните придобивки на мира с Рим и му крещяха, че трева ще поникне в устата му, преди победата на Израел да стане действителност на тази земя. Аз все пак предпочитах лъжливите пороци пред тези блюстители на реда, които ни презираха и едновременно с това разчитаха на нас да опазим от посегателствата на Симон както златото им, укрито при сирийските банкери, така и чифлиците им в Галилея. Мислех за дезертьорите, които няколко часа преди това бяха седели в същата палатка, смирени и готови на отстъпки и угодничество, но правейки всичко възможно, за да застанат с гръб към статуята на моя Гений. Най-добрият ни агент, Ели Бей Абайад, когото използувахме като доносчик и шпионин, бе презиран с основание и от двата лагера; беше най-умният от привържениците ни — човек с широк кръгозор и болна душа, разкъсван между любовта си към своя народ и увлечението си по нашата култура; впрочем той също

милееше само за Израел. Йосуе Бен Кисма, който проповядваше умиротворение, беше само един по-стеснителен или по-лицемерен Акиба; даже у равина Йешуа, дълго време мой съветник по еврейските въпроси, бях доловил под угодливостта и умението да се хареса непримиримите различия между нас, точката, в която два противоположни светогледа се срещат единствено, за да се оборят взаимно. Нашите територии се простираха на стотици левги, на хиляди стадии отвъд сухия и хълмист хоризонт, но скалата Бетар олицетворяваща границите ни; можехме да сринем със земята здравите стени на крепостта, където Симон завършваше безумното си самоубийство, но не можехме да попречим на тази раса да ни казва „не“.

Чух свистене на комар; Евфорион, който все повече оstarяваше, беше пропуснал да затвори пътно тънките копринени завеси; разхвърляните по земята карти и книги шумоляха под напора на вятъра, който се промъкваше изпод платнената стена на палатката. Седнал върху леглото, нахлузих ботушите си, търсейки пипнешком туниката, колана и меча си; после излязох да подишам нощния въздух. Разхождах се по просторните, правилни алеи на лагера, пусти в късния час, но осветени като градски улици; нощните стражи ме поздравяваха чинно, когато минавах край тях; заобикаляйки постройката, която служеше за лечебница, усетих зловонния мирис на болните от дизентерия: Отправих се към земния насип, който ни отделяше от пропастта и от неприятеля. Един часовий, чийто силует опасно се открояваше на лунната светлина, извършваше обиколката си с равна и голяма крачка; в равномерния му ход виждах част от движението на огромния механизъм, чийто главен двигател бях аз; за миг се развърнувах от гледката на тази самотна сянка — краткотраен пламък, запален в една човешка гръд, сред изпълнения с опасности свят. Стрела изsviri край мен, почти толкова досадна, колкото комарът, който ме бе обезпокоил в палатката; облегнах се на чувалите с пясък на защитната стена.

От известно време насам ми се приписват странни прозрения и познаването на велики тайни. Грешат и аз не зная нищо. Вярно е, че през нощите в Бетар пред погледа ми преминаваха тревожни видения; бъдещето, което се разкриваше пред духовния ми взор от върха на тези оголени хълмове, беше по-малко величествено от гледката, която се

открива от Яникулския хълм в Рим, по-малко сияйно от изгледа от нос Сунион; то бе точно противоположната страна на зенита. Казах си, че е съвсем напразно да се надявам на безсмъртието на Атина и Рим, тъй като то не е дадено нито на хората, нито на нещата, а най-мъдрите измежду нас го отричат даже у боговете. Тези високо развити и сложни форми на живот, тези цивилизации, тъй приятни със своето изискано изкуство и рафинирано щастие, тази свобода на търсещия и критичен дух зависеха от множеството редки обстоятелства, от условия, които почти не беше възможно да бъдат събрани на едно място и чиято дълговечност е илюзия. Ние щяхме да унищожим Симон; Ариан щеше да сполучи да защити Армения от аланските нашествия. Но други орди щяха да ни връхлетят заедно с други лъжливи пророци. Жалките ни усилия да подобрим човешката участ щяха да бъдат неохотно продължени от наследниците ни; семето на заблудата и на разрухата, заложено дори в доброто, тъкмо напротив, щеше да нарасне чудовищно в течение на вековете. Уморен от нас, светът щеше да потърси други господари; онова, което ни се беше струвало мъдро, щеше да изглежда незначително, това, което намирахме красиво, щеше да бъде грозно в очите им. Подобно на посветения в култа към Митра, така и човечеството се нуждае може би от кървава баня и от периодично пребиваване в гробната яма. Предугаждах връщането към свирепи нрави, към неумолими божове, към неизбежния деспотизъм на варварските вождове; виждах света разпокъсан между враждуващи държави, в плен на вечна несигурност. Други, застрашени от вражеска стрела часови щяха да извършват своите обиколки в бъдещите градове; нелепата, безсрамна и жестока игра щеше да продължи и оstarявайки, човечеството вероятно щеше да прибави към сегашните нови, изтънчени форми на жестокост. Нашата епоха, чиито несъвършенства и пороци познавах по-добре от всеки, може би щеше да бъде разглеждана някога като един от златните векове на човечеството. *Natura deficit, fortuna mutatur, deus omnia cernit.* Природата ни изневерява, съдбата е променлива, един бог вижда всичко отвисоко. Играех с пръстена на ръката си, върху чийто камък бях накарал да гравират тези тъжни думи през един горчив ден; отивах по-далеч в разочарованието си, стигах до богохулство; започвах да мисля, че ако не е справедливо, то поне е естествено да загинем. Нашата литература се изчерпва, изкуствата ни са в застой; Панкрат не

е Омир и Ариан не е Ксенофонт; когато се опитах да обезсмъртя в камък лика на Антина, не намерих нов Праксител. От Аристотел и Архимед насам науките ни не са направили нито крачка напред; развитието на техниката ни не би устояло на по-продължителна война; даже нашите любители на наслади се отвращават от щастиято. Облагородяването на нравите и напредъкът на мисълта през миналия век са дело на незначително малцинство от изтъкнати умове; масата си остава невежа, жестока, ако й се отдаде възможност, във всеки случай egoистична и ограничена, и има голяма вероятност винаги да си остане такава. Делото ни е предварително компрометирано от твърде много алчни прокуратори и митари, недоверчиви сенатори и груби центуриони; а време да се поучим от техните грешки липсва и на хората, и на държавите. В случаите, когато тъкачът би закърпил своето платно, умният сметководител би коригирал грешките си, а човекът на изкуството би нанесъл нужните подобрения на още незавършения или едва повреден шедьовър, природата предпочита да започне от глината, от самия хаос, и това именно разхищение се нарича ред на нещата.

Вдигнах глава и се размърдах, за да раздвижа вдървените си крайници. От върха на Симоновата крепост бледи отблъсъци осветяваха в червено небето — необясними проявления на нощния живот на неприятеля. Вятърът духаше откъм Египет; пясъчна вихрушка премина като привидение; размазаните очертания на хълмовете ми напомняха огрените от лунна светлина арабски планини. Прибрах се бавно, закривайки уста с полите на плаща си. Сърдех се на себе си, задето бях посветил на празни размисли върху бъдещето цяла една нощ, вместо да я използувам за подготовка на утрешния ден или за сън. Падането на Римската империя, ако това станеше един ден, щеше да засяга моите наследници; в тази година — осемстотин осемдесет и седма от римската ера, моята задача беше да потуша бунта в Юдея и да върна от Ориента без много загуби една боледуваща войска. Прекосявайки площада, на няколко пъти се подхълъзвах в кръвта на бунтовници, екзекутирани предния ден. Легнах си напълно облечен; два часа по-късно бях събуден от тръбите, които възвестяваха зората.

През целия си живот се бях погаждал добре с тялото си; негласно бях разчитал на покорството и на силата му. Тази тясна връзка започваше да се разпада; тялото ми преставаше да образува едно цяло с волята, с ума ми и с онова, което, макар и несполучливо, следва да нарека моя душа; умният ми другар от миналото не беше нищо друго освен роб, който изпълнява задълженията си с неохота. Тялото ми се плашише от мен; чувствувах в гърдите си постоянно и неясно присъствие на страх, стягане, което още не приличаше на болка, но беше първата стъпка към нея. Отдавна бях свикнал с безсънието, но сега вече сънят беше по-лош от отсъствието му; едва заспал, се събуждах с усещането за нещо страшно. Страдах от главоболие, което се дължеше според Хермоген на горещия климат и на тежкия шлем; вечер след изнурителния ден не сядах, а буквально падах; да стана, за да приема Руф или Север, беше усилие, за което се подготвях много преди това; лактите ми тежаха върху облегалките на стола, а коленете ми трепереха като на крайно изтощен бегач. И най-незначителното движение се превръщаше в тегоба, а животът ми се състоеше от подобни усилия.

Една почти забавна случка, детско неразположение, извади наяве заболяването, стаено зад ужасната умора. По време на едно съвещание на главното командване от носа ми потече кръв, но почти не обърнах внимание на този факт; кръвотечението упорито продължаваше и по време на вечерята; същата нощ се събудих, облян в кръв. Извиках Целер, който спи в съседната палатка; на свой ред той събуди Хермоген, ала ужасната топла струя продължи да се излива. Грижовните ръце на младия офицер изтриваха течността, която се размазваше по лицето ми; призори бях обхванат от гърчове, каквито имат осъдените на смърт в Рим, когато прерязват вените си в банята; с помощта на завивки и горещи кърпи стоплиха, доколкото можаха, леденеещото ми тяло; за да спре кръвотечението, Хермоген препоръча налагане със сняг, но нямаше в лагера; с цената на хиляди трудности Целер успя да донесе малко от върха на планината Хермон. По-късно узнах, че се бяха уплашили за живота ми; аз самият се чувствувах привързан към него само с най-тънка нишка, едва забележима, като прекалено ускорения ми пулс, който хвърляше в отчаяние моя лекар. Необяснимият кръвоизлив все пак спря; напуснах леглото и си наложих да живея както обикновено, но без успех. Една вечер, преди

да съм се съвзел напълно, непредпазливо се опитах да направя кратка разходка на кон и получих повторно предупреждение, още по-сериозно от първото. За не повече от секунда почувствувах как ударите на сърцето ми се ускоряват, след това се забавят, преди да се прекъснат и да спрат; имах усещането, че падам като камък в черен кладенец, който е вероятно смъртта. Ако това беше наистина тя, лъжем се, когато си представяме, че е безшумна; бях понесен от водопади, оглушен като плувец от грохота на водата. Не стигнах до дъното, изплувах на повърхността, но се задушавах. В този миг, който мислех, че е последният за мен, цялата ми сила се бе съсредоточила в ръката ми, сграбчила за рамото стоящия до мен Целер; по-късно той ми показва следите от моите пръсти на това място. И тази кратка агония беше подобна на всички останали преживявания на тялото; тя е неописуема и остава независимо от волята ни тайна на този, който я е изживял. Оттогава съм имал доста подобни кризи, но никога точно същата и е твърде вероятно човек да не може да понесе два пъти да изпита ужаса от онази нощ, без да умре. Най-сетне Хермоген откри, че имам начало на воднянка; налагаше се да се подчиня на повелята на заболяването, станало ненадейно мой господар, да приема продължителния период на бездействие, ако не на почивка, и временно да сведа перспективите на съществуването си до тесните рамки на леглото. Почти се срамувах от това напълно вътрешно и едва видимо заболяване, без треска, без абсцеси, без коремни болки, чиито единствени симптоми са леко хъркащото дишане и бледата следа от кaiишката на сандала по подутия ми крак.

Необичайна тишина се въззари около палатката ми, сякаш целият лагер в Бетар се беше превърнал в болнична стая. Благованните масла, които горяха пред статуята на моя Гений, още повече сгъстяваха тежкия въздух на платнената ми клетка; шумът на ковачница в артериите ми смътно ми напомняше Острова на Титаните на границата с нощта. Друг път непоносимият шум бе тропот на галопиращи коне, които тъпчат мека пръст; разумът ми, който бях така старателно владял близо петдесет години, ми се изпълзваше; едрото ми тяло се носеше без посока; примирявах се да бъда умореният мъж, който брои разсеяно звездите и ромбовете по своята завивка; взирах се в бялото петно на един бюст в мрака; от недрата на времето, от преди повече от половин век, до слуха ми достигаше песен в чест на Еона, богинята

на конете; пееше я някога испанската ми дойка, едра и мрачна жена, която приличаше на една от Парките. Струваше ми се, че дните, а след това и нощите се измерваха посредством кафявите капки, отброявани една по една от Хермоген в стъклената чаша.

Вечер напрягах всичките си сили, за да изслушам доклада на Руф; войната беше към края си; Акиба, който привидно се беше оттеглил от обществените дела след започването на военни действия, сега преподаваше равинско право в малкия град Усфа в Галилея; неговата лекционна зала се беше превърнала в център на зелотската съпротива; тайни послания бяха преписвани от един шифър на друг и препращани на съмишленниците на Симон през ръцете на деветдесетгодишния старец; наложи се да разпратим със сила по домовете им фанатизирани ученици, които се бяха групирали около него. След дълго колебание Руф реши да забрани изучаването на еврейския закон като размирен; няколко дни след това Акиба, който престъпи наређдането, беше заловен и умъртвен. Други девет доктори по право — душа на зелотската партия, загинаха заедно с него. Бях одобрил всички тези мерки само с кимване на глава. Акиба и последователите му умряха, убедени до последния миг, че те единствени са непорочни и праведни; никой от тях не помисли да поеме своя дял от отговорност в бедствията, които се бяха стоварили върху народа им. Човек би могъл да им завиди, ако слепците бяха за завиждане. Не отричам титлата герой на десетимата безумци, във всеки случай те съвсем не бяха мъдреци.

Три месеца след това, през една студена февруарска утрин, седнал на върха на един хълм и опрял гръб о една смокиня с окапали листа, присъствувах на нападението, което само след няколко часа завърши с превземането на Бетар; видях как един подир друг се предаваха последните защитници на крепостта — бледи, измършавели, страшни и все пак прекрасни като всичко, което не може да бъде сломено. Към края на същия месец накарах да ме пренесат на мястото, наречено „Кладенецът на Авраам“, където бяха събрани и след това разпродадени на търг всички бунтовници от градовете, заловени с оръжие в ръка; това бяха вече изродени от непоклатимите си убеждения деца, които се хилеха жестоко и високо се хвалеха, че са причинили смъртта на десетки легионери, старци, потънали в безпаметни мечти, матрони с увиснала плът и други, тържествени и

мрачни като Великата Майка от ориенталските култове, чиито вървوليци се нижеха под безизразния поглед на търговците на роби; тази паплач премина пред очите ми като облак прах. Йосуе Бен Кисма, водач на така наречените „умерени“, който твърде жалко се бе провалил в ролята си на умиротворител, почина почти по същото време вследствие на дълго боледуване; бе умрял, призовавайки чуждото нашествие и победата на партите над нас. От друга страна, покръстените евреи, които бяхме оставили на спокойствие и които имаха зъб на сънародниците си, задето бяха преследвали техния пророк, видяха в нас оръдие на божия гняв. Дългата поредица от изстъпления и раздори нямаше край.

Един надпис, поставен на местоположението на Ерусалим, забраняващ на евреите да се настаняват отново върху қупчината развалини под страх от смъртно наказание; този надпис повтаряше дословно изречението, издълбано някога над главния вход на храма, което запретяваше на необрязаните да престъпват прага му. Веднъж в годината, на деветия ден от месец Аб, евреите имат право да идват и да плачат пред една порутена стена. Най-набожните, отказаха да напуснат родната си земя; настаниха се, доколкото можаха, в най-пощадените от войната области; най-непримиримите емигрираха в партските територии; други отидоха в Антиохия, в Александрия или в Пергам, а най-хитрите се озоваха в Рим, където се замогнаха. Юдея бе заличена от картата и по мое наредждане получи името Палестина. В течение на четирите военни години петдесет крепости и повече от деветстотин градове и села бяха разграбени и опустошени; неприятелят бе загубил близо шестстотин хиляди души; сраженията, постоянните трески и епидемиите ни бяха отнели близо деветдесет хиляди. Възстановяването на страната последва непосредствено след военните действия; Елия Капитолина бе изградена отново, но в по-скромни размери; винаги трябва да се започва отново.

Починах си известно време в Сидон, където един гръцки търговец предостави на мое разположение къщата и градините си. Още през март вътрешните дворове бяха отрупани с рози. Силите ми се бяха възвърнали: открих дори, че тялото ми, повалено след първата силна криза, притежава изненадващи резерви. Човек не може да разбере болестта, докато не признае загадъчното ѝ сходство с войната и любовта с нейните отстъпки, притворства и изисквания — чудновата

и неповторима сплав, резултат от смесването на един темперамент и едно заболяване. Бях по-добре, обаче употребявах същото умение да хитрувам с тялото си, да му налагам волята си или да отстъпвам предпазливо пред неговата, каквото ми бе нужно никога, за да разширя и устрои света си, да изградя личността си и да направя по-красив живота си. Поднових умерено гимнастическите упражнения; въпреки че моят лекар не ми забраняваше язденето, сега то беше само средство за придвижване; бях се отказал от опасните препускания в миналото. По време на каквато и да било работа или развлечение работата и развлечението вече не бяха най-важното нещо; основната ми грижа беше как да ги понеса без умора. Приятелите ми се учудваха на моето оздравяване, което изглеждаше така пълно; те упорито вярваха, че болестта ми се дължи единствено на прекомерното напрежение на военните години и че не ще се повтори; аз обаче я виждах другояче; мислех си за високите борове във витинските гори, белязани с едно рязване от дървесекача, които щяха да бъдат повалени през следващия сезон. Към края на пролетта отплувах за Италия на борда на една галера от нашата флота; водех със себе си Целер, който ми беше станал повече от необходим, както и Даотим от Гадара, млад и красив грък от робски произход, срещнат в Сидон. Обратният път минаваше през Архипелага; вероятно за последен път в живота си виждах подскоци на делфини в сините води; наблюдавах, но без дори да помисля да извлека поличби от това, равномерния и продължителен полет на прелетните птици, които понякога кацат доверчиво на палубата на кораба, за да си отдъхнат; вдишвах миризмата на сол и слънце върху човешката кожа, аромата на сакъзови и терпентинови гори от островите, където всеки би искал да живее, но предварително знае, че няма дори да спре. Диотим бе получил онова съвършено литературно образование, което често дават на надарените с телесна красота роби, за да увеличат още повече цената им; по здрач, излегната под пурпурния сенник на задната палуба, карах Диотим да ми чете поетите от родния си край, докато нощта се спускаше еднакво и над стиховете, които описват трагичната несигурност на човешкото съществование, и над онези, в които се говори за гъльби, венци от рози и целувани устни. Морето изпускаше влажно дихание; една подир друга звездите се въздигаха на определеното им място; наклонен от вятъра, корабът се носеше на запад, където изчезваше последната червена ивица на

залеза; зад нас се проточваше блъскава бразда, поглъщана почти веднага от черната маса на вълните. Казвах си, че две важни дела ме очакват в Рим; първото беше изборът на моя наследник, което вълнуваше цялата империя; второто беше моята смърт, а тя засягаше само мен.

Рим ми беше присъдил триумф, който приех този път. Вече не се противях срещу тези достойни и едновременно с това суетни обичай; всичко, с което се отдава почит на човешките усилия, било само за един ден, ми се струваше благотворно в един свят, който така бързо забравя. Чествувахме не само потушаването на юдейския бунт; в известен смисъл — по-дълбок и познат само на мен — бях вече отпразнувал своя триумф. Присъединих името на Ариан към тези почести. Неотдавна беше нанесъл редица поражения на алanskите орди, отхвърляйки ги за дълго време назад към неизвестните дебри на Азия, които се бяха надявали да напуснат завинаги; Армения беше спасена; читателят на Ксенофонт се беше окказал достоен за учителя си; расата на учените, които умееха да командуват и да се сражават при нужда, не беше изчезнала. Същата вечер, след завръщането си във Вилата в Тибур, уморен, но спокоен, поех от ръцете на Диотим виното и тамяна за ежедневното жертвоприношение пред моя Гений.

Още като частно лице бях започнал да купувам и да обединявам земите, разположени край бързите ручеи в подножието на Сабинските хълмове: правех го с търпеливото упорство на селянин, който уедрява лозята си парцел след парцел; като император бях лагерувал между две обиколки в тези горички, днес плячка на зидари и архитекти; един младеж, дълбоко проникнат от азиатските суеверия, почтително молеше да пощадят дърветата им. След голямoto си пътешествие из Ориента бях хвърлил цялата си жар в окончателното изграждане на огромния декор на една пиеса, която бе вече изиграна в по-голямата си част. Този път се връщах тук, за да завърша възможно най-достойно дните си. Всичко бе устроено да улеснява както труда, така и развлеченията: канцеларията, залите за аудиенция, съдът, в който решавах трудните дела в качеството си на най-висша инстанция и които ми спестяваха уморителните преходи между Тибур и Рим. Бях дал на всяка сграда име, което напомняше Гърция: „Стоа Пойкиле“,

„Академия“, „Пританей“. Знаех, че малката, обрасла с маслинови дървета долина не е Темлейската долина, но на моята възраст всяка красива местност напомня друга, още по-прекрасна, и всяка наслада натежава от спомена за преживените радости. Охотно се отдавах на тази носталгия, която е тъга по отминалите желания. Бях дал на един особено мрачен кът от парка наименованието Стикс, а една поляна, осеяна с анемони, бях кръстил Елисейски полета, подготвяйки се за отвъдния свят, в който страданията приличат на земните, но където радостите са призрачни и не могат да се сравняват с нашите. Нещо повече, бях построил в сърцето на това убежище още по-уединен кът — мраморен остров в центъра на басейн, ограден с колони, тайно помещение, свързано с брега или по-точно отделено от него с въртящ се мост, толкова лек, че можех да го задвижа само с една ръка. Накарах да пренесат в тази постройка няколко от любимите ми статуи заедно с малкия бюст на Август като дете, подарък от Светоний в годините на нашата дружба; там се приютивах в часовете за следобедна почивка, за да поспя, да размишлявам или да чета. Легнало напреки на прага, кучето ми протягаше вдървените си лапи; по мрамора играеха отражения; за да се разхлади, Диотим опираше лицето си о гладката стена на един водоскок. Аз мислех за своя наследник.

Нямам деца и не съжалявам за това. Истина е, че в момент на умора и слабост, когато човек отрича сам себе си, се упреквах, задето не си бях дал труда да създам син, който да ме наследи. Това толкова суетно съжаление почива на две еднакво съмнителни хипотези: първата, че един син е непременно наше продължение, и втората — че странната смесица от добро и зло, този сбор от безкрайно дребни и причудливи особености, които съставляват човешката личност, заслужава да бъде продължена. Бях използвал възможно най-добре своите добродетели; бях извлякъл полза даже от пороците си, но не държа особено много да завещая себе си някому. Впрочем истинската приемственост на човешкия род не се осъществява непременно по кръвен път: прекият наследник на Александър е Цезар, а не хилавото дете, родено от персийската принцеса в една азиатска крепост; Епаминонд, умиращ без потомство, с основание се хвалел, че победите му са и негови дъщери. Повечето хора, оставили следа в историята, имат посредствени или още по-лоши потомци; те сякаш изчерпват със себе си възможностите на своята раса. Бащината обич е почти винаги в

противоречие с интересите на управника. Дори да беше другояче, един императорски син е длъжен да изтърпи неизгодите на дворцовото възпитание — най-лошото от всички за един бъдещ владетел. За щастие, доколкото нашата Държава е съумяла да си изработи правило за приемственост на империята, то това правило е осиновяването, в което виждам мъдростта на Рим. Познавам както опасностите, така и евентуалните грешки на един избор; известно ми е, че заслепението не е присъщо само на бащината обич, но едно решение, ръководено от разума или в което той има поне малък дял, винаги ще ми се струва далеч по-съвършено, отколкото мъглявата воля на случайността и на сляпата природа. Империята — в ръцете на най-достойния! Прекрасно е, когато един човек, доказал способностите си в управлението на световните дела, избира сам своя заместник и когато решение с такива важни последици е едновременно последната му привилегия и последната оказана на Държавата услуга. Но този толкова важен избор ми се струваше труден повече от всякога.

Горчivo бях упреквал Траян, задето се беше колебал двадесет години, преди да реши да ме осинови, и че го бе сторил едва на смъртното си легло. Ето че близо осемнадесет години бяха изминали от идването ми на власт и въпреки рисковете на един бурен живот на свой ред и аз отлагах за по-късно избора на своя наследник. Носеха се хиляди слухове, почти всички лъжливи; бяха изградени хиляди хипотези, но това, което смятала за моя тайна, не беше нищо друго освен колебание и съмнение. Оглеждах се наоколо: почтените служители изобилствуваха, но никой нямаше нужния размах и широта. Четиридесет години честен живот говореха в защита на Марций Турбон, моя скъп някогашен другар и несравним преториански префект, но той беше на моите години и следователно — твърде стар. Юлий Север, превъзходен пълководец и добър администратор на Британия, не разбираше много нещо от сложните въпроси на Ориента; Ариан беше доказал, че притежава нужните за държавника качества, но беше грък; не бе дошло време да налагам чуждоземен император на римските предразсъдъци.

Сервиан беше още жив: това дълголетие правеше впечатление на далновидна пресметливост, на упорито изчакване от негова страна. А той чакаше от шестдесет години насам. По времето на Нерва осиновяването на Траян го беше насърчило и разочаровало

едновременно; беше се надявал на нещо повече. Ето защо идването на власт на този непрестанно зает в армията братовчед като че ли му осигуряваше значително място, може би второто, в Държавата; ала се беше излъгал и в този случай и не беше получил нищо повече от нищожен дял почести. Чакаше и по времето, когато беше накарал робите си да ме нападнат в тополовата горичка край Мозел; смъртният двубой, започнал онази сутрин между младежа и петдесетгодишния мъж, беше продължил двадесет години; беше настройвал срещу мен императора, преувеличавайки младежките ми лудории, беше се възползвал от най-незначителните ми грешки. Подобен враг е превъзходен учител по предпазливост: в крайна сметка бях научил много от Сервиан. След идването ми на власт беше проявил достатъчно благоразумие и бе приел неизбежното поне привидно; беше си измил ръцете от съзаклятието на четиридесетте консулари, а пък аз бях предпочел да не забелязвам следите по опетнените му ръце. От своя страна беше се задоволил да роптае и да се възмущава само на тих глас и при закрити врати. Подкрепян от малобройната, но могъща партия пожизнени консерватори в Сената, недоволни от моите реформи, Сервиан се беше настанил удобно в ролята си на мълчалив съдник на управлението ми. Постепенно беше отчуждил от мен сестра ми Полина. Едничката им дъщеря беше омъжена за някой си Салинатор, мъж от добро потекло, когото бях издигнал на консулска длъжност и който бе починал млад от охтика. Племенницата ми го последва наскоро, а единственото им дете, Фуск, беше насьсквано срещу мен от опасния си дядо. Ала взаимната ни омраза запазваше известно благоприлиchie: не го лишавах от полагаемия му се дял обществени задължения, като все пак избягвах да се появявам редом с него в онези церемонии, в които пределната му възраст щеше да му даде предимство пред императора. При всяко завръщане в Рим приемах да присъствувам от приличие на една от тези семейни гощавки, където всеки е нащрек; разменяхме си писма и неговите не бяха лишени от остроумие. С годините това досадно лицемерие ме беше отвратило; възможността да свалиш маската във всяко отношение е едно от редките преимущества на старостта; бях отказал да присъствувам на погребението на Полина. В лагера Бетар, в най-мрачните часове на телесна нищета и обезсърчение, най-много ме огорчаваше мисълта, че Сервиан е близо до целта си, и то по моя вина;

този осемдесетгодишен старец, който така щадеше силите си правеше всичко възможно, за да надживее един петдесет и седем годишен болен мъж; ако се случеше да умра без завещание, той щеше да получи както подкрепата, така и одобрението на онези, които щяха да смятат, че са ми останали верни, избирайки шурея ми; а той щеше да се възползува от слабата роднинска връзка, за да подкопае делото ми. За да се успокоя, си казах, че империята би могла да намери и по-лоши господари; в същност Сервиан не беше лишен от добродетели и може би дори глуповатият Фуск щеше да бъде достоен да царува един ден. И все пак отричах тази заблуда с последната си енергия и копнеех да живея, за да смажа тази усойница.

След завръщането си в Рим поднових срещите си с Луций. На времето бях поел известни задължения към него, които човек не изпълнява обикновено, но на които бях останал верен. Между другото не е истина, че съм му обещавал императорския плащ; такива неща не се правят. Но в течение на близо петнадесет години бях изплащал дълговете му, потушавал скандалите и отговарял без забавяне на писмата му, които бяха прекрасни, но неизменно завършваха с искане на пари за него самия или някаква длъжност за любимците му. Твърде много се беше сраснал с живота ми, за да мога да го изхвърля от него, дори да исках това, а аз съвсем не желаех подобно нещо. Разговаряше блестящо: този младеж, когото считаха за повърхностен, беше чel повече и по-задълбочено, отколкото литераторите, на които това е занаят. Вкусът му беше изискан във всяко отношение — било за хора, за вещи, за обичаи или за най-точния начин на скандиране на някой гръцки стих. Беше си създал име на добър оратор в Сената, където го смятаха за способен; речите му, едновременно ясни и цветущи, биваха незабавно използвани като образци от преподавателите по красноречие. Бях го назначил за претор, а след това за консул: беше изпълнил успешно тези задължения. Няколко години преди това го бях оженил за дъщерята на Нигрин, един от консуларите, екзекутирани в началото на царуването ми. Този брак, станал символ на мирната ми политика, не беше от най-щастливите: младата му жена се оплакваше, че е пренебрегната, въпреки че имаше три деца от него, между които един син. В отговор на почти непрестанните й оплаквания той заявяваше с ледена учтивост, че човек се, жени в името на семейството, а не за себе си и че подобна сериозна спогодба се

съчетава зле с безгрижните игри на любовта. Сложният му стил на живот изисква да има метреси за показ и леснодостъпни робини за пълтски наслади. Удоволствието го убиваше: приличаше на артист, който се погубва в името на своя шедъвър; не съм този, който би го упрекнал за това.

Наблюдавах живота му: мнението ми за него се променяше непрекъснато, както се случва само с онези, които са ни истински близки; обикновено се задоволяваме да съдим останалите по-общо и веднъж за винаги. Понякога ме безпокояха известни прояви на съзнателно безочие, на грубост или хладно изречени лекомислени, слова; ала по-често се оставях да бъда пленен от пъргавия му и бистър ум, а някоя от острите му забележки като че ли внезапно разкриваше бъдещия държавник. Споделях това с Марций Турbon, който след изтощителния си ден на преториански префект идваше всяка вечер да разговаряме за текущите дела и да изиграем партия зарове; щателно обсъждахме възможностите на Луций да изпълни добросъвестно дълга си на император. Приятелите ми се учудваха от скрупулите ми; повдигайки рамене, някои ме съветваха да взема решението, което ми допада; тези хора си представят, че човек завещава някому половината свят, сякаш става дума за лятна къща. Нощем дълго премислях този въпрос: Луций едва беше стигнал тридесетте: какво беше Цезар на тридесет години, ако не затънал в дългове и опетnen от скандали знатен патриций? Както през мрачните дни в Антиохия преди осиновяването ми от Траян мислех със свито сърце, че няма нищо побавно от действителното раждане на един човек: аз самият бях навършил тридесетте по времето, когато Панонската война отвори очите ми за отговорностите на властта; понякога Луций изглеждаше по-зрял, отколкото бях на неговата възраст. Взех решение внезапно, след един пристъп на задух, по-сериозен от предишните, който ми напомни, че нямам време за губене. Осинових Луций, който прие името Елий Цезар. В амбициите му имаше известно безгрижие, беше взискателен, без да бъде алчен, тъй като открай време беше свикнал да постига всичко; прие решението ми с непринуденост. Допуснах неблагоразумието да кажа, че този рус принц ще бъде възхитително красив в пурпурния плащ; злите езици не закъсняха да разпространят, че заплащам с империята някогашната чувствена близост. Подобно твърдение показва неразбиране за начина, по който е устроено

мисленето на един управник (при условие, че последният заслужава и поста, и титлата си). Ако такива съображения бяха играли някаква роля, Луций не беше единственият, на когото бих могъл да спра избора си.

Жена ми току-що бе починала в резиденцията си на Палатинския хълм, която винаги беше предпочитала пред Тибур; там живееше заобиколена от неголемия си двор от приятели и испански роднини, които единствени имаха някакво значение за нея. Взаимната търпимост, благоприличието, плахите опити за разбирателство помежду ни постепенно бяха отстъпили място на неприязънта, раздразнението, озлоблението и от нейна страна — на омразата. Посетих я в последните дни от живота ѝ; болестта беше влошила още повече резкия ѝ и мрачен характер; за нея срещата ни бе повод за буйни нападки, които я облекчиха и които има неблагоразумието да изрече пред свидетели. Радвала се, че умира без деца; синовете ми сигурно щели да приличат на мен; щяла да изпитва и към тях същата ненавист, която изпитвала към баща им. Това пропито с толкова злоба признание е единственото доказателство за любов, което ми е дала някога. Моята Сабина: в съзнанието ми изплуваха няколкото поносими спомена, които неизменно остават след всеки човек, особено ако се потрудим да ги потърсим; спомнях си кошницата с плодове, които беше изпратила за рождения ми ден след едно скарване; минавайки на носилка през тесните улици на Тибур пред скромната лятна къща, някогашна, собственост на тъща ми Матидия, с горчивина си мислех за нощите на едно далечно лято, когато напразно се стараех, да изпитам удоволствие от присъствието на младата си, но студена и коравосърдечна съпруга. Смъртта на жена ми ме натъжи по-малко, отколкото загубата на добрата Арете, управителка на Вилата, починала същата зима от пристъп на треска. Заболяването, от което умря императрицата, ѝ причини ужасиши коремни болки особено към края; тъй като диагнозата му не бе достатъчно уточнена от лекарите, бях обвинен, че съм я отровил, и този нелеп слух лесно намери привърженици. От сама себе си се разбира, че толкова ненужно престъпление никога не ме беше изкушило.

Вероятно смъртта на жена ми тласна Сервиан към най-рискованата стъпка: винаги беше разчитал на влиянието ѝ в Рим, а с нейната смърт рухваше най-надеждната му опора. Освен това току-що

бе навлязъл в деветдесетата си година и също като мен нямаше никакво време за губене. От няколко месеца насам правеше опити да привлече в дома си група офицери от преторианска гвардия; на няколко пъти бе дръзвал да се възползува от суеверното страхопочитание, което вдъхва пределната възраст, и се бе държал като император в дома си. Неотдавна бях подсилил тайната военна полиция — отвратителна институция, длъжен съм да призная това, но чиято полза бе доказана от събитията. Бях узнал всичко за предполагаемите тайни събрания, където старият Урс обучаваше внука си в изкуството на съзаклятията. Осиновяването на Луций не изненада стареца; от дълго време насам смяташе моето колебание по този повод за умело прикривано решение; възползува се от момента, в който осиновителният акт беше още предмет на спорове в Рим, и реши да действува. Неговият секретар Кресценс, уморен от четиридесетгодишна предана и зле заплатена служба, издаде плана, датата на заговора, мястото и имената на участниците му. Враговете ми не бяха измъчили много въображението си; просто копираха покушението, замислено някога от Нигрин и Квиет; трябваше да бъда убит по време на религиозно тържество в Капитолия; осиновеният ми син трябваше да загине с мен.

Взех необходимите мерки още същата нощ: нашият враг беше живял прекалено дълго; щях да оставя на Луций очистено от всяка опасност наследство. Към дванадесетия час на деня в едно сиво февруарско утро при Сервиан пристигна трибун, носител на смъртна присъда за него и за внука му; трибуният беше получил нареддане да чака в преддверието, докато бъде изпълнена заповедта. Сервиан повикал своя лекар и всичко минало както подобава. Преди да издъхне, ми пожелал да умра бавно от мъките на неизлечима болест, без да имам като него привилегията на кратката агония. Неговото желание е вече изпълнено.

Не бях заповядал с лека ръка тази двойна екзекуция; впоследствие не изпитах никакво съжаление, а още по-малко угрizение. Бе уредена една стара сметка, и това беше всичко. Никога не съм смятал, че възрастта може да бъде оправдание за човешката зложелателност; в нея съм склонен да виждам по-скоро утежняващо обстоятелство. Присъдата над Акиба и неговите сподвижници ме беше накарала да се колебая по-дълго: от двамата старци все пак

предпочитах фанатика пред съзаклятника. Що се отнася до Фуск, колкото и посредствен да беше и колкото и да го бе отчуждил от мен отвратителният му дядо, той все пак беше внук на Полина. Но каквото и да казват, кръвните връзки са твърде слаби, ако не са подкрепени от някакво чувство; това става съвсем ясно в семействата по повод на най-незначителни наследствени спорове. Младостта на Фуск ми вдъхваше повече жал: едва встъпваше в осемнадесетата си година. Ала държавният интерес налагаше тази развръзка, а старият Урс сякаш нарочно я направи неизбежна. Освен това аз самият бях вече твърде близо до собствената си смърт, за да си позволя да губя време в размисли над техния край.

Марций Турбон прояви двойно по-голяма бдителност през следващите няколко дни, тъй като приятелите на Сервиан можеха да се опитат да отмъстят за него. Но нищо не последва — нито покушение, нито бунт, нито мълви. Отдавна не бях новодошлият, който се старае да привлече на своя страна общественото мнение след екзекуцията на четирима консулари: деветнадесет години справедливо управление решаваха в моя полза; мразеха враговете ми като цяло и тълпата одобри, че съм се отървал от един предател. Съжаляваха Фуск, без да го считат за невинен. Зная, че Сенатът нямаше да ми прости, задето още веднъж бях погубил един от членовете му, но мълчеше и щеше да мълчи до моята смърт. Както и в миналото суворостта ми бе отчасти смекчена от милосърдие и никой от съмишлениците на Сервиан не пострада. Единственото изключение от това правило беше прославеният Аполодор, зълчен пазител на тайните на моя шурей, който загина с него. Този надарен човек беше любимият архитект на моя предшественик; беше боравил майсторски с огромните блокове на Траяновата колона. Не се обичахме много: беше осмял несръчните ми любителски творби в миналото — старательно нарисувани натюморти с тикви; от своя страна и аз бях критикувал неговите с типичното самочувствие на млад човек. По-късно беше злословил по повод на моите строежи; не знаеше нищо за разцвета на гръцкото изкуство; този плосък ум ме упрекваше, че съм населил храмовете ни с колосални статуи, които, ако се възправели, щели да разбият с чело сводовете на своите светилища: тъпа критика, която оскърбява повече Фидий, отколкото мен. Ала боговете не се възправят; те не се възправят нито за да ни предупредят, нито за да ни закрилят, нито за да ни възнаградят

или накажат. Те не се възправиха и в онази нощ, за да спасят Аполодор.

През пролетта здравето на Луций започна да му причинява сериозни беспокойства. Една сутрин в Тибур, след банята, слязохме на палестрата, където Целер се упражняваше заедно с други младежи; един от тях предложи състезание, при което всеки участник бяга, въоръжен с щит и копие; Луций се опита да се измъкне както винаги, но накрая отстъпи пред приятелските ни закачки; екипирайки се, той се оплака от тежестта на бронзовия щит; сравнено със здравата красота на Целер, тънкото му тяло изглеждаше крехко. Само след няколко крачки спря задъхан и рухна на земята, храчейки кръв. Инцидентът нямаше последици и той се възстанови лесно, но аз се разтревожих. Не трябваше да се успокоявам така бързо. На първите признания на болестта на Луций аз противопоставях сляпото доверие на човек, който е бил дълго време здрав, както и дълбоката вяра в неизчерпаемите възможности на младостта, в правилната дейност на тялото. Истина е, че той също се лъжеше; поддържаше го лек пламък, чиято яркост създаваше илюзия и у него, и у нас. Най-хубавите ми години бяха минали в пътешествия, по лагерите или по границите; можех да оцена от собствен опит преимуществата на суровия живот и здравословното въздействие на сухите или мразовите област реших да назнача Луций управител на същата Панония, където бях придобил първия си опит на ръководител. Положението на тази граница не беше така критично, както в миналото; неговата задача щеше да се ограничи със спокойната дейност на гражданска администратор или с няколко безопасни военни инспекции. Тази сурова страна щеше да му предложи нещо съвсем различно от римските удобства; щеше да опознае по-добре необятния свят, който зависи и се управлява от Рим. А той се боеше от тези далечни страни; не разбираше как е възможно да се радваш на живота другаде освен в Рим. Въпреки това прие с онази любезност, която проявяваше, когато искаше да ми се понрави.

Цяло лято четох грижливо официалните му доклади, както и тайните послания от Домиций Рогат, доверено лице, което бях изпратил с Луций в качеството на секретар, натоварен да го наблюдава. Неговите отчети ме задоволиха: в Панония Луций бе проявил

очекваната сериозност, на която може би щеше да изневери след моята смърт. Дори се беше държал блестящо в поредица от конни сражения на предните ни линии. Както другаде, така и в провинцията той успява да очарова всички; малко рязкото му и сухо държане не му вредеше; поне нямаше да бъде един от слабохарактерните владетели, които се оставят да бъдат ръководени от някоя котерия. В началото на есента обаче се простудил. Скоро след това сметнали, че е оздравял, но кашлицата се появила отново, треската продължила и не го напуснала. Временното подобрене завършило с внезапно влошаване през следващата пролет. Известията на лекарите ме съкрушаваха; пощенската служба, която току-що бях създал, със сменящи се коне и коли върху една огромна територия, сякаш работеше единствено за да ми донася по-бързо всяка сутрин новини от болния. Не можех да си простя, задето бях проявил коравосърдечие към него от страх да не бъда или да не изглеждам прекалено слизходителен. Щом се почувствува достатъчно добре, за да понесе пътуването, наредих да бъде върнат в Италия.

Придружен от специалиста по охтика, стария Руф от Ефес, отидох лично да посрещна на пристанището в Бая моя нежен Елий Цезар. Климатът в Тибур, инак по-добър от римския, все пак не е достатъчно мек за болни дробове; бях решил да прекара късната есен в тази по-здравословна област. Корабът хвърли котва сред залива; лека лодка докара до брега лекаря и неговия болен. Разстроеното му лице изглеждаше още по-слабо от пухкавата брада, с която покриваше страните си с надежда да прилича на мен. Очите му обаче бяха запазили твърдия си блясък на скъпоценен камък. С първите си думи ми припомни, че се върнал само по мое нареждане; управлението му било безупречно; бил ми се подчинил във всяко отношение. Държеше се като ученик, който дава отчет за извършеното през деня. Настаних го в същата вила на Цицерон, където бяхме прекарали заедно един сезон в миналото, когато той беше само на осемнадесет години. От деликатност никога не заговори за онова време. Първите дни изглеждаха като победа над болестта; само по себе си завръщането в Италия беше целебно; по това време на годината цялата област беше в пурпурни и розови багри. Скоро обаче започнаха дъждовете; влажен вятър задуха откъм сивото море; старата къща, строена по времето на Републиката, не притежаваше модерните удобства на Вилата в Тибур;

наблюдавах как Луций тъжно протяга към мангала дългите си, отрупани с пръстени ръце. Хермоген се беше завърнал неотдавна от Ориента, където го бях изпратил, за да поднови и допълни своя запас от лечебни средства; той изprobва върху Луций въздействието на определен вид кал, примесена със силно действени минерални соли; тези лапи бяха известни с това, че лекуват всичко. Ала не помогнаха нито на дробовете му, нито на моите артерии.

Болестта изваждаше наяве най-лошите страни от резкия му и лекомислен характер; жена му го посети и както обикновено срещата им завърши с горчиви упречи; тя не дойде повторно. Доведоха сина му — хубаво седемгодишно дете, беззъбо и усмихнато; погледа го с безразличие. Осведомяваше се жадно за политическите новини от Рим; интересуваше се като играч, а не като държавник. Ала лекомислието му оставаше проява на смелост от негова страна; събуждаше се след продължителни страдания и унес някой следобед, за да се впусне с цялото си същество в блестящ разговор, както в миналото; обляното му в пот лице умееше още да се усмихва; измършавялото тяло се повдигаше с изящество, за да посрещне лекаря. Щеше да остане докрай принцът, изваян от слонова кост и злато.

Тъй като не можех да спя, нощем се настанявах в стаята на болния; Целер, който не обичаше много Луций, но ми беше твърде предан, за да откаже да служи със загриженост на скъпите за мен хора, приемаше да бдим заедно; от леглото се чуваше хъркащото дишане на болния. Обземаше ме отчаяние, дълбоко като морето: Луций никога не ме беше обичал; много скоро нашите отношения се бяха превърнали в отношения между син прахосник и снизходителния му баща; животът му беше протекъл без големи замисли, без сериозни идеи, без пламенни страсти; беше пропилял годините си, както разсипниците хвърлят на вятъра златните си монети. Аз се бях опрял на порутена стена: мислех с гняв за огромните суми, похарчени по случай осиновяването му, за тристате милиона сестерции, раздадени на войниците. Макар и при тъжни обстоятелства, в известен смисъл добрата ми съдба не ме напускаше: бях задоволил старото си желание да дам на Луций всичко, което може да бъде дадено. Държавата нямаше да пострада от това, а аз не рискувах да бъда опетнен от този избор. Дълбоко в себе си се страхувах, че състоянието му може да се подобри; ако случайно болестта му се проточеше още няколко години,

не можех да завещая империята на тази сянка. Без никога да задава въпроси, той сякаш проникваше в мисълта ми; очите му тревожно следяха и най-незначителните ми движения; бях го назначил консул за втори път; беспокоеше се, че не е в състояние да изпълнява длъжността си; страхът, че може да не ми угоди, влоши състоянието му. Ти Marcellus eris^[2]... Повтарях си стиховете на Вергилий, посветени на племенника на Август, също предопределен да властвува и чийто жизнен път бе прекъснат от смъртта. *Manibus date lilia plenis. Purgpureas spargam flores...*^[3] Щях да даря любителя на цветя само с ненужни траурни венци.

Луций повярва, че е по-добре и пожела да се върне в Рим. Лекарите, които спореха единствено за времето, което му оставаше да живее, ме посъветваха да изпълня желанието му: пренесохме го на кратки преходи във Вилата. Представянето му в Сената като наследник на империята трябваше да се състои по време на заседанието, насрочено непосредствено след Нова година; обичаят изискваше да се обърне с благодарствена реч към мен по този повод; това произведение на ораторското майсторство го занимаваше от месеци насам и заедно изглаждахме трудните му пасажи. Работеше над него в първата сутрин от януарските календи, когато внезапно започна да храчи кръв; главата му се замая, той се облегна на креслото и затвори очи. За това лекомислено създание смъртта бе само зашеметяване. Беше Нова година: за да не бъдат прекъснати обществените празненства и частни увеселения, забраних незабавното разгласяване на смъртта му; официално тя бе оповестена едва на следващия ден. Бе погребан без много шум в градините на своето семейство. В навечерието на тази церемония Сенатът изпрати делегация, натоварена да ми поднесе неговите съболезнования и да предложи за Луций божествените почести, на които имаше право като осиновен син на императора. Отказах: цялата тази работа и без това беше струвала достатъчно скъпо на Държавата. Задоволих се с построяването на няколко траурни олтара и с издигането на статуи в негова памет на различните места, където беше живял: бедният Луций не беше бог.

Сега всяка минута беше скъпа. Бях имал нужното време за размисъл край болничната постеля и планът ми беше готов. Бях забелязал в Сената един петдесетгодишен мъж на име Антонин, от провинциална фамилия, която беше в далечно родство със семейството

на Плотина. Беше ми направил впечатление с нежните и почтителни грижи, с които обграждаше тъста си, немощен старец, който седеше до него в Сената; препрочетох отчетите за служебната му дейност; този достоен човек се бе проявил като безупречен служител във всички длъжности, които беше заемал. Спрях на него своя избор. Колкото повече общувам с Антонин, толкова повече уважението ми към него се превръща в дълбока почит. Този непосредствен човек притежава добродетел, на която бях обръщал малко внимание досега, дори когато ми се случеше да я прилагам — добротата. Не е лишен от скромните недостатъци на мъдрия човек: неговият ум, насочен към крайно добросъвестно изпълнение на ежедневните задачи, е зает по-скоро с настоящето, отколкото с бъдещето; жизненият му опит е ограничен от собствените му добродетели, а пътуванията му се свеждат до няколко официални мисии, впрочем изпълнени успешно. Познава слабо изкуствата и би извършил нововъведения само против волята си; за него например провинциите никога не ще представляват огромният източник за развитие, какъвто не са престанали да бъдат за мен; той ще продължи по-скоро, отколкото да обогати делото ми, но ще го продължи добре и в негово лице Държавата ще има един честен служител и добър господар.

Но само едно поколение ми се струваше недостатъчно, когато става въпрос да се обезпечи сигурността на света; исках, доколкото е възможно, да продължа по-нататък разумно подбраното си осиновено потомство, да подгответя за империята една допълнителна смяна по пътя на времето. При всяко завръщане в Рим никога не пропусках да поздравя старите си приятели, семейство Вер, испанци като мен и едно от най-свободомислещите семейства сред висшата магистратура. Познавам те от лулка, малки Аний Вер, който носиш сега името Марк Аврелий благодарение на мен. През една от най-слънчевите години от живота ми, в епохата, увенчана с изграждането на Пантеона, воден от приятелски чувства към семейството ти, наредих да бъдеш избран в свещената и оглавявана от императора колегия на Арвалските братя, които са благочестиви продължители на старинните ни религиозни обичаи; държах те за ръка по време на жертвоприношението, което се състоя на брега на Тибр тогава; наблюдавах разнежен и развеселен твоето държане на петгодишно дете, уплашено от квиченето на жертвеното прасе, но стараещо се с всички сили да подражава на

достойното поведение на възрастните. Заех се с възпитанието на това прекалено кротко дете; помогнах на баща ти в избора на най-добрите учители. Вер^[4], Най-Правдивият: играех с името ти; ти си може би единственото човешко създание, което никога не ме е лъгало. Видях те да четеш с увлечение писанията на философите, да се обличаш в груба вълна, да спиш на голата земя, да подлагаш инак слабото си тяло на всички лишения на стоиците. В това има нещо крайно, но крайностите са добродетел на седемнадесетгодишна възраст. Понякога се питам о коя подводна скала ще се разбие тази мъдрост, тъй като това е неизбежно с всеки човек: дали ще бъде съпруга, или прекалено любим син, една от онези законни клопки, в които попадат боязливите и чисти сърца; или пък просто възрастта, болестта, умората, разочарованието, което ни подсказва, че ако всичко е суета, защо не и добродетелта? Представям си на мястото на невинното ти юношеско лице умореното лице на старец. Подозирам, че зад твоята добре усвоена твърдост се крие нежност и може би дори слабост; в теб отгатвам наличието на гений, който не е непременно геният на държавника; въпреки всичко светът ще бъде завинаги по-добър, затова че ще е видял поне веднъж тези достойнства въплътени във върховната власт. Направих необходимото, за да бъдеш осиновен от Антонин; под новото име, което ще носиш в списъка на императорите един ден, ти си занапред мой внук. Убеден съм, че давам на човечеството единствената възможност, която има да осъществи мечтата на Платон — да бъде управлявано от философ с благородно сърце. Ти прие почестите с неохота, а твоят ранг те задължава да живееш в двореца; Тибур, мястото, където до края ще събирам всички сладости, които предлага животът, те смущава, защото заплашва младата ти добродетелност; виждам как се разхождаш вдълбочен по алейте, окичени с рози; усмихнат гледам как се спираш пред красивите обекти от плът, застанали на пътя ти, как се колебаеш нежно между Вероника и Теодор, за да се откажеш бързо и от двамата в името на въздържанието — тази чиста илюзия. Ти не скри от мен съжалителното си пренебрежение към великолепията, чийто живот е кратък, към двора ми, който ще се разпръсне след смъртта ми. Не ме обичаш много; синовната ти привързаност е отправена по-скоро към Антонин; в мен отгатваш мъдрост, различна от тази, на която те обучават учителите ти, а в моето отдаване на плътта — начин на живот, противоположен на

твоето строго съществуване и което въпреки всичко е успоредно на него. Но това е без значение и не е задължително да ме разбереш. Има повече от една мъдрост и всички са необходими на този свят; не е лошо, ако се редуват.

Една седмица след смъртта на Луций отидох на носилка в Сената; поисках разрешение да вляза така в заседателната зала и да произнеса речта си възлегнат, опрян на куп възглавници. Говоренето ме уморява; помолих сенаторите да застанат в тесен кръг около мен, за да не бъда принуден да повишавам глас. Произнесох похвално слово за Луций; тези няколко думи заместиха в дневния ред на събранието речта, която той самият трябваше да произнесе същия ден. След това съобщих решението си; назовах Антонин, а после и твоето име. Разчитах на най-единодушна подкрепа и я получих. Изразих и едно последно желание, което беше прието като останалите; пожелах Антонин да осинови също сина на Луций, който по този начин става брат на Марк Аврелий; ще управлявате заедно; разчитам да се грижиш за него така, както подобава на по-възрастен. Искам в Държавата да остане нещо и от Луций.

Връщайки се във Вилата, за пръв път от много дни насам бях изкушен да се усмихна. Бях играл особено добре. Привържениците на Сервиан, враждебните на делото ми консерватори, не се чувствуваха победени; всички прояви на внимание от моя страна към това славно и древно, но закостеняло сенаторско тяло не можеха да заличат спомена за няколкото удара, които му бях нанесъл. Те несъмнено щяха да се възползват от смъртта ми, за да се опитат да анулират моето завещание. Но и най-яростните ми врагове не биха дръзнали да отхвърлят най-честния си представител, нито сина на един от най-уважаваните си членове. Моят обществен дълг беше изпълнен: можех да се завърна в Тибур и да се оттегля в убежището, наречено болест, да продължа опитите си със страданието, да се отdam на малкото останали удоволствия и да подновя спокойно прекъснатия си разговор с един призрак. Императорското наследство беше в сигурни ръце — ръцете на благочестивия Антонин и на сериозния Марк Аврелий; Луций също щеше да продължи да живее чрез сина си. Всичко това не беше организирано съвсем лошо.

---

[1] Императорска дисциплина. ↑

[2] Ти ще бъдеш Марцел... (Лат.) — Б.пр. ↑

[3] Дайте лилии с пълни ръце. Ще пръсна пурпурни цветове...
(Лат.) — Б.пр. ↑

[4] От латинското Verus: правдив, истински. — Б.пр. ↑

PATIENTIA [1]

Ариан ми пише следното:

„Съобразно получените нареждания приключих обиколката на Евксинския Понт. Завършихме плаването в Синопе, чито жители са ти вечно признателни за големите строежи по възстановяване и разширяване на пристанището, доведени до успешен край под твоето лично наблюдение преди няколко години... Между впрочем в твоя чест са издигнали статуя, на която не си приличаш, нито е много красива; изпрати им друга, от бял мрамор... По на изток с вълнение обгърнах с поглед същото това море от височината на хълмовете, откъдето нашият Ксенофонт го бе зърнал за пръв път някога и откъдето ти самият го бе съзерцавал неотдавна...“

Извърших проверка на крайбрежните гарнизони: техните командири заслужават най-висока похвала за превъзходната дисциплина, употребата на най-нови методи на тренировка и чудесното качество на инженерното строителство. Що се отнася до дивата и още зле позната част на брега, наредих да се извършат нови проучвания и да се нанесат поправки там, където е необходимо, в сведенията на мореплавателите преди мен...

Пътят ни минаваше край Колхида. Знаейки колко се интересуваш от разказите на древните поети, разпитах местните жители за чародействата на Медея и за подвизите на Язон. Те обаче, изглежда, не познават тези истории...

На северния бряг на това негостоприемно море стигнахме до малък остров с легендарна слава — острова на Ахил. Както ти е известно, предполага се, че Тетида е отгледала сина си на това залутано сред мъглите островче; казват, че излизала от морските гъбини всяка вечер и разговаряла със сина си на пясъчния бряг. Днес островът е необитаем и храни само някоя и друга коза. Има и един храм на Ахил. Чайки, гларуси, буревестници и всички морски птици го посещават редовно, а напоените им с морска влага крила непрестанно

освежават преддверието на светилището. Но както е редно, островът на Ахил е също и островът на Патрокъл и безчислените оброчни дарове, които украсяват стените на храма, са посветени както на Ахил, така и на неговия приятел, тъй като е естествено онези, които обичат Ахил, да тачат и почитат също паметта на Патрокъл. Самият Ахил се явява на сън на мореплавателите, които посещават околните места: той ги закриля и предупреждава за морските опасности, както правят по други места Диоскурите. И сянката на Патрокъл се появява редом с Ахил.

Пиша ти тези неща, защото съм сигурен, че заслужава да бъдат познати и защото хората, които ми ги разказаха, ги знаят от собствен опит или са ги научили от достоверни свидетели... Понякога ми се струва, че Ахил е най-славният от всички мъже заради своята смелост, душевна сила, знания и ум, неотльчни от телесна ловкост, както и заради своето пламенно чувство към младия си другар. Нищо не ми се струва по-възвишено от отчаянието му, поради което бе презрял живота и пожелал смъртта след загубата на своя любим.“

Полагам на скута си обемистия отчет на управителя на Малка Армения и началник на морската ескадра. Както винаги Ариан беше свършил добра работа. Този път той правеше нещо повече: поднасяше ми дар, който ми бе нужен, за да умра спокойно; предлагаше ми такава картина на моя живот, какъвто бих искал да бъде той. Ариан знае, че най-важното не ще намери място в официалните биографии и не се отбелязва върху надгробните плочи; той знае също, че времето прибавя само малко повече шемет към нещастието. Видяно през неговите очи, най-силното увлечение в моя живот добива смисъл и завършеност като поема; моята единствена обич се отърсва от угризенията, от нетърпението, от натрапчивите и мрачни мисли, сякаш са дим или прах; скръбта се избистря, а отчаянието става по-чисто. Ариан ни открива пътя към безпределната обител на героите и на другарите и не ме смята съвсем недостоен за нея. Моят таен пристан сред басейна във Вилата не е достатъчно защищен, но там завличам остарялото си тяло и там страдам. Истина е, че миналото ми предлага някои убежища, където се избавям от известна част от днешните си огорчения: снежната равнина край Дунава, градините на Никомедия, Клаудиополис, пожълтял от нацъфтения шафран, която и да е уличка в Атина, оазис с водни лилии, които се полюшват върху тинести води,

сирийската пустиня под звездния светлик на връщане от лагера на Хозрой. Но тези толкова скъпи места са свързани много често с предпоставки, водещи до грешка, разочарование или поражение, известно само на мен; в най-лошите мигове всичките ми пътища на преуспял човек сякаш водят единствено в Египет, до една болнична стая в Бая или в Палестина. Има нещо по-лошо: изтощението на тялото ми се предава и на паметта ми; представата за стълбите на Акропола е почти непоносима за човек, който се задъхва, изкачвайки стъпалата на градината; мисълта за юлското слънце по насипа в Ламбеза ме смазва, като че ли в момента излагам голата си глава на лъчите му. Ариан ми предлага нещо по-хубаво. В Тибур, сред майската жега, аз чувам нестихващия вопъл на вълните край брега на Ахиловия остров; вдишвам чистия му и хладен въздух; разхождам се без усилие по преддверието на храма, окъпан в морска влага; съзирам Патрокъл... Това място, което не ще видя никога, се превръща в мой таен дом и последен пристан. Ще бъда несъмнено там в часа на моята смърт.

Някога бях дал на философа Ефрат разрешение да се самоубие. Нищо не изглеждаше по-просто: човек има право да реши от кой момент нататък престава да бъде полезен животът му. Тогава не знаех, че смъртта може да стане обект на сляпа страсть, на глад, подобен на любовния. Не бях предвидил нощите, през които щях да увирам кожения си колан около меча, за да се принудя да размисля два пъти, преди да си послужа с него. Единствен Ариан бе проникнал в тайната на безславната битка срещу празнотата, апатията, умората и отвращението от живота, които водят до желанието да умреш. Човек не оздравява никога: старата треска ме повали на няколко пъти; разтрепервах се, предварително като болен, който предугажда настъпващия пристъп. Всеки повод беше добре дошъл, за да забави часа на нощната борба: работата, разговорите, безразсъдно проточени до зори, ласките, книгите. Приема се, че един император се самоубива само по държавни причини; дори Марк Антоний имаше за оправдание едно изгубено сражение. Моят строг Ариан не би се възхищавал толкова на отчаянието, донесено от Египет, ако не бях го превъзмогнал. Собственото ми законодателство забраняваше на войниците доброволната смърт, която разрешавах на мъдреците; не се чувствувах по-свободен да дезертирам от първия случаен легионер. Но зная какво е да галиш с ръка кълчищното въже или острието на ножа.

Постепенно желанието ми да умра се превърна в преграда срещу самото желание: постоянната възможност за самоубийство ми помагаше да понасям по-търпеливо съществуването, така както видът на сънотворната настойка успокоява страдащия от безсъние. По силата на някакво вътрешно противоречие натрапчивата мисъл за смъртта престана да ме терзае едва след като първите признания на болестта отвлякоха вниманието ми от нея; отново започнах да проявявам интерес към живота, който ме напускаше; в градините на Сидон страстно копнеех да се наслаждавам на тялото си още няколко години.

Човек се стреми към смъртта, но не желае да умре от задушаване; болестта ни кара да се отвратим от смъртта; искаме да оздравеем, а това означава, че желаем да живеем. Ала безсилието, страданието и хилядите телесни несгоди скоро обезсърчават болния в опитите му да се пребори със смъртта; той се уморява от заташения, които са същински клопки, от разклатените си сили, от прекършените си стремежи, от вечното очакване на следващата криза. Дебнех тялото си: тъпата болка в гърдите беше ли само временно прилошаване, последица от набързо погълнатата храна, или може би трябваше да очаквам от страна на неприятеля внезапно нападение, което нямаше да бъде отблъснато този път? Не влизах в Сената, без да си кажа, че може би неговата врата се бе затворила зад мен така окончателно, сякаш вътре ме очакваха, както беше с Цезар, петдесет въоръжени с ножове съзаклятници. По време на вечерните угощения в Тибур се опасявах да не осъкърбя гостите си, като неучтиво ги напусна неочеквано; боях се да не умра в банята или в прегръдките на млади ръце. Известни дейности, лесни или дори приятни в миналото, се превръщат в нещо унизително, щом започнат да ни затрудняват; човек се уморява да поднася на вниманието на лекаря сутрешното съдържание на сребърното гърне. Основното заболяване влече след себе си цяло шествие от второстепенни огорчения: слухът ми е загубил някогашната си острота; вчера например се принудих да помоля Флегон да повтори цяла фраза и изпитах повече срам, отколкото ако бях извършил престъпление. Месеците, последвали осиновяването на Антонин, бяха ужасни: престоят в Байи, завръщането в Рим и преговорите, които го съпътствуваха, бяха изчерпили и малкото сили, които ми оставаха. Мисълта за смъртта ме завладя отново, но този път причините за това бяха видими и можех да ги призная без стеснение; и

най-злият ми враг не би помислил да ми се присмее. Нищо не ме възпираще повече: щяха да разберат, че след като се бе оттеглил в лятната си къща и сложил в ред държавните дела, императорът бе взел необходимите мерки, за да улесни края си. Но грижата на моите приятели се равнява на постоянно наблюдение: всеки болен е заложник. Вече не мисля, че ще имам нужната сила да забия меча на точното място, обозначено някога с червено мастило под лявата гръд; към сегашното си състояние щях да прибавя само противната бъркотия от превръзки, напоени с кръв гъби и спорещи край леглото ми хирурги. За да подгответя самоубийството си, ми бяха необходими същите предпазни мерки, които взема убиецът, замисляйки престъплението си.

Най-напред спрях избора си на своя уредник на лова, Мастор, красив сарматски варварин, който от години върви по петите ми като предано куче от вълча порода и когото понякога натоварват да бди пред вратата ми нощем. Възползвах се от миг на усамотение, за да го извикам и му обясня какво очаквам от него: той не разбра веднага. След това в съзнанието му просветна и ужас изкриви лицето на русия варварин. Той е убеден, че съм безсмъртен; вижда, че сутрин и вечер лекари влизат в спалнята ми; чува стенанията ми по време на пункциите, без това да разклати вярата му; сякаш бях господарят на боговете, който, решавайки да го изкуши, беше слязъл от Олимп, за да му нареди да нанесе смъртоносния удар. Изтръгна от ръцете ми меча си, който бях сграбчил, и избяга с вой. Откриха го през нощта в дъното на парка, говорещ несвързано на варварския си жаргон. Успокоиха, доколкото можаха, ужасеното създание; никой не отвори дума за тази случка. На другата сутрин забелязах, че Целер беше заменил върху работната ми маса до леглото металното стило с тръстиково перо.

Потърсих си по-сигурен съюзник. Имах най-пълно доверие в Йолас, млад Александрийски лекар, когото Хермоген бе изbral още миналото лято за свой заместник през отсъствието си. Често разговаряхме: приятно ми беше да градим хипотези за същността и произхода на нещата; харесвах дръзкия му и мечтателен ум, както и мрачния огън в дълбоко хълтналите му очи. Знаех, че е намерил формулата на извънредно сполучливи отрови, съставени на времето в Александрийския дворец от химиците на Клеопатра. Обсъждането на кандидатите за катедрата по медицина, която току-що бях основал в

Одеона, ми послужи като претекст да отдалеча Хермоген за няколко часа и така да си осигура възможност за таен разговор с Йолас. Той ме разбра от половин дума: съжали ме; не можеше да не признае, че съм прав. Но неговата лекарска клетва му забраняваше да даде вредно лекарство на болен под какъвто и да е предлог; отказа, твърд в професионалната си чест. Настоявах, изискавах, използувах всички средства, за да го умилостивя или подкупя; той ще е последният човек, когото съм молил за нещо. Накрая, победен, обеща да ми донесе смъртоносната доза. Чаках го напразно до вечерта. Късно през нощта научих с ужас, че току-що бил намерен мъртъв в лабораторията със стъкленица в ръка. Това безкомпромисно сърце беше намерило начин да остане вярно на своята клетва, без да ми откаже нищо.

Антонин пристигна на следващия ден; този искрен приятел с мъка задържаше сълзите си. Мисълта, че един човек, когото бе свикнал да обича и почита като баща, страда до такава степен, че желае смъртта, му беше непоносима; струваше му се, че е изневерил на задълженията си на добър син. Обещаваше ми да присъедини усилията си към тези на моите близки и да се грижи за мен, да облекчава болките ми, да направи живота ми приятен и лек до края, да ме излекува може би. Разчиташе на мен да продължа да го напътствува и ръководя възможно най-дълго; чувствуваше се отговорен пред цялата империя за останалите дни от живота ми. Зная какво струват тези жалки протести и наивни обещания: и все пак в тях намирам облекчение и утеша. Простите думи на Антонин ме убедиха; отново влизам във владение на собственото си „аз“, преди да умра. Смъртта на Йолас, верен на лекарския си дълг, ме насърчава да се съобразявам до края с обязаностите на своя императорски сан. *Patientia*; вчера видях Домиций Рогат, станал прокуратор на монетния двор, натоварен със сеченето на нова серия монети; избрах горната легенда, която ще бъде и последният ми девиз. Струваше ми се, че смъртта е лично мое решение, последното ми убежище на свободен човек, но се лъжех. Вярата на милионите масторовци не бива да бъде разклатена; други йоласовци не ще бъдат подложени на същото изпитание. Осъзнах, че в очите на малката група предани приятели, с които съм обграден, самоубийството би изглеждало като проява на безразличие или може би на непризнателност; не искам да завещая на приятелите си отблъскуващия образ на мъченик, неспособен да понесе дори най-

малкото допълнително изтезание. През нощта, последвала смъртта на Йолас, в съзнанието ми постепенно изникнаха други съображения; животът ми беше дал много или поне аз бях съумял да получа много от него; в този момент, както по времето на моето блаженство, но по съвсем противоположни причини, струва ми се, че съществуването няма какво повече да ми предложи; не съм сигурен обаче, че нямам да науча още от него. Ще се вслушвам в тайните му напътствия до последния си дъх. През целия си живот бях имал доверие в мъдростта на тялото си, бях се старал да се наслаждавам с разбиране на усещанията, които ми доставяше този приятел; длъжен съм да оцена и последните. Вече не се отказвам от агонията, отредена само за мен, тази бавно узряла в сърцевината, на артериите ми смърт, наследена може би от някой прадядо или родена от моя темперамент и подготвяна постепенно с всяка постъпка в живота ми. Часът на нетърпението отмина; в моето положение и отчаянието, и надеждата ще бъдат еднакво проява на лош вкус. Отказах се да ускорявам смъртта си.

Много неща остава да бъдат извършени. Африканските имения, наследство от тъща ми Матидия, трябва да станат образцови земеделски стопанства; селяните от тракийското село Бористен, основано в памет на един чудесен кон, имат право на помощи след тежката зима; тъкмо напротив, не бива да се отпускат субсидии на богатите стопани от долината на Нил, винаги готови да се възползват от императорската загриженост. Юлий Вестин, префект по образованието, ми изпраща своя отчет във връзка с откриването на обществени училища по граматика; току-що завърши преработката на търговския кодекс за град Палмира: всичко е предвидено — от процента на проститутките до таксите за преминаване на керваните. В настоящия момент се събира конгрес на лекари и съдебни чиновници, натоварени да определят последния срок на дадена бременност и така да сложат край на нескончаеми съдебни препирни. Случайте на двуженство се умножават във военните колонии; правя всичко възможно да убедя ветераните да не злоупотребяват с новите закони, които им разрешават женитбата, и да не встъпват в брак с повече от една жена наведнъж. В Атина издигат пантеон, подобен на римския;

съчинявам надписа, който ще украсява стените му; в него изброявам (като пример и задължение за бъдещето) услугите, направени от мен на гръцките градове и на варварските народи; услугите, оказани на Рим, се разбират от само себе си. Борбата срещу съдебните издевателства продължава: бях принуден да порицая управителя на Киликия, който си беше наумил да умъртвява чрез изтезания крадците на добитък от поверената му провинция, като че ли обикновената смърт не е достатъчна, за да накажеш някого и да се отървеш от него. Както Държавата, така и градските управи злоупотребяват с присъдите на принудителен труд, с цел да си доставят евтина работна ръка; забраних тази практика както по отношение на робите, така и по отношение на свободните хора; необходимо е да се внимава тази омразна система да не бъде възстановена под друго име. По някои места от територията на бившия Картиген все още се извършват жертвоприношения на деца: нужно е да се забрани на жреците на Баал удоволствието да разпалват своите клади. В Мала Азия правата на наследниците на Селевкидите бяха позорно накърнени в граждансите ни съдилища, все още зле настроени към бившите царе; дадох им удовлетворение за дълго понасяните неправди. В Гърция все още продължава процесът на Херод Атик. Писмената кутия на Флегон, неговите стъргалки от пемза и пръчиците от червен восък ще ме придружават до края.

Както и в най-щастливите ми дни хората ме считат за бог и продължават да ме назовават с тази титла в същия миг, в който поднасят дарове на небето за възстановяване на височайшето ми здраве. Вече ти споменах защо тази благотворна вяра не ми изглежда абсурдна. Една сляпа старица беше дошла пеша от Панония; беше предприела това изтощително пътуване, за да ме помоли да докосна с пръсти угасналите ѝ зеници, тя прогледна от допира на ръката ми, както страстно се бе надявала; вярата ѝ в императора-бог обяснява това чудо. Станаха и други чудеса; болни разказват, че са ме видели на сън, подобно на поклонниците в Епидавър, които виждат в сънищата си Ескулап; твърдят, че са се събудили оздравели или най-малкото облекчени. Не се надсмивам над противоречието между способностите ми на чудотворец и болестта ми; приемам тези нови привилегии с нужната сериозност. Сляпата старица, дошла при императора от далечната варварска провинция, стана за мен това, което бе някога

робът от Тарагона — символ на народите в империята, на които съм служил и които съм управлявал. Тяхното огромно доверие е отплата за двадесетгодишния ми труд, който не ми беше неприятен. Неотдавна Флегон ми прочете творбата на един Александрийски евреин, който също ми приписва свръхчовешки качества; приех без ирония описанietо на владетеля с посивели коси, пропътувал всички краища на земята, слязъл сред съкровищата на мините, будещ живителните земни сили, носещ навсякъде благоденствие и мир: на посветения, възстановил светилищата на всички раси, на познавача на окултните науки, на ясновидец, въздигнал до небето един младеж. Бях разбран по-добре от възторжения евреин, отколкото от много сенатори и проконсули; този довчеращен враг допълва Ариан; удивлявам се, че с течение на времето съм станал в нечии очи това, което желаех да бъда, и че успехът ми се свежда до толкова малко нещо. Старостта и смъртта, така близки и двете, прибавят своето величие към това достолепие; хората почтително се отдръпват от пътя ми; вече не ме сравняват както в миналото с лъчезарния и ведър Зевс, а с Марс Градивус, бога на продължителните походи и на строгата дисциплина, с величествения и вдъхновен от боговете Нуза; в последно време бледото ми разстроено лице, този втренчен поглед, това едро тяло, изправено благодарение на усилието на волята, им напомнят Плутон, бога на сенките. Единствено неколцина близки, няколко изпитани и скъпи приятели не са се поддали на ужасната зараза на страхопочитанието. Младият адвокат Фронтон, магистрат с бъдеще, който безсъмнено ще бъде един от добrite служители на твоето царуване, дойде, за да разискваме едно мое обръщение до Сената; гласът му трепереше и в очите му прочетох същото благоговение, примесено със страх. Мирните радости на човешкото приятелство вече не са за мен; хората ме обожават и боготворят прекалено много, за да ме обичат.

Беше ми се паднала съдбата на някои щастливи градинари: всичко, което се бях опитал да посадя в човешкото съзнание, бе пуснало корен. Култът към Антина изглеждаше най-безумното от начинанията ми, изблик на скръб, която засягаше само мен. Но нашата епоха е жадна за богове; тя предпочита най-пламенните и най-печалните, онези, които прибавят горчивия мед на отвъдното към виното на живота. В Делфи юношата стана Хермес — пазител на

преддверието и господар на мрачните пътища, които водят при сенките. В Елевсина, където някога заради възрастта и чуждия му произход не позволиха да бъде посветен заедно с мен, го бяха превърнали в младия Бакхус от Мистериите, владетел на граничните области между плътта и душата. Родната му Аркадия го свързва с горските божества Пан и Диана; тибурските селяни го оприличават на добрия Аристей, царя на пчелите. В Азия почитателите му виждат в негово лице нежните си богове, които есента руши, а лятото изгаря. На границата с варварските земи другарят на ловните ми излети и пътешествия прие образа на Тракийския конник — тайнствен ездач, който препуска през гъсталака в лунния здрач, отнасяйки душите на мъртвите в гънките на своя плащ. Всичко това можеше да бъде пак издънка от официалния култ, израз на народно ласкателство или на низост от страна на алчни за подаяния жреци. Ала младият му образ ми убягва, за да откликне на стремленията на простите сърца: по силата на един от онези обрати, свойствени на природата на нещата, народното благочестие превърна мрачния и изящен младеж в опора на слабите и бедните, в утешител на мъртвите деца. Неговият лик от витинските монети — профил на петнадесетгодишен юноша с развети къдри и очарована и доверчива усмивка, която запази толкова кратко, виси на шията на новородените вместо талисман; други го приковават върху детските могили на селските гробища. По-рано, когато мислех за собствения си край, също като кормчия, който нехае за собствената си съдба, но трепери за пътниците и товара на своя кораб, си казвах горчиво, че споменът за него ще изчезне заедно с мен; струваше ми се, че младото създание, старательно погребано в паметта ми, ще загине втори път. Този инак основателен страх се разсея отчасти; направих каквото можах, за да изкупя тази преждевременна смърт; един образ, едно отражение, slab отзвук ще оцелее в спомена най-малко в течение на няколко века. Едва ли може да се направи нещо повече в името на безсмъртието.

Видях отново управителя на Антиоия, Фидус Аквила, на път за новия му пост в Сармизегетуз. Той ми описа ежегодните обредни тържества, чествувани на брега на Нил в памет на мъртвия бог, хилядите поклонници, стекли се от северните и южни области, даровете от бира и зърно, молитвите; всяка трета година в Антиоия се устрояват възпоменателни игри, а също в Александрия, в Мантинея и

в скъпата ми Атина. Тези празници ще се повторят идната есен, но не се надявам да живея до деветото завръщане на месец Атир. Ето защо е още по-важно всяка подробност от тези тържества да бъде уточнена предварително. Оракулт на покойния младеж е настанен в тайното помещение на фараоновия храм, възстановен по мое нареждане; всеки ден жреците раздават няколкостотин готови отговора на всички въпроси, поставени от човешката надежда или тревога. Укориха ме, задето лично съм участвувал в съставянето на повечето от тях. Не съм имал намерение да проявявам неуважение към своя бог, нито липса на състрадание към войнишката съпруга, която пита дали мъжът и ще се върне жив от Палестинския гарнизон, или към болния, жадуващ за утеша, към търговеца, чийто кораби се носят по вълните на Червено море, към семейството, което жадува да има син. В най-добрания случай това бе продължение на словесните ни забавления и римувани гатанки, на които играехме заедно понякога. Учудват се също, че тук, във Вилата, около олтара в Канопа, където култът към него се чествува според египетския обичай, съм позволил да се настанят увеселителни заведения, както в Александрийския квартал, който носи същото име, с всички улеснения и развлечения, които предлагам на своите гости и в които се е случвало да участвувам и аз. Той беше свикнал с тези неща. А човек не може да остане верен на една-единствена мисъл в течение на години, без постепенно да вложи в нея всички навици на един живот.

Направих всичко, което ми препоръчаха. Чаках; нерядко се молих. *Audivi voces divinas...*^[2] Лекомислената Юлия Балбила вярваше, че чува тайнствения глас на Мемнон при изгрев-слънце; аз пък се вслушвах в шепота на нощта. Извърших помазване с мед и розово масло, които привличат сенките; разположих съда с мляко, щипката сол, капката кръв — опора на предишното им съществуване. Легнах върху мраморния под на малкото светилище; звездна светлина се процеждаше през отворите в стената, запалвайки тук и там отражения — бледи, тревожни отблясъци. Спомних си повелите, нашепвани от жреците в ухото на мъртвия, както и бъдещата му съдба, изписана върху надгробната плоча: „И той ще разпознае пътя... И пазителите на преддверието ще го пуснат да мине... И той ще се връща пак при онези, които го обичат, в течение на милиони дни...“ Понякога след дълго очакване ми се струваше, че усещам полъха на

нечие присъствие, леко докосване като допир на клепачи влажно като длан. „И сянката на Патрокъл се появява редом с Ахил...“ Никога не ще узная дали тази топлина и нежност не извираха някъде дълбоко от мен самия сетни усилия на човек, който се бори срещу самотата и студа на нощта. Но този въпрос, който изниква също в присъствие на живите ни любими, престана да ме вълнува днес: почти ми е все едно дали призованието от мен видения идват от най-отдалечените области на паметта, или от друг свят. Душата ми, ако притежавам такава, е съставена от същото вещество, от което са виденията; това тяло с подути ръце и побелели нокти, тази жалка полуразложена плът, този мех, пълен със страдания, желания и мечти, едва ли е по-устойчив или по-плътен от сянка. Различавам се от мъртвите само по способността си да се задушавам няколко мига по-дълго; в известен смисъл тяхното съществуване ми се струва по-сигурно от моето. Антиой и Плотина са действителни поне колкото мен.

Размишленията за смъртта не ни научават как се умира; те не улесняват раздялата ни с живота, но аз и не се стремя към подобен край. Любимо мое момче, намръщено и волево, твоята саможертва не обогати живота, а смъртта ми. Нейната близост изгражда отново тясно съучастничество между нас: живите, които ме заобикалят, преданите и понякога досадни служители никога не ще узнаят до каква степен не ни интересува вече светът. Мисля с отвращение за мрачните символи на египетските гробници: сухият бръмбар, вдървената мумия, жабата — символ на вечното прераждане. Ако вярвам на жреците, оставил съм те на това място, където съставните части на всяко човешко създание се разпадат подобно на стара дреха, раздърпвана на всички страни, на зловещия кръстопът между онова, което живееечно, което е било и което ще бъде. В крайна сметка възможно е тези хора да са прави и смъртта да е изградена от същата неуловима и хаотична материя като живота. Изпитвам недоверие към всички теории за безсмъртието; системата на възнагражденията и възмездията се посреща с равнодушие от един съдия, който добре познава трудностите на правораздаването. От друга страна, случва ми се да мисля също, че противоположното решение, тоест небитието, кухата бездна, в която отеква смехът на Епикур, е твърде опростено. Наблюдавам своя край: дългата поредица от опити върху самия мен е завършек на продължителното изследване, започнало в клиниката на

Сатир. Досега промените са толкова външни, колкото онези, които годините и лошото време нанасят върху даден паметник, без да накърнят нито материята, нито архитектурата му: на моменти ми се струва, че през пукнатините му съзирам и докосвам неразрушимата основа, безсмъртната му сърцевина. Аз съм това, което бях, и умирам, без да съм се пременил. На пръв поглед здравото момче от градините в Испания, амбициозният военачалник, който вляза в палатката, отърсвайки от раменете си снега, изглеждат така безплодни, сякаш вече съм минал през кладата; и все пак те са тук и аз съм неделим от тях. Човекът, който виеше върху гърдите на един мъртвец, продължава да стene в един кът на съществото ми въпреки повече или по-малко извънземния покой, в който навлизам вече; пътникът, затворен в инвалида, болният, осъден на застой, се интересува от смъртта, тъй като тя означава тръгване на път. Силата, която е била моя, все още изглежда годна да задвижва много други съществования, да повдига светове. Ако към малкото дни, които ми остават, се прибавеха по чудо няколко века, пак щях да извърша същите неща и да допусна същите грешки: пак щях да посещавам същите Олимпийски висини и същия Ад. Подобен извод е превъзходен аргумент за ползата от смъртта, но в същото време буди съмнения, що се отнася до абсолютната ѝ ефикасност.

През някои периоди от живота си съм записвал сънищата си; обсъждал съм значението им с жреци, философи и астрологи. Притъпена от години насам, способността ми да сънувам се възврна през месеците на агония; събитията в будно състояние изглеждат по-недействителни, а понякога и по-малко натрапчиви от сънищата ми. Ако този загадъчен и призрачен свят, където пошлостта и абсурдът се срещат в още по-голяма степен, отколкото на земята, ни дава представа за състоянието на отделената от тялото душа, има вероятност да прекарам вечността в съжаления по прекрасния контрол, упражняван от нашите сетива, и по стремежите, умело направявани от човешкия разум. Въпреки всичко усещам, че потъвам с наслада в безплодните сфери на сънищата; там ставам притежател на тайни, които ми се изпълзват само след миг; там пия от свещените извори. Онзи ден например бях в оазиса Амон вечерта след лова на диви зверове. Бях радостен; всичко стана както по времето на предишната ми сила: раненият лъв падна, след това се изправи и аз се спуснах, за да му

нанеса смъртоносния удар. Но този път, заставайки на задните си крака, конят ми ме хвърли на земята: противната кървава маса се изтърколи върху мен; нокти раздираха гърдите ми; дойдох в съзнание в стаята си в Тибур, викайки за помощ. Неотдавна видях насиън баща си, за когото почти не мисля. Беше на болничната си постеля, в една от стаите на къщата ни в Италика, която напуснах веднага след смъртта му. На масата му стоеше стъклено шише с успокоителна течност, която умолявах да ми даде. Събудих се, без да бе имал време да ми отговори. Удивлявам се, че повечето хора се страхуват тъй много от привиденията, а с готовност приемат да разговарят с мъртвите насиън.

Поличбите също се умножават: отсега нататък всичко прилича на призив или знамение. Неотдавна изпуснах и скупи х скъпоценния камък, вграден в един пръстен; гръцки майстор бе изваял моя профил върху него. Гадателите поклащат глава многозначително, а аз съжалявам за този истински шедъровър. Случва ми се да говоря за себе си в минало време: в Сената, разисквайки известни събития, станали след смъртта на Луций, езикът ми се запъна няколко пъти и се улових, че споменавам тези обстоятелства така, сякаш бяха станали след собствената ми смърт. Преди няколко месеца, точно на рождения си ден, както изкачвах на носилка стъпалата на Капитолия, се озовах пред един старец в траур, който плачеше; моят стар Хабрий побледня. Все още излизах по това време и продължавах да изпълнявам лично функциите си на Върховен жрец, на Арвалски брат и да чествувам сам древните обреди на римската религия, които в крайна сметка предпочитам пред повечето чуждестранни култове. Бях прав пред олтара и се готвех да запаля пламъка; поднасях на божовете жертва за Антонин. Внезапно краят на тогата, който покриваше челото ми, се изхлузи и се смъкна върху рамото ми; останах гологлав, а това означаваше, че от жертвоприносител ставам жертва. Наистина мой ред е вече.

Търпението ми се увенча с плодове; страдам по-малко и животът отново става почти приятен. Вече не споря с лекарите; глупавите им церове ме убиха; тяхната самонадеяност и лицемерният им педантизъм са наше дело: биха ни мамили по-малко, ако не се страхувахме толкова много от страданията. Нямам сили за някогашните пристъпи на гняв: зная от сигурен източник, че Платорий Непот, когото съм обичал много, бе злоупотребил с доверието ми; не се опитах да го изоблича и

не го наказах. Бъдещето на света не ме вълнува вече; не се стремя да пресмяtam с тревога дали римският мир ще трае повече, или по-малко години; оставям тази грижа на божовете. Не че съм придобил повече доверие в тяхната справедливост, която няма нищо общо с нашата, или пък че имам по-голяма вяра в човешката мъдрост; обратното е повярно. Животът е жесток и това ни е известно. Именно защото очаквам много малко от човешкия жребий, щастливите периоди, частичните успехи, усилията да започнеш отново и да продължиш ми се струват чудеса, които са своеобразна отплата за огромната маса от злини и поражения, безотговорност и заблуди. Катастрофите и разрухата ще настъпят; хаосът ще възтържествува, но от време на време ще се възцарява и ред. Мирът ще настане отново между две войни; думите свобода, човечност, справедливост ще си възвърнат тук и там смисъла, който се опитахме да им дадем. Не ще загинат всичките ни книги; поломените ни статуи ще бъдат възстановени; други куполи и фронтови ще се родят от нашите фронтони и куполи; неколцина ще мислят, работят и чувствуват като нас: смея да разчитам на последователите ни, които ще се появяват на неравни интервали през вековете, на това прекъсващо се безсмъртие. Ако варварите завладеят света някога, и те ще бъдат принудени да възприемат част от нашите методи и накрая вероятно ще заприличат на нас. Хабрий се тревожи, че един ден жрецът на култа към Митра или епископът на Христовата вяра биха могли да се настанят в Рим и да изместят Върховния жрец. Ако този ден настъпи за нещастие, моят наследник на ватиканския бряг на Тибър вероятно ще е престанал да бъде водач на тесен кръг от съмишленици или на членовете на някоя секта и ще се е превърнал на свой ред в една от вселенските фигури на властта. Той ще наследи дворците и архивите ни; ще се различава от нас по-малко, отколкото бихме могли да си представим. Приемам спокойно тези превратности в съдбата на вечния Рим.

Лекарствата не действуват вече; краката ми все повече се подуват; спя по-скоро седнал, отколкото легнал. Едно от преимуществата на смъртта е, че ще бъда отново положен на легло. Сега на свой ред утешавам Антонин. Припомням му, че от дълго време насам смъртта ми се струва най-изисканото решение на собствения ми проблем; както винаги най-сетне желанията ми се събъдват, но по побавен и по-заобиколен начин, отколкото мислех. Радвам се, че болестта

не ме лиши от съзнание до края; щастлив съм, че няма да се наложи да минавам през изпитанията на преклонната възраст, че съдбата не ми е отредила да позная загрубяването, студенината, безчувствеността и жестокото отсъствие на желания. Ако изчисленията ми са верни, майка ми е починала приблизително на възрастта, до която съм стигнал днес; животът ми вече е наполовина по-дълъг от този на баща ми, умрял на четиридесет години. Всичко е готово: орелът, който трябва да възнесе до боговете душата на императора, се пази специално за траурната церемония. Мавзолеят ми, върху чийто връх все още садят кипариси, предназначени да образуват черна пирамида на небесния фон, ще бъде завършен почти навреме за пренасянето на още топлата ми прах. Помолих Антонин да се погрижи и останките на Сабина да бъдат пренесени там след това; при нейната смърт не ѝ отдаох божествените почести, на които в същност има право; не би било зле, ако бъде изправен този пропуск. Бих искал и останките на Елий Цезар да бъдат поставени до моите.

Отведоха ме в Бая; пътуването беше мъчително в юлските горещини, но дишам по-леко край морето. Вълните галят брега с копринен и ласкав шепот и аз все още се наслаждавам на дългите розови вечери. Държа табличните само за да дам занимание на ръцете си, които се движат въпреки волята ми. Наредих да извикат Антонин; пратеникът тръгна за Рим с голяма бързина.

Тропот от копитата на Бористен, галоп на Тракийския конник... Малката шепа приятели се струпва около леглото ми. Жал ми е за Хабрий: сълзите подхождат зле на старческите бръчки. Както винаги прекрасното лице на Целер е необикновено спокойно; грижи се за мен старателно, а изразът му не издава нищо, което би могло да увеличи беспокойството или изтощението на болния. Диотим ридае, забил глава във възглавниците. Бъдещето му е осигурено; той не обича Италия и ще може да осъществи мечтата си — да се върне в Гадара и заедно със свой приятел да открие училище по красноречие там; няма да загуби нищо от смъртта ми. Въпреки това слабото рамо се повдига конвултивно под гънките на туниката; под пръстите си усещам искрените му сълзи. Адриан ще бъде обичан по човешки до последния си дъх.

Малка моя душа, нежна и блуждаеща, другарка и спътница на моето тяло, ти ще слезеш сред безжизнените, мрачни и голи селения,

където ще се откажеш от предишните игри. Нека още за миг погледаме заедно познатите брегове и всичко, което безсъмнено не ще видим никога вече... Нека се опитаме да прекрачим прага на смъртта с отворени очи...

НА БОЖЕСТВЕНИЯ АДРИАН АВГУСТ
СИН НА ТРАЯН
ЗАВОЕВАТЕЛ НА ПАРТИТЕ
ВНУК НА НЕРВА
ВЕЛИК ЖРЕЦ
УДОСТОЕН ХХII ПЪТИ С ТРИБУНСКА ВЛАСТ
ТРИ ПЪТИ КОНСУЛ, ОТПРАЗНУВАЛ ДВА
ТРИУМФА
БАЩА НА ОТЕЧЕСТВОТО
И НА БОЖЕСТВЕНАТА МУ СЪПРУГА САБИНА
АНТОНИН ТЕХЕН СИН

НА ЛУЦИЙ ЕЛИЙ ЦЕЗАР
СИН НА БОЖЕСТВЕНИЯ АДРИАН
ДВА ПЪТИ КОНСУЛ

---

[1] Търпение (дат.). — Б.пр. ↑

[2] Чух божествени гласове (лат.). — Б.пр. ↑

БЕЛЕЖКИ ПО ИСТОРИЯТА НА НАПИСВАНЕТО НА „МЕМОАРИТЕ НА АДРИАН“

НА Г.Ф.

Тази книга е била замислена, след това изцяло или отчасти написана в различни варианти между 1924 и 1929 година, между двадесетата и двадесет и петата ми годишна възраст. Всички тези ръкописи бяха унищожени и заслужаваха съдбата си.

* * *

В един том от кореспонденцията на Флобер, твърде много четен и подчертаван от мен към 1927 година, открих незабравимата фраза: „Когато вече нямаше богове, а Христос все още не се беше появил, имаше такъв неповторим миг в историята, от Цицерон до Марк Аврелий, когато човекът беше сам.“ Щях да прекарам голяма част от живота си в опити да дам определение, а след това и да обрисувам този самотен, но свързан с всичко човек.

* * *

Започнах работа по романа в 1934 година; дълги проучвания; петнадесетина написани страници, сметнати за окончателни; много пъти започван и изоставян проект между 1934 и 1937 година.

* * *

Дълго време си представях труда като серия от диалози, в които биха звучали всички гласове от онова време. Каквото и да правех обаче, подробностите вземаха връх над общото, а отделните части заплашваха равновесието на цялото; гласът на Адриан се губеше сред останалите викове. Не успях да организирам този свят като видян и чут от един човек.

* * *

Единствената фраза, която остана след редакцията от 1934 година: „Започвам да забелязвам очертанията на моята смърт.“ Подобно на художник, който, застанал пред даден пейзаж, непрестанно мести статива си ту надясно, ту наляво, най-сетне бях намерила най-сполучливата отправна точка за книгата си.

* * *

Да вземеш един известен и завършен живот, утвърден от Историята (доколкото това изобщо е възможно), така че да обхванеш с един поглед цялата му траектория; нещо повече — да избереш момента, в който човекът, преживял това съществование, го премисля, анализира и е способен да го подложи на преценка. Да направиш така, че и той, и ние да гледаме на живота му от същите позиции.

* * *

Утрини във Вила Адриана; множество вечери, прекарани в малките кафенета около Олимпейона; непрекъснати пътешествия по гръцките морета; пътища в Мала Азия. За да мога да използувам собствените си спомени, те трябваше да се отдалечат от мене толкова, колкото е далечен вторият век.

* * *

Опити с времето: 18 дни, 18 месеца, 18 години. 18 века. Неподвижен живот на статуите, които, като главата на Мандрагонския Антиной от Лувъра, продължават да живеят вътре в това „мъртво време“ Същият проблем, изразен в човешки поколения; две дузини костеливи човешки ръце, ръцете на около двадесет и пет старци, биха били достатъчни, за да се установи непрекъсната връзка между Адриан и нас.

* * *

През един пръв престой в САЩ от 1937 година прочетох някои неща в библиотеката на Йейлския университет във връзка с тази книга; написах посещението при лекаря и откъса върху отказването от телесните упражнения. Преработени, тези фрагменти се съдържат в настоящото издание.

* * *

Във всеки случай тогава бях прекалено млада. Има книги, до които човек не бива да се домогва, преди да е навършил четиридесетте. Преди тази възраст има опасност да не разпознаеш наличието на големите естествени граници, които разделят както хората, така и вековете — това безкрайно разнообразие от човешки същества, или обратното — да приدادеш твърде голямо значение на обикновените административни деления, на митническите канцеларии или на стражевите будки. Необходими ми бяха години, за да се науча да измервам точното разстояние между императора и мен.

* * *

Преставам да работя над книгата (с изключение на няколко дни в Париж) между 1937 и 1939 година.

* * *

Попадам на едно споменаване за Т. Е. Лорънс, чийто път съвпада с този на Адриан в Мала Азия. Но на заден план при Адриан се виждат атинските хълмове, а не пустинята. Колкото повече мислех: за тези двама души, толкова повече приключението на человека, който отрича (най-вече себе си), ме караше да желая да представя чрез образа на Адриан зрителната точка на този, който не се отказва от опита, или отказва едно, за да приеме друго. От само себе си се разбира впрочем, че аскетизъмът на единия и хедонизъмът на другия са взаимозаменяеми в много отношения.

* * *

През октомври 1939 година ръкописът беше оставен в Европа заедно с по-голямата част от предварителните бележки; все пак отнесох в САЩ няколкото записи, направени в Йейл, една карта на Римската империя след смъртта на Траян, която разхождах от години със себе си, както и профил на Антина, купен от Археологическия музей във Флоренция през 1926 година, на който той е млад, сериозен и миловиден.

* * *

Проектът беше изоставен между 1939 и 1948 година. Понякога мислех за него с обезсърчение, почти с безразличие, като за нещо невъзможно, а също и с известно чувство на срам, че съм дръзнала подобно нещо.

* * *

Загъване в отчаянието на писателя, който не пише.

* * *

В най-мрачните часове на безнадеждност и апатия отивах да видя отново в хубавия Хартофордски музей (Кънектикът) едно римско платно от Каналето — кафеникавозлатистия Пантеон на фона на синьото небе на късен летен следобед. Всеки път излизах от там разведрена и успокоена.

* * *

Към 1941 година открих случайно в един магазинна бои в Ню Йорк четири графики от Пиранезе, които купихме с Г. На една от тях — изглед от Вила Адриана, — непозната за мен дотогава, фигурира олтарът в Канопа, от който са били заимствувани през XVII век изображението на Антиной в египетски стил и базалтовите статуи на жриците, които могат да се видят във Ватикана днес. Кръгла структура, пропукана като череп, през чиито отвори висят валма от рядка растителност, подобна на кичури от коса. Тук геният на Пиранезе, в който има нещо от този на медиума, е предал елемента на халюцинация, на нестихващата скръб по спомена, трагичната архитектура на един вътрешен свят. В продължение на много години гледах тази рисунка почти всеки ден, без обаче да мисля за някогашното си начинание, от което си въобразявах, че съм се отказала. Такива са странните пътища на това, което наричаме забрава.

* * *

През пролетта на 1947 година, подреждайки разни документи, изгорих бележките от Йейл: те изглеждаха окончателно ненужни.

* * *

Въпреки това името на Адриан се появява в едно есе върху гръцкия мит, написано през 1943 година и публикувано от Роже Кайоа в „Les lettres françaises“ в Буенос Айрес. В 1945 година образът на удавения и сякаш понесен от течението на забвението Антина излиза наяве в едно още неиздадено есе „Химн за свободната душа“, написано в навечерието на тежко заболяване:

* * *

Да не забравям, че всичко, което разказвам тук, е изопачено от онова, което не казвам; тези бележки обхващат само един пропуск. Не става дума за онова, което съм правила през тези трудни години, нито за мислите, за работата, за притесненията и страховете, нито за радостите, нито за огромното влияние на външните събития и за постоянно изпитване на характера о пробния камък на фактите. Премълчавам и изпитанията на болестта и други, по-тайни, които тя влече след себе си, както и непрестанното присъствие или стремеж към любовта.

* * *

Все едно, може би беше необходим точно този разрыв, тази „духовна нощ“, която толкова много от нас изживяха по онова време, всеки посвоему, често по много по-трагичен и краен начин от мен, за да се заставя да направя опит да скъся не само разстоянието, което ме делеше от Адриан, но най-вече това, което ме делеше от самата мен.

* * *

Полза от всичко, което правиш за себе си, без предварително да си мислил за изгодата. По време на годините, прекарани в чужбина,

продължих да чета древните автори: томовете с червена или зелена корица на изданията Льоб-Хайнеман станаха мое отечество. Един от най-добрите начини да пресъздадеш мисълта на даден човек е да възстановиш библиотеката му. Предварително и без да си давам ясно сметка за това, в продължение на дълги години се опитвах да запълня рафтовете на Тибурската библиотека. Оставаше ми само да си представя подутите ръце на един болен върху разгънатите свитъци.

* * *

Да претворя отвътре това, което археолозите от XIX век са направили отвън.

* * *

През декември 1948 година получих от Швейцария сандък със семейни документи и стари писма, който бях депозирала по време на войната там. Седнах пред огъня, за да се справя с тази ужасна и сякаш посмъртна инвентаризация; така прекарах много вечери сама. Развързвах пакетите писма и преди да ги унищожа, препрочитах набързо кореспонденцията си със забравени от мен хора, които също ме бяха забравили, някои от тях — живи, други — мъртви. Една част от тези изписани листа бяха по-стари от моето поколение и даже имената не ми говореха нищо. Машинално хвърлях в огъня тази размяна на мъртви мисли с разни изчезнали Мари, Франсоа и Пол. Разгънах четири или пет написани на машина листове, чиято хартия беше пожълтяла. Прочетох обръщението: «Скъпи Марк...» Марк... За кой ли приятел, любовник или далечен родния сън ставаше дума? Не си спомнях това име. Нужни ми бяха няколко минути, за да осъзная, че в случая Марк означава Марк Аврелий и че държах в ръцете си откъс от изгубения ръкопис. От този миг не можех да мисля за нищо друго, освен да напиша отново и на всяка цена тази книга.

* * *

Същата нощ отворих два тома от върнатите ми обратно книги, останки от разпръсната библиотека. Това бяха Дион Касий в красивото издание на Анри Етиен и един том от посредственото издание на «*Historia Augusta*» — двата основни източника за живота на Адриан, купени по времето, когато възнамерявах да напиша тази книга. Всичко, което светът и аз бяхме преживели междувременно, обогатяващо отколешните хроники и хвърляше друга светлина и други сенки върху живота на властника. Преди в него виждах най-вече начетения мъж, пътешественика, поета и любовника; нищо от това не отпадаше, но сега за пръв път виждах как измежду всички тези образи се очертава с пределна яснота най-официалният и едновременно най-потайният — образът на императора. Фактът, че беше живял в един разпадащ се свят, ме караше, да оцена значението на владетеля.

* * *

Нравеше ми се да изграждам непрестанно образа на този човек, който е бил почти мъдър.

* * *

Една-единствена друга историческа фигура ме е привличала с почти същото постоянство: Омар Хаям, поет-астроном. Обаче животът на Хаям е живот на съзерцател — на абсолютния съзерцател: светът на действието му е бил прекалено чужд. Впрочем не познавам Персия, нито езика ѝ.

* * *

Невъзможност също така да взема за централна фигура някой женски образ, примерно да направя от Плотина основната ос на моя

разказ. Жivotът на жените е твърде органичен или прекалено таен. Ако една жена разказва собствения си живот, първият упрек срещу нея ще бъде, че не е истинска жена. И без това е доста трудно да сложиш известна истина в думите на един мъж.

* * *

Тръгнах за Таос, в Ново Мексико. Отнасях със себе си топче бяла хартия, за да започна отново тази книга — плувец, който се хвърля във водата, без да е сигурен, че ще стигне до отсрещния бряг. Между Ню Йорк и Чикаго до късна нощ работих, затворена в спалния вагон като в подземна гробница. И целия следващ ден — в ресторанта на една чикагска гара, където чаках задържан от снежна буря влак. После отново — до зори в наблюдателния вагон на експреса за Санта Фе, заобиколена от черните върхове на Колорадските планини и вечните рисунки на звездите.“ Така на един дъх бяха написани пасажите върху храненето, любовта, съня и познаването на човешката природа. Не си спомням да съм имала по-пламенен ден, нито по-проникновени нощи.

* * *

Не се спирам подробно на трите години проучвания, които интересуват само специалистите, а също и на изработването на метод, почиващ на експлоатацията, който би интересувал само безумците. Но тази дума е твърде близка до романтизма: нека говорим по-скоро за една постоянна съпричастност, възможно най-проницателна, с онова, което е било.

* * *

С един крак в науката, с другия — в магията, или по-точно и без метафора — в онази „магия по симпатичен път“, която се състои в мислено пренасяне в нечия същност.

* * *

Облик на един глас. Ако реших да напиша тези „Мемоари на Адриан“ в първо лице, то е, за да мога да мина без всякакво посредничество, включително без моето собствено. Така Адриан можеше да говори с повече твърдост и проницателност за собствения си живот от самата мен.

* * *

Онези, които поставят историческия роман в отделна категория, забравят, че с помощта на съвременни средства романът само тълкува известен брой факти от миналото, осъзнати или не, лични или чужди спомени, изтъкани от същата материя като историята. Подобно на „Война и мир“ творчеството на Пруст е възстановяване на едно изгубено минало. Истина е, че историческият роман от 1830 година клони към мелодрамата и приключенския фейлетон, но не повече, отколкото прекрасната „Графиня Де Ланже“ или изумителната история на „Златоокото момиче“. Флобер описва най-старателно двореца на Хамилкар с помощта на стотици дребни подробности; по същия начин постъпва и с Йонвил. В наше време историческият роман или това, което за удобство наричаме така, не може да бъде друго освен потапяне в едно преоткрито време, т.е. овладяване на един вътрешен мир.

* * *

Самото време няма нищо общо с всичко това. Винаги съм се учудвала, че съвременниците ми, които мислят, че са покорили и преобразили пространството; не знаят, че човек може да скъси разстоянието между вековете по свое желание.

* * *

Всички и всичко ни се изпълзва, даже собственото ни битие. Бащиният ми живот ми е по-неизвестен от живота на Адриан. Ако трябваше да го опиша, собственото ми съществование щеше да бъде възстановено отвън, мъчително, като нечий чужд живот; щях да се обърна към писмата, към чуждата памет, за да си изясня тези неясни спомени. И пак ще бъдат само порутени стени и петна от сенки. Що се отнася до живота на Адриан, трябва да направя така, че пропуските в моя текст да съвпадат с онова, което би могъл да забрави самият той.

* * *

Което не означава, както често се твърди, че историческата правда е винаги и във всяко отношение неуловима. И тази правда е подобна на всички останали: човек се лъже „повече или по-малко“.

* * *

Правилата на играта: да научиш всичко, всичко да прочетеш, да се осведомиш за всичко и едновременно с това да приспособиш към собствените си цели „Упражненията“ на Игнаций Лойола или метода на индийския аскет, който до пълно изтощение и в продължение на дълги години се опитва да види мислено с по-голяма точност образа, който създава под затворените си клепачи. Да проследиш сред хиляди фишове актуалността на фактите; да се постараеш да върнеш живата подвижност и гъвкавост на каменните лица. Ако два текста, две твърдения или две идеи се противопоставят, да се потрудиш по-скоро да ги помериш един с друг, а не да ги унищожиш един чрез друг; да видиш в тях две различни страни, две последователни състояния на същия факт, една убедителна действителност, защото е сложна, човешка — тъй като е многообразна. Да се тренираш да четеш един текст от II век с очите, душата и възприятията на II век; да го потопиш в изходния разтвор на съвременните факти; да отстраниш, ако е възможно, всички идеи и чувства, натрупани на последователни пластове между тези хора и нас. И все пак да си послужиш предпазливо и само след подготвителни проучвания с възможностите

за сравняване или съпоставяне, с различните възгледи, наложени от толкова много векове или събития, които ни делят от даден текст, факт или личност; да ги използваш малко или повече като отправни точки по обратния път към един определен миг от времето. Да не позволиш на собствената си сянка да падне върху образа, да забраниш на дъха си да замъгли повърхността на огледалото; да вземеш само най-трайното и най-същественото от нашите душевни вълнения или мисловни операции като допирна точка с хората, които също като нас са яли маслини, пили вино, омазвали пръстите си с мед, борили са се срещу острия вятър и поройния дъжд, търсили са през лятото сянката на някой явор и също като нас са любили, мислили, оstarявали и умирали.

* * *

Много пъти се отнасях до лекари с молба да изяснят диагнозата на Адриановото заболяване въз основа на кратките пасажи в хрониките, които се отнасят до него. В последна сметка те не са много различни от клиничните описание за смъртта на Балзак.

* * *

Да използвам най-добре началото на едно сърдечно заболяване, с цел да го разбера.

* * *

„Какво е Хекуба за него?“ — се пита Хамлет в присъствието на пътуващия актьор, който ридае над Хекуба. И ето, Хамлет е принуден да признае, че този актьор, който пролива истински сълзи, е успял да установи с тази покойница от преди три хиляди години по-дълбока връзка, отколкото има той самият с току-що погребания си баща, чието

нешастие не го е проникнало напълно, така че да бъде в състояние да отмъсти незабавно за него.

* * *

Човешката същност и структура почти не се променят. Няма нищо по-трайно от извивката на един глезн, мястото на дадено сухожилие или формата на палеца. Има обаче епохи, в които обувката деформира крака по-малко. Във века, за който говоря, ние сме все още твърде близо до волната истина на голия крак.

* * *

Приписвайки на Адриан известно ясновидство, аз се придържах към правдоподобното, доколкото предвижданията му оставаха най-общи. Безпристрастният съдник на човешките дела обикновено греши твърде малко, що се отнася до бъдещия ход на събитията; и обратното, той трупа грешка върху грешка, когато се опита да предвижда техния точен път, подробности и повратни моменти... В общи линии ние отказваме да видим очертанията на бъдещите епохи в настоящето само поради нашето тъсллавие, грубо невежество или малодушие. В областта на физиката или на всеобщата физиология свободните мъдреци от древността са мислили като нас: те също са предвиждали смъртта на човека и края на земното кълбо. Плутарх и Марк Аврелий са знаели, че боговете и цивилизациите живеят и умират. Ние не сме единствените, които гледат в лицето неумолимото бъдеще.

* * *

Тази прозорливост, която приписвах на Адриан, беше само начин да изтъкна почти фаустовския елемент в персонажа, такъв, какъвто го виждаме например в „Сибилинските песни“, в писанията на Елий Аристид или в портрета на стария Адриан, чийто автор е Фронтон. С

основание или не, съвременниците му приписвали на умиращия император свръхчовешки способности.

* * *

Ако този човек не беше запазил световния мир и обновил икономиката на Империята, неговото лично щастие или нещастие биха ме вълнували по-малко.

* * *

Човек никога не посвещава достатъчно време на увлекателната дейност по съпоставяне на различните текстове. Поемата върху ловния трофей от Теспиа, посветена от Адриан на бога на Любовта и на Небесната Венера „на хълмовете на Хеликон, край извора на Нарцис“, е от есента на 124 година; по същото време императорът е минал през Мантинаea, където, според Павзаний, възстановил гроба на Епамионд и заповядал да издълбаят поема върху него. Днес надписът от Мантинаea е загубен, но постъпката на Адриан вероятно придобива целия си смисъл, ако я свържем с един пасаж от Плутарховите „Морални“, където той казва, че Епамионд бил погребан на това място между двама млади другари, убити заедно с него. Ако приемем, че срещата между Антиной и императора датира от престоя в Мала Азия от 123–124 година, във всеки случай най-правдоподобната и най-добре потвърдена от находките на иконографията дата, тези две поеми ще бъдат част от това, което бихме могли да наречем „цикъла на Антиной“ — вдъхновени и двете от същата Гърция на геройската любов, която Адриан припомня след смъртта на Антиной, сравнявайки младежа с Патрокъл.

* * *

Известен брой личности, чийто характер бих искала да развия по-подробно: Плотина, Сабина, Ариан, Светоний. Но Адриан е могъл да ги види само отстрани, частично. Самият Антиний може да бъде описан само пречупен през спомените на императора, т.е. с пристрастна старателност и някои грешки.

* * *

Всичко, което може да се каже за темперамента на Антиний, е отразено и в най-незначителното от изображенията му. „Eager and impassioned tenderness, sullen effeminacy“^[1]: С прекрасната чистосърдечност на поетите Шели казва в шест думи основното, докато изкуствоведите и историците от XIX век или са се впускали в добродетелни декларации, или във фалшиво и най-общо идеализиране на неговия образ.

* * *

Портрети на Антиний: те изобилствуват — от най-прекрасния до посредствения. Независимо от различията, дължащи се на изкуството на ваятелите или на възрастта на модела, на разликите между изображенията, създадени по живия модел, или онези, изпълнени в памет на мъртвия, всички вълнуват с невероятния реализъм на това лице, което разпознаваш веднага въпреки разнообразните му интерпретации, с този единствен в древността пример на превъплъщение и размножаване чрез камъка на един лик, който не е на държавник или философ, а е просто образът на един обичан човек. Измежду тези изображения най-известни са двете най-красиви: те са и единствените; които ни съобщават името на скулптура. Първото е барелеф, подписан от Антониан от Афродизия, открит преди петдесетина години в земите на един агрономичен институт, Fundi Rustici, и се намира в неговата зала на административния съвет. Тъй като никой римски екскурзовод не отбелязва наличието му в този и без това задъръстен от статуи град, туристите не го знаят. Творбата на

Антониан е била издялана от италиански мрамор; следователно тя положително е била изпълнена в Италия и без съмнение в Рим от този настанен от дълго време в Града скулптор или доведен от Адриан през някое от пътуванията му. Тя се отличава с изключителна изящност. Лозови клонки ограждат с най-фин рисунък младото и леко наклонено лице: гледайки го, човек неминуемо мисли за преходността на човешкия живот, за уханната атмосфера на есенните вечери. Тази работа носи отпечатъка на годините, прекарани в една изба през последната война: белотата на мрамора е изчезнала временно зад пръстенокафеникавите петна; три пръста от лявата ръка са счупени. Ето как боговете страдат от безумието на хората.

(Бележка от 1958 година. Горните редове са били публикувани за пръв път преди 6 години; междувременно барелефът от Антониан е бил купен от римския банкер Артуро Озио, странна личност, която би възбудила интереса на Стендал или Балзак. Към този красив предмет Озио проявява същата любов и внимание, каквото изпитва към оставените на свобода животни от имението си, намиращо се край Рим, и към хилядите дървета, които е посадил в земите си в Орбетело. Рядка добродетел: „Италианците мразят дърветата“, казваше Стендал в 1828 година, а какво ли би казал днес, когато римските спекуланти унищожават с впръскване на гореща вода прекрасните и твърде закриляни от градските разпоредби пинии, които им пречат да строят своите човешки мравуняци? Рядък лукс: колко богати хора населяват горите и ливадите си с животни на свобода не заради удоволствието от лова, а само заради това да създадат някакъв своеобразен прекрасен земен рай? Любовта към древните статуи, тези едри и тихи неодушевени предмети, едновременно дълговечни и крехки, се среща също почти толкова рядко у колекционерите на нашата бурна и несигурна в бъдещето епоха. Следвайки съветите на експертите, новият притежател на барелефа от Антониан го е подложил на най-старателно и внимателно почистване на ръка; бавното и леко търкане с върха на пръстите е премахнало следите от ръжда и мухъл от мрамора, връщайки на камъка неговия мек блъсък на алабастър и слонова кост.)

Вторият от тези шедьоври е прочутият сардоникс, известен под името „Гема Марлборо“, тъй като е принадлежал на тази днес разпръсната семейна колекция; красивият камък с врязано изображение изглеждаше загубен или безследно изчезнал от повече от

тридесет години. През 1952 година, през месец януари, при една публична продажба в Лондон камъкът излезе отново наяве; сигурният вкус на големия колекционер Джорджо Санджорджи го върна в Рим. Дължа на неговата отзивчивост, че можах да видя и държа в ръцете си тази неповторима творба. Непълен надпис, за който с основание се смята, че принадлежи на Антониан от Афродизия, се чете на ръба. Артистът с такова майсторство е затворил съвършения профил в тясното пространство на гемата, че този къс камък се превръща в свидетелство за едно голямо изгубено изкуство в същата степен, в каквато дадена статуя или барелеф. Пропорциите на творбата ни карат да забравим размерите ѝ. Във византийската епоха обратната страна на този шедъровър е била излята в обвивка от най-чисто злато. Така е минавал от един неизвестен колекционер към друг, стигайки до Венеция, където наличието му е отбелязано в една голяма колекция през XVII век; Гавин Хамилтън, прочутият антиквар, купил гемата и я занесъл в Англия, откъдето днес тя се връща на изходния си пункт, т.е. в Рим. От всички оцелели вещи, намиращи се на земята днес, това е единствената, за която може да се предполага с известна сигурност, че често е била държана от самия Адриан.

* * *

Трябва да се заровиш в най-затънените кътчета на сюжета, за да откриеш най-обикновени неща, но които са от най-общ литературен интерес. Едва когато изучавах образа на Флегон, секретаря на Адриан, научих, че на тази забравена личност дължим първата и една от най-хубавите измежду всички истории с призраци, мрачната и чувствена „Коринтска годеница“, от която са черпили вдъхновение Гьоте и Анатол Франс за своята „Коринтска сватба“. Впрочем Флегон е записал по същия начин и със същото безразборно любопитство всичко, което надхвърля границите на човешкия разум, като разни абсурдни истории за чудовища с две глави и за хермафродити, които раждат. Такава е била темата на разговори на императорската трапеза, поне в някои дни.

* * *

Тези, които биха предпочели Дневника на Адриан пред Мемоарите му, забравят, че човекът на действието рядко води дневник: той се обръща към спомените си почти винаги по-късно, в някой период на бездействие, записва ги и най-често се удивлява на — своя живот.

* * *

При липса на всякакъв друг документ писмото на Ариан до император Адриан във връзка с плаването по Черно море би било достатъчно, за да пресъздаде фигурата на императора в най-общите й линии: щателна точност на държавника, който иска да узнае всичко; интерес към мирновременните и военни дела; вкус към добре изработените статуи, които приличат на модела; страст към поемите и легендите от миналото. А също и обществото, рядко във всички епохи, което ще изчезне напълно след Марк Аврелий и в което просветеният администратор все още се обръща към владетеля като към приятел, колкото и да са тънки нюансите между почитта и уважението. Това писмо съдържа всичко: прочувствена носталгия към идеалите на древна Гърция; дискретен намек за изгубената любов и за мистичната утеша; търсена от останалия, жив; непрестанния стремеж към неизвестни страни и варварски области. Почти романтичното описание на пустите области, населени с морски птици, извиква представата за прекрасната ваза, открита във Вила Адриана, намираща се в Музея на Термите днес, където ято чапли разперва криле и се готови да отлети сред снежната самота на белия мрамор.

* * *

Бележка от 1949 година. Колкото повече се стремя да създам по-точен портрет, толкова повече се отдалечавам от книгата и от човека,

които биха могли да се харесат на публиката. Ще разберат единствено някои ценители на човешката участ.

В наше време романът погълъща всички останали литературни форми; човек е почти принуден да го използува. Това изследване на жизнената съдба на един мъж, който се е наричал Адриан, би било трагедия в XVII век и есе по време на Възраждането.

* * *

Тази книга е синтез на огромно произведение, създадено единствено за мен. Бях възприела навика да записвам всяка нощ и почти машинално резултата от дългите видения, призовани от мен, благодарение на които се настанявах в интимния мир на едно отколешно време. И най-незначителните думи и жестове, и най-незабележимите нюанси бяха записвани; сцени, които се свеждат до два реда в настоящата книга, минаваха пред погледа ми в най-големи подробности като на забавена лента. Прибавени едни към други, тези особени отчети биха представлявали том от няколко хиляди страници. Но аз изгарях всяка сутрин резултата от нощния си труд. По такъв начин се родиха доста голям брой мъгляви размишления и няколко непристойни описания.

* * *

Страстно привързаният към истината или поне към точността човек обикновено е способен да забележи, подобно на Пилат, че истината не е абсолютна. Така примесени с най-категоричните твърдения, ние намираме и колебания, и отстъпления, и отклонения, които не биха били присъщи на по-конвенционален ум. Случвало ми се е да почувствува даже, че в някои моменти, впрочем редки, императорът лъже. Тогава го оставях да лъже като всички нас.

* * *

Грубо невежество от страна на тези, които казват: „Адриан, това сте Вие.“ Може би също толкова голямо невежество проявяват и онези, които се учудват, че избраният сюжет е така отдалечен и чужд за нас. Магьосникът, който си порязва палеца, когато призовава сенките, знае, че те ще се подчинят на неговия зов само защото смучат собствената му кръв. Той знае също, или най-малкото би следвало да знае, че гласовете, които чува, са по-мъдри и по-достойни за внимание от собствените му викове.

* * *

Твърде бързо си дадох сметка, че описвам живота на един велик човек. Оттук — и повече уважение към истината, повече внимание, и от моя страна — повече мълчание.

* * *

В известен смисъл всеки разказан живот служи за пример; човек пише, за да обори или защити един светоглед, да даде определение на собствения си метод. Не по-малко вярно е, че почти всеки биограф се оказва недостоен за ролята си било чрез идеализиране или принизяване на всяка цена на своя сюжет, било чрез грубо преувеличаване или съзнателно пропускане на определена подробност; така измисленият човек измества онзи, когото бихме могли да разберем. Никога да не изпускаме от погледа си профила на един човешки живот, който, каквото и да казват, не се състои от една хоризонтална и две перпендикулярни прави, а по-скоро от три лъкатушни, проточени до безкрайя линии, които непрестанно се доближават и вечно се отдалечават една от друга: това, което един човек е мислил, че е, това, което е искал да бъде, и това, което е бил.

* * *

Каквото и да прави човек, той винаги възстановява посвоему даден паметник. Но и то не е малко, ако се използува само истински камък.

* * *

Всяко създание, преминало през изпитанията на човешкия живот, това съм аз.

* * *

Вторият век ме интересува, защото за твърде дълго време е бил един от последните векове на свободни хора. Що се отнася до нас, ние сме може би вече твърде далеч от подобна епоха.

* * *

На 26 декември 1950 година, през една ледена вечер на брега на Атлантическия океан в почти полярната тишина на острова Маунт Дезърт в САЩ аз се опитах да изживея горещината и задуха на един юлски ден от 138 година в Байи, тежестта на чаршафа върху отеклите и уморени крака, едваоловимия шепот на морето без приливи и отливи, достигащ на моменти до ухото на мъжа, завладян от шумовете на собствената си агония. Опитах се да стигна до последната гълътка вода, до последното прилошаване, до последния зародил се в съзнанието образ. Сега на императора му остава само да умре.

* * *

Тази книга не е посветена никому. Би могла да бъде на Г.Ф. и щеше да бъде, ако не беше някак неприлично да сложа лично посвещение начело на труд, от който държах да отстраня личността си.

Но и най-дългото посвещение си остава твърде непълен и банален начин, за да почетеш едно толкова необикновено приятелство. Когато се опитвам да дам определение на това благо, на което се радвам от години, си казвам, че подобна привилегия, колкото и да е рядка, все пак не може да е единствена; в несигурното начинание, каквото е успешното завършване на дадена книга, или в живота на някой щастлив писател вероятно съществува, може би на заден план, някой, който не се примирява с неточната или слаба фраза, оставена от умора; някой, който заедно с нас ще препрочете за двадесети път, ако е нужно, дадена спорна страница; някой, който вместо нас взима от рафтовете на библиотеката дебелите томове, където бихме намерили полезното сведение, и упорито продължава да търси дори тогава, когато умората ни е накарала да се откажем и ги затворим; някой, който ни подкрепя, одобрява, а понякога ни оборва; някой, който споделя с еднаква жар с нас и радостите на изкуството, и тези на живота, чиито дела не са никога скучни и никога лесни; някой, който не е нито сянката, нито отражението, нито дори допълнението ни, а той самият; някой, който ни оставя да бъдем божествено свободни, като ни заставя да бъдем напълно това, което сме. Hosps Comesque.^[2]

* * *

През декември 1951 година научих за неотдавнашната смърт на немския историк Вилхелм Вебер, а през април 1952 година — на учения Пол Грендор, чиито трудове ми помогнаха много. Тези дни разговарях с двама души, Г.Б. и Ж.Ф., които са познавали в Рим графика Пиер Гюсман по времето, когато със страст екипирал различните части от Вилата. Чувство, че принадлежиш на един вид Gensi Aelia, че си част от многобройните секретари на великия човек, че си член на императорската гвардия от хуманисти и поети, които се сменят на стража около един велик спомен. Така през вековете се създава кръг от умове, обладани от еднакви чувства и проблеми (същото е без съмнение и със специалистите по живота на Наполеон, с ценителите на Данте и т.н.).

* * *

Разните Блазий и Вадий съществуват и днес и дори техният дебел братовчед Базил е още жив. Веднъж и само веднъж ми се е случило да се окажа пред тази смесица от обиди и вулгарни шеги, от осакатени или изкусно обезобразени цитати, целещи да вложат в нашите фрази някоя нелепост, която те не съдържат, пред коварни аргументи, подкрепени от твърдения, едновременно много общи и твърде категорични, така че лесно да спечелят доверието на читателя, уважаваш човека с дипломи, но който няма нито време, нито желание да проверява източниците лично. Това е характерно за определен вид и тип хора, за щастие твърде редки. Напротив, каква добронамереност проявяват толкова много учени от нашата епоха на крайна специализация, като се има пред вид, че те биха могли да отрекат изцяло всеки литературен опит за възстановяване на миналото, което прилича на вмешателство в собствената им област... Твърде много от тях любезнози направиха труда да коригират някоя грешка в излязлата вече книга, да потвърдят някоя подробност, да подкрепят дадена хипотеза или да улеснят някое ново проучване и не мога да не изкажа тук приятелските си благодарности на тези доброволни сътрудници. Всяка преиздадена книга дължи нещо на честните хора, които са я прочели.

* * *

Да създадеш най-доброто, на което си способен. Да го преработиш. Да усъвършенствуваш още повече и почти недоловимо и поправеното. „Аз поправям себе си, казваме Йейтс, като преработвам произведенията си.“

* * *

Вчера във Вилата мислех за всички онези съществования, безмълвни и потайни като живота на зверовете, несъзнателни като този

на растенията, които са се изредили на това място от Адриан до нас — цигани от времето на Пиранезе, крадци на стариини, просяци, козари, селяни, настанили се както са могли в някой кът на развалините. Край една маслинова горичка, в един древен и едва разчистен коридор, Г. и аз се озовахме внезапно пред тръстиковото легло на овчар, някакво подобие на закачалка за дрехи, забита между два блока от римска мазилка и още топлата пепел на огън. Усещане за скромна интимност, почти подобно на това, което човек изпитва в Лувъра след неговото затваряне, когато сгъваемите легла на пазачите изникват сред статуите.

* * *

(1958 година. Никаква промяна не се налага в предходящите редове; закачалката за дрехи на овчаря е още там, без леглото му. Г. и аз отново поседяхме сред виолетките и тревата на Темпейската долина в този свещен момент от годината, когато всичко се възражда независимо от заплахите, които създават за света и за самите нас съвременниците ни. Вилата обаче е претърпяла коварна промяна. Непълна наистина — човек не променя така бързо един архитектурен ансамбъл, рушен и постепенно оформян през вековете. Поради рядко срещана в Италия грешка опасни „разхубавявания“ са придружили наложителните възстановителни работи. Маслинови дървета са били отсечени, за да се отвори място за обширен паркинг и за една постройка — магазин и бюфет едновременно, от типа на срещаните по панаирите, която превръща благородното усамотение на „Стоа Пойкиле“ в градски площад; циментова чешма утолява жаждата на посетителите през отвора на ненужна гипсова маска, имитация на древна скулптура; друга подобна, още по-ненужна фигура украсява една от стените на големия басейн, днес пълен с цяла флотилия от патици. Направили са копия, също от гипс, на твърде банални гръко-римски градински статуи, намерени тук през последните разкопки и които не заслужават нито тази прекалена чест, нито тази недостойна съдба; копията от този грозен, мек и заедно с това раздут материал, разположени малко наслуки върху пиедестали, придават на тъжния Канопа вид на студиен декор, предназначен за филм за живота на Цезарите. Няма нищо по-крехко от равновесието на красивите места.

Нашите приумици при тълкуването на текстовете не накърняват целостта им и те надживяват коментарите ни; обаче и най-незначителната и произволна реставрация, наложена на камъка, и най-късият асфалтов път, пресичащ дадена поляна, където тревата е расла на воля от векове, извършват непоправимото завинаги. Красотата изчезва, а с нея си отива и автентичността.)

* * *

Места, в които си изbral да живееш, невидими домове, които си си изградил извън времето. Живях в Тибур и може би ще умра там, както Адриан в острова на Ахил.

* * *

Не. Посетих Вилата още веднъж — нейните постройки, изградени за уют и отдих, останки от един възможно най-малко императорски разкош, лишен от всянакъв блъсък, създаден от богат познавач, опитал се да обедини насладата от изкуствата с радостите на селския живот; в Пантеона потърсих точното място, където бе паднал слънчевият лъч през една утрин на 21 април; по дългите коридори на Мавзолея извървях траурния път, така често изминаван от Хабрий, Целер и Диотим, приятели от последните дни. Но вече престанах да усещам непосредственото присъствие на тези хора, актуалността на тези факти; те си остават близки за мен и все пак отживели времето си, такива, каквито са ни повече, ни по-малко спомените от собствения ми живот. Нашето общуване с другите има граници; то се прекъсва, щом сме получили удовлетворение, възприели поуката, направили услугата, завършили делото. Казала съм онова, което съм била способна да кажа; научила съм, което съм могла да науча. Сега ни предстоят други дела.

---

[1] Пламенна и страстна нежност, унила женственост (англ.). — Б.пр. ↑

[2] Гости и спътници (лат.). — Б.пр. ↑

БИБЛИОГРАФСКИ БЕЛЕЖКИ НА АВТОРКАТА

Една романизована биография на историческа личност като току-що прочетената, т.е. в първо лице и излязла от устата на човека, който трябваше да бъде обрисуван, се доближава до романа по някои свои черти, а по други — до поезията, и следователно би могла да не бъде подкрепена от документални факти; въпреки всичко човешката стойност на творбата се обогатява особено много благодарение на верността ѝ към фактите. По-нататък читателят ще намери списъка на основните текстове, на които се е позовал авторът, за да напише тази книга. Подплатявайки по този начин една литературна творба, авторът само се е придържал към практиката на Расин, който старательно изброява своите източници в предговорите към трагедиите си. Но преди всичко и в отговор на най-неотложните въпроси нека пак последваме примера на Расин, като посочим известни моменти, твърде малобройни, в които сме прибавили нещо към историята или сме я променили предпазливо.

Образът на Марулин е исторически верен, но главната му характеристика — ясновидството — е заета от един чичо, а не от дядото на Адриан; обстоятелствата на смъртта му са измислени. От един надпис научаваме, че софистът Исеј е бил един от учителите на младия Адриан, но не е сигурно, че студентът е пребивавал при него в Атина, както се казва в книгата. Гал е исторически образ, обаче онази подробност, отнасяща се до провала му в края на неговия живот, е използвана само за да подсили една от най-често споменаваните черти в характера на Адриан: неговата злопаметност. Епизодът с посвещаването в култа към Митра е измислен; по това време същият култ е бил твърде разпространен сред войската; възможно е, но съвсем не е доказано, че още млад офицер, Адриан е проявил желание да бъде посветен в него. Същото може да се каже и за кръвното кръщение, на което се подлага Антиний в Палмира: Мелес Агрипа, Касторас и Турбон от предишния епизод са, разбира се, исторически фигури,

обаче участието им в церемонията на посвещаването е изцяло измислено. И в двете сцени сме следвали традицията, според която кървавата баня е била част както от посвещаването в култа към Митра, така и от ритуала в чест на сирийската богиня, към който някои учени предпочитат да отнесат споменатия обред. Подобни заемки между култовете са били психологически възможни в тази епоха, когато религиите на спасението са „заразявали“ сред атмосфера на любопитство, на скептицизъм и на неутвърдено благочестие, характерна за II век. Срещата на Адриан с гимнософиста не е дадена в историята; послужили сме си с текстове от I и II век, които описват подобни епизоди. Всички подробности, отнасящи се до Атиан, са точни освен един-два намека за личния му живот, за който не знаем нищо. Главата за метресите е извлечена изцяло от два реда от Спартан (XI, 7) по този повод; постарали сме се да се придържаме към най-правдоподобните общи положения и да измисляме само при нужда.

Помпей Прокул е бил управител на Витиния, но не е сигурно, че е бил такъв през 123–124 г. по време на престоя на императора там. Стратон от Сарди, еротичен поет, чието творчество ни е познато от „Антология Палатина“, вероятно е живял в епохата на Адриан; нищо не доказва, нито изключва възможността императорът да го е срешинал през едно от своите пътешествия в Мала Азия. Посещението на Луций в Александрия през 130 г. е извлечено (както това прави и Грегоровиус) от един често оспорван текст — „Писмо на Адриан до Сервиан“, в което пасажът за Луций съвсем не ни задължава да го тълкуваме по този начин. Следователно данните за неговото присъствие в Египет са повече от несигурни; за сметка на това подробните, отнасящи се до този период от живота на Луций, са извлечени почти изцяло от неговата биография от Слартиан „Жivotът на Елий Цезар“. Саможертвата на Антиной е в традицията на онова време (Дион, LXIX, II; Спартан, XIV, 7); подробните за магическите заклинания са почерпени от предписанията на свещените египетски папируси, обаче събитията от вечерта в Канопа са измислени. Епизодът с падналото от балкона дете по време на едно празненство, включен в романа през престоя на Адриан във Фила, е взет от един отчет от „Папируси от Оксиринх“ и в действителност е станал близо четиридесет години след пътуването на Адриан в Египет.

Свързването на екзекуцията на Аполодор със заговора на Атиан е само хипотеза, може би основателна.

Хабрий, Целер и Диотим се споменават многократно от Марк Аврелий, който обаче съобщава единствено имената и страстната им привързаност към паметта на Адриан. Послужили сме си с тях, за да представим двора в Тибур от последните години на царуването: Хабрий е представител на кръга от платоници или стоици в обкръжението на императора; Целер (който не бива да се смесва с друг Целер, споменаван от Филострат и Аристид, секретар *ab epi. stulis Graecis*) е представител на войнишкия елемент, а Диотим — на групата от императорски любимци. Тези три исторически личности са послужили следователно като изходен материал за частичното пресъздаване на трите образа. Напротив, Йолас е действителна личност, чието име историята не ни дава; не знаем също дали е произхождал от Александрия. Бившият роб Онезим е съществувал, но ние не знаем дали е играл ролята на посредник при Адриан; Сервиан наистина е имал секретар на име Кресценс, но историята не ни съобщава дали е предал господаря си. Търговецът Опрамоас е историческа фигура, но нищо не доказва, че е придружил Адриан до Ефрат. Жената на Ариан е историческо лице, но ние не знаем дали е била, както казва тук Адриан, „изискана и горда“. Няколко второстепенни фигури, робът Евфорион, актьорите Олимп и Батил, лекарят Леотихид, младият британски трибун и водачът Асар са напълно измислени. Двете пророчици, тази от Британския остров и заклинателката от Канопа, са фиктивни образи и обобщават кръга от гадатели и хора на окултните науки, с които се е ограждал охотно Адриан. Името на Арете се среща в една съществуваща поема от Адриан (*Ins. Gr.*, XIV, 1089), но то е дадено произволно на управителката на Вилата; името на куриера Менекрат идва от *Lettre du roi Fermés à l'empereur Hadrien* (*Bibliothèque de l'Ecole des Chartes*, vol. 74, 1913), текст с характер на легенда, който не би могъл да послужи истински на историята, но в който вероятно тази подробност е заимствувана от други, загубени днес документи. Имената Бенедикта и Теодот, неясни любовни видения, които срещаме в „Мислите“ на Марк Аврелий, бяха преименувани на Вероника и Теодор по стилистични причини. Накрая, по-голямата част от гръцките и латинските имена, издълбани в основата на Мемноновия Колос в Тиза, са взети от

Летрон, *Recueil des Inscriptions grecques et latines de l’Egypte*, 1848; въображаемото име на някой си Евмен, който ще е бил на това място шест века преди Адриан, има за цел да ни накара да почувствувааме иние, и самият Адриан времето, изминалото от първите гръцки посетители в Египет съвременници на Херодот, и римските посетители през една утрин на втори век.

Краткото описание на семейната среда на Антина не е документирано исторически, но е съобразено с обществените условия, които преобладават във Витиния през тази епоха. Във връзка с известни спорни моменти, например причината за пенсионирането на Светоний, свободният или робски произход на Антина, активното участие на Адриан в Палестинската война, датата на обожествяването на Сабина и на погребението на Елий Цезар в Адриановия мавзолей, трябваше да се направи избор между многото хипотези на историците; постарали сме се да вземаме решение само със сериозни основания за това. В други случаи — осиновяването на Адриан от Траян, смъртта на Антина — сме оставили известна несигурност в разказа, която, преди да стигне до историята, е била вероятно присъща на самия живот.

Двата основни източника за живота и личността на Адриан са гръцкият историк Диок Касий, който написал страниците от своята „Римска история“, посветени на императора, около четиридесет години след неговата смърт, и латинският автор на хроники Спратиан, един от съчинителите на *Historia Augusta*, който написал след малко повече от един век своята *Vita Hadriani*, един от най-добрите текстове от сборника, както и *Vita Aelii Caesaris*, по-малка творба, която представя един твърде правдоподобен образ на осиновения син на Адриан, повърхностен само поради това, че самата личност е била такава. И двамата са се позовали на изгубени понастоящем документи, между другото на „Мемоарите на Адриан“, публикувани под името на освободения роб Флегон, и на сборник от писма на императора, събрани от последния. Нито Дион, нито Спратиан са големи историци или велики биографи, но точно отсъствието на умение и донякъде на система им помага да бъдат изключително близки до действителните факти и съвременните изследвания много често и по поразителен начин потвърждават техните твърдения. Настоящият труд е изграден главно на основата на това множество от дребни факти. Без да бъдем изчерпателни, нека споменем също няколкото подробности, взети от

други животописи в *Historia Augusta*, като тези на Антонин и Марк Аврелий от Юлий Капитолин, и няколко фрази, извлечени от Аврелий Виктор и от автора на съкращенията, които имат легендарна представа за живота на Адриан и които са друг вид творчество благодарение на великолепния си стил. Историческите бележки от „Речника“ на Свидас ни дават два малко известни факта: „Утешението“ от Нумений, адресирано до Адриан, и траурната музика, написана от Мезомед по повод смъртта на Антиой.

Самият Адриан е оставил известен брой автентични трудове, които сме използвали: административна кореспонденция, откъси от речи или официални отчети като прочутото *Adresse de Lambese*, запазени най-вече чрез надписи; законодателни актове, стигнали до нас посредством юристите; поеми, споменати от съвременни на Адриан автори, като известната *Animula vagula blandula*, или открити върху паметници под формата на оброчни надписи като поемата, посветена на Любовта и на Небесната Венера, издълбана в стената на храма в Теспия (Kaibel, Epigr. Gr. 811). Трите писма на Адриан, отнасящи се до личния му живот (Писмо до Матидия, Писмо до Сервиан, Писмо на умиращия император до Антонин, които читателят ще намери респективно в сборника от писма, съставен от граматика Доситет, във *Vita Saturnini* от Вописк и в Гренфел в Хънт, Fayum Towns andiheir Papugi, 1900), са със съмнителна автентичност; и трите писма обаче носят в най-висша степен почерка на человека, комуто се приписват, а някои от сведенията, съдържащи се в тях, бяха използвани в тази книга.

Многобройните бележки за Адриан или неговото обкръжение, които се срещат у почти всички писатели от II и III век, обогатяват сведенията на хрониките и често запълват, известни празноти. Така например, цитирайки само някои примери, взети от „Мемоарите на Адриан“, следва да кажем, че ловният епизод в Либия възпроизвежда изцяло един твърде повреден фрагмент от поемата на Панкрат „Ловът на Адриан и Антиой“, намерена в Египет и публикувана през 1911 г. в колекцията „Папируси от Оксиринх“ (III, № 1085); Атеней, Авъл Гелий и Филострат ни дават множество подробности за софистите и поетите от императорския двор, а Плиний Млади и Марциал прибавят някои черти към малко бледия образ на един Воконий или на един Лициний Сура. Описанието на Адриановата скръб при смъртта на Антиой е

взето от историците на царуването му, а също така от известни пасажи от отците на църквата, естествено осъждаци Адриан, но понякога похумани в това отношение и най-вече изразявачи по-разнообразни мнения, отколкото бихме могли да предположим. Някои откъси от писмото на Ариан до император Адриан по повод преплуването на Черно море съдържат подобни намеци и бяха включени в настоящата книга, тъй като авторът споделя мнението на учените, които смятат, че в по-голямата си част този текст е автентичен. От „Хвалебственото слово за Рим“ от софиста Елий Аристид, творба с ясно изразен Адрианов характер, са взети няколкото реда, послужили на императора при описанието на неговата представа за идеалната държава. Няколко исторически подробности, преплетени с огромен материал с легендарен характер, взети от Талмуда, са прибавени към разказа за Палестинската война от „Църковната история“ на Евсевий. Споменаването за изгнанието на Фаворин е взето от откъс от негов ръкопис, намиращ се във Ватиканската библиотека, публикуван през 1931 (M. Norsa и G. Vitelli, II papiro vatikano greco. II, в Studi e Testi, LIII); жестокият епизод за секретаря с извадено око е извлечен от един трактат на Гален, лекар на Марк Аврелий; образът на умиращия император е вдъхновен от трагичния портрет на стария император от Фронтон.

Често сме се обръщали към портретните паметници и надписи за подробности във фактите, които не са били регистрирани от историята. Известни данни за жестокостта на дакийските и сарматски войни (изгорени живи затворници, съветниците на цар Децебал, които се отравят в деня на поражението) са взети от барелефите на Траяновата колона (W. Froehner, La Colonne Trajane, 1865; J. A. Richmond, Trajan's Army on Trajan's Column, в Papers of the British School at Rome, XIII, 1935); голяма част от подробностите по пътешествията са почерпени от монетите на Адриановото царуване. Поемите от Юлия Балбила, издълбани върху крака на Мемноновия Колос, служат за изходен пункт на разказа за посещението в Тива (R. Cagnat, Inscrif. Gr. ad res roraanas pertinentes, 1186–7); точността на рожденията дата на Антиний дължим на надписа в Колежа за занаятчии и роби от Ланувиум, който приел Антиний за патрон-покровител в 133 г. (Corp. Ins. Lat. XIV, 2112), точност, оспорвана от Момзен, но приета от оговара насам от не така свръхкритични учени; няколкото фрази, изписани върху гроба на

Антина в романа, са взети от дългия йероглифен текст от Обелиска на Пинчо, (които описва неговото погребение и церемониите по култа му A. Erman, *Obelisken Romischer Zeit*, в Rom, Mitt. XI, 1896; O. Marucchi, *Gli obelischi egiziani di Roma*, 1898). Що се отнася до божествените почести, отадени на Антина, до физическата и психологическа характеристика на последния, свидетелството на портретните паметници, на надписите и на монетите надхвърля значително писаната история.

До този момент не съществува добра съвременна биография на Адриан, към която бихме могли да отпратим читателя; единственото произведение от този вид, заслужаващо да бъде споменато, е най-старото и в голяма степен отживяло времето си. Това е съчинението на Грегориус, публикувано през 1851 г. (преработено издание в 1884), нелишено от живот и от колорит, но слабо във всичко, което се отнася до администратора и владетеля Адриан. Остарели са също така и блестящите портрети на Гибон или на Ренан. Съчинението на Б. У. Хендерсън, *The Life and Principle of the Emperor Hadrian*, публикувано през 1923 г., повърхностно въпреки дължината му, ни дава твърде непълна картина на светогледа на Адриан и на проблемите от неговото време и използува много недостатъчно източниците. Ако окончателната биография на Адриан предстои да бъде създадена, все пак смислени резюмета и сериозни проучвания по отделни въпроси изобилстват и в много отношения съвременната наука е внесла ново осветление върху царуването и администрацията на Адриан. Ще се задоволим да цитираме само някои по-съвременни или по-близки до нас трудове, повече или по-малко достъпни. Нека споменем на френски език главите, посветени на Адриан в *Le Haut-Empire Romain* на Леон Омо, 1933, и в *L'Empire Romain* на Е. Албертини, 1936; анализа на Траяновите походи срещу партите и на мирната политика на Адриан в първия том от *Histoire de l'Asie* от Рьоне Грусе, 1921; студията върху литературното творчество на Адриан в *Les Empereurs et les Lettres latines* от Анри Бардон, 1944; трудовете на Пол Грендор, *Athenes sous Hadrien*, *Le Caire*, 1934; на Луи Пере, *La Titulature impériale d'Hadrien*, 1959, и на Бернар д'Оржевал, *L'Empereur Hadrien, son oeuvre législative et administrative*, 1950. Последният труд е пообъркан в подробностите. Най-задълбочените трудове за царуването и личността на Адриан си остават издадените от немската школа; J.

Durr, Die Reisen des Kaisers Hadrian, Wien, 1381; J. Plew, Quellenuntersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrian, Strasbourg, 1890; E. Kornemann, Kaiser Hadrian und der Letztekrosose Historiker Von Rom, Leipzig, 1905, и най-вече краткият, но прекрасен труд на Вилхелм Вебер, Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrianus, Leipzig, 1907, както и основното есе, намиращо се по-лесно, публикувано от същия автор в 1936 в сборника Cambridge Ancient History, vol. XI, The Imperial Peace, p. p. 294–324. На английски език съчинението на Арнолд Тойнби съдържа на места намети за царуването на Адриан; те послужиха за основа на някои пасажи от „Мемоарите на Адриан“, в които императорът определя сам политическите си възгледи; да се проучи по-специално неговата Roman Empire and Modern Euxore, в Dublin Review, 1945. Отправяме читателя и към важната глава, посветена на социалните и финансови реформи на Адриан, в Ростовцев, Social and Economic History of the Roman Empire, 1926; а за някои подробности — студиите на Р. Х. Лейси, The Equestrian Officials of Trajan and Hadrian: Their Career, with Some Notes on Hadrian's Reforms, 1917; на Пол Александър, Letters and Speeches of the Emperor Hadrian, 1938; на У. Д. Грей, A Study of the Life of Hadrian Prior to his Accession, Northampton, Mass., 1919; на Ф. Принсхайм, The Legal Policy and Reforms of Hadrian. В Journ. of Roman Studies, XXIV, 1934. За престоя на Адриан в Британските острови и изграждането на Стената на границата с Шотландия да се консултира класическият труд на Дж. К. Брус, The Handbook to the Roman Wall, преработено издание от Р. Г. Колингут (!933 г.), и от същия автор В сътрудничество с Дж. Н. Л. Майърс, Roman Britain and the English Settlements, второ издание от 1937 г. За нумизматиката от епохата на Адриан (с изключение на монетите с лика на Антиной, споменати по-долу) да се видят сравнително по-новите работи на Х. Матингли и Е. А. Сидньем, The Roman Imperial Coinage, II, 1926; П. Л. Щрак, Untersuchungen zur Romische Reichspragung des zweiten Jahrhunderts, I, 1933.

Върху личността на Траян и войните му да се видя R. Paribeni, Optimus Princeps, 1927; R. P. Longden, Nerva and Trajan, и The Wars of Trajan, в Cambridge Ancient History, XI, 1935; M. Durry, Le règne de Trajan d'après les monnaies, Rev. Hrs., LVII, 1932, и W. Weber, Trajan und Hadrian, Meister des Politik, I, Stuttgart, 1923. Върху Елий Цезар — A. S. L. Farquharson, On the names of Aelius Caesar, Classical Quarterly, II,

1908, и J. Carcoplno, *L’Heredite dynastique chez les Antonins*, 1950, чиито хипотези бяха отстранени за сметка на едно по-буквално тълкуване на текстовете. Във връзка с четиридесетата консулари да се види A. von Premerstein, *Das Attentat der Konsulare auf Hadrian in Jahre 118*, в *Klio*, 1908; J. Carcopino, *Lusius Quietus, l’homme de Qurnyn*, в *Istros*, 1934. Върху гръцкото обкръжение на Адриан — A. von Premerstein, C. Julius Quadratus Bassus, в *Sitz. Bayr. Akad. d. Wiss.*, 1934; P. Graindor, *Un Milliardaire Antique, Herode Atticus et sa famille*, Le Carre, 1930; A. Boulanger, *Aelius Aristide et la Sophistique dans la Province d’Asie au Hemesiecle de notre ère* в изданията на Bibliotheque des Ecoles Francaises d’Athenees et de Rome, 1923; K. Horna, *Die Hymnen des Mesomedes*, Leipzig, 1928; G. Martelbtti, *Mesomedes*, издания на Scuola di Filologia Classica, Рим 1929; H. C Puech Nnmenpus d’Apamee в *Melanges Bidez*, Bruxelles, 1934. Върху еврейската война — W. D. Gray, *The Founding of Aetia Capitolina and the Chronorlogy of the Jewish War under Hadrian*, American Journal of Semitic Language and Literature, 1923; A. L. Sachar, *A History of the Jews*, 1950; S. Liberman, *Greek in Jewish Palestine*, 1942. Археологическите открития, извършени в Израел през последните години, отнасящи се до бунта на Бар Кохба, обогатиха в известни отношения знанията ни за Палестинската война; повечето от тях, станали след 1951 г., не можаха да бъдат използвани в настоящия труд.

Иконографията на Антино и спорадично историята на личността му не са престанали да предизвикват интереса на археолозите и изкуствоведите особено в немски говорещите страни, откакто в 1764 г. Винкелман отдели важно място на изображенията на Антино или на най-главните измежду тях, в своята „История на древното изкуство“. По-голямата част от тези трудове, датиращи от края на XVIII и даже от XIX век, задоволяват само любопитството ни: трудът на Л. Дитрихсон, *Antinous*, Christiania, 1884, написан в идеалистичен и мъгляв стил, остава достоен за внимание въпреки всичко поради старанието, с което авторът е съbral всички древни намеци за любимеца на Адриан; иконографският аспект обаче издава напълно остарели днес гледища и методи. Малката книжка на Ф. Лабан, *Der Gemutsausdruck des Antinous*, Berlin, 1891, прави преглед на естетическите теории на мода по онова време в Германия, но с нищо не обогатява същинската иконография на младия витинец. Дългото есе

на Дж. А Саймъндс в неговите *Sketches in Italy and Greece*, London, 1900, въпреки остарелите си информация и стил остава твърде интересно, а също така и една бележка от същия автор по същия въпрос в неговото забележително и трудно достъпно есе върху древната извратеност *A problem in Greek Ethics* (отпечатано в 10 екземпляра с нетърговска цел, препечатано в 100 екземпляра през 1901 г.). Трудът на Е. Холм, *Das Bildnis des Antinous*, Leipzig, 1933 г. — по-академично изследване, — не ни обогатява нито с нова информация, нито с нови възгледи по този въпрос. Що се отнася до портретните изображения на Антина (с изключение на нумизматиката), най-добрият и сравнително нов текст е студията, публикувана от Пиро Маркони, *Antinoo. Saggio sull'Arte dell'Eta Adrianea* в том XXIX на *Monumenti Antichi*, R. Accademia dei Lincei, Рим, 1923 — твърде недостъпен за широката публика труд поради факта, че многобройните томове на тази колекция като цяло се намират в много малко големи библиотеки^[1]. Есето на Маркони, посредствено от гледна точка на изкуствоведските теории, все пак бележи сериозен напредък във все още непълната иконография на тази тема и със своята прецизност слага край на мъгливите измислици, изградени около личността на Антина даже от най-добрите критици-романтици. Да се видят също кратките студии, посветени на иконографията на Антина в по-общите трудове, които третират проблемите на гръцкото или гръко-римското изкуство като тези на Г. Роденвалт, *Propylaen Kunstgeschichte*, III, 2, 1930, Е. Стронг, *Art in Ancient Rome*, второ издание, Lon-don, 1929; Роберт Вест, *Romische Portrat-Plastik*, II, Munchen, 1941; К. Селтман, *Approach to Greek Art*, London, 1948. Бележките на Р. Ланчани и К. Л. Висконти, *Bulletino Communale di Roma*, 1886, есетата на Дж. Рицо, *Antinoo-Silvano* в *Ausonia*, 1908, на С. Райнах, *Les têtes des medallions de l'Arc de Constantin* в *Rev. Arch.*, серия IV, XV, 1910, на П. Гоклер, *Le Sanctuaire syrien du Janicule*, 1912, на Х. Бул, *Ein Jagddenkmal des Kaisers Hadrian* в *Jahr. d. arch. Inst.*, XXXIV, 1919, и на Р. Барточини, *Le Terme di Lepcis*, в *Africa Italiana*, 1929. Всички теза трудове трябва да бъдат споменати измежду многото други, отнасящи се до откритите или идентифицирани в края на XIX или през XX век портрети на Антина, а така също и до обстоятелствата на тяхното откриване.

Колкото до монетите с неговия лик, най-доброто изследване, ако трябва да се вярва на нумизматите, които се занимават с този въпрос

днес, остава *Numismatique d'Antinoos* в *Journ. Inf. d'Archeologie Numismatique*, XVI, стр. 33–70. 1914 г., от Г. Блум, млад учен, убит през Първата световна война, оставил още някои други иконографски изследвания, посветени на любимеца на Адриан. За монетите с изображението на Антина, сечени в Мала Азия, да се консултира по-специално Е. Бабелон и Т. Райнах, *Recueil Général des Monnaies Grecques d'Asie Mineure I-IV*, 1904–1912, и I., второ издание 1925; за монетите от Александрия да се види И. Фохт, *Die Alexandrinischen Münzen*, 1924., а за монетите, сечени в Гърция — К. Селтман, *Greek Sculpture and Some Festival Coins* в *Hesperia (Journ. of Amer. School of Classical Studies at Athens)*, XVII, 1948.

За така неясните обстоятелства на смъртта на Антина да се консултира В. Вебер, *Drei Untersuchungen zur aegyptischgriechischen Religion*, Heidelberg, 1911. Вече цитираната книга на Пол Грендор „Атина по времето на Адриан“ съдържа (стр. 13) интересен намек по този повод. Проблемът за точното място на гроба на Антина никога не е бил решен въпреки аргументите на К. Хюлсев, *Das Grab des Antinous*, в *Mitt. d. deutsch. arch. Inst., Rom, Abt.*, XI, 1896, и в *Berl. Phil. Wochenschr.*, 15 март 1919, и противоположните възгледи на Х. Кехлер по този повод, изложени в труда му върху Вила Адриана, споменат по-долу. Нека отбележим, че прекрасното изследване на отец П. Фестюгнер по повод на *La valeur religieuse des Papyrus Magiques*, в *L'Ideal religieux des Grecs et l'Evangile*, 1932, и най-вече неговият анализ на жертвоприношението на Езиес, на смъртта чрез удавяне и обожествяването на жертвата по този начин, без да съдържа намек за любимеца на Адриан, хвърля светлина върху известна практика, която ни беше позната до днес само от една остатяла литературна традиция, и позволява да извадим легендата за доброволната жертва от арсенала на трагико-епичните аксесоари и да я поставим в точните рамки на определена окултна традиция.

Почти всичк изследвания, третиращи гръко-римското изкуство, определят значително място на изкуството от времето на Адриан; някои от тях бяха споменати в параграфа, посветен на изображенията на Антина; що се отнася до една почти пълна иконография на Адриан, Траян, принцесите от семействата им и Елий Цезар, препоръчваме да се консултира вече цитираният труд на Робърт Уест *Römische Portrat-Plastik* и още, между многото трудове — книгите на

П. Грендор, *Bustes et Statues-Portraits de l'Egypte Romaine, Le Caire*, и на Ф. Поулсън, *Greek and Roman Portraits in English Country Houses, London*, 1923, които съдържат някои по-малко известни и рядко възпроизвеждани портретни изображения на Адриан и неговия антураж. По въпроса за декоративните мотиви от Адриановата епоха най-общо и в частност за връзките между мотивите, използвани от резбарите и гравьорите, и политическите и културни насоки от царуването на Адриан особено внимание заслужава чудесното произведение на Джослин Тойнби *The Hadrianic School. A chapter in the History of Greek Art, Cambridge*, 1934.

Наменците за произведенията на изкуството, поръчани от Адриан или принадлежащи на колекциите му, фигурират в настоящия разказ само дотолкова, доколкото добавят някоя характерна черта в образа на Адриан, любител на стариини и поклонник на изкуството, или към портрета на любовника в желанието му да обезсмърти едно обичано лице. Портретните изображения на Антиной, правени по поръчка на императора, както и описанието на живия любимец, които се срещат многократно в тази книга, са вдъхновени естествено от скулптурните портрети, намерени главно във Вила Адриана и свързани с имената на големите италиански колекционери от XVII и XVIII век. Според хипотезата на Пиро Маркони в цитираното по-горе есе предполагаемият автор на малката глава от Националния музей в Рим е Аристей; приписането на Папиас, друг ваятел от Адрианово време, на Фарнезкия Антиной от Неаполския музей е предположение на автора. Хипотезата, според която изображението на Антиной, невъзможно да бъде идентифицирано със сигурност днес, вероятно е украсявало Адриановите барелефи на Дионисовия театър в Атина, е заимствувана от цитирания труд на П. Грендор. Във връзка с една подробност, а именно за произхода на трите или четири красиви гръко-римски или елинистични статуи, намерени в Италика, родния град на Адриан, авторът, е възприел тезата, според която тези произведения на изкуството са гръцки творби от мрамор (една от тях изглежда излязла от някое Александрийско ателие) от края на I или началото на II век, дар от самия император на родния му град.

Същите най-общи бележки се отнасят и за споменатите паметници, издигнати от Адриан, чието твърде подробно описание би превърнало тази книга в зле прикрит справочник. Това се отнася по-

специално за Вила Адриана, тъй като, бидейки човек с изискан вкус, императорът не би наложил на читателите си пълната визита на своите владения. Сведенията за големите строежи на Адриан както в Рим, така и в различните краища на Империята са дошли до нас посредством неговия биограф Спратиан, от „Описанието на Гърция“ от Павзаний, що се отнася до паметниците в Гърция, или от по-късни автори на хроники като Малалас, който говори най-вече за изградените или реставрирани от Адриан паметници в Мала Азия. От Прокопий знаем, че върхът на Адриановия мавзолей бил украсен с множество статуи, които послужили като снаряди на римляните по време на обсадата на Аларих; от краткото описание на един немски пътешественик от VIII век, наречено „*Anonwme de Einsiedeln*“, сме запазили представа за Мавзолея на Адриан в началото на Средните векове, който в епохата на Аврелиан вече е бил укрепен, но още не е бил превърнат в замъка Сант Анджело. Впоследствие археолозите и епиграфите прибавиха своите открития към тези бележки и описания. За да дадем само един пример, нека споменем, че сравнително неотдавна и благодарение на „фабричната марка“ на тухлите, послужили за изграждането на Пантеона, честта за построяването или за пълната реконструкция на този паметник беше възвърната на Адриан, за когото се смяташе дълго време, че е бил само негов реставратор. По повод на архитектурата от времето на Адриан отправяме читателя към повечето общи трудове върху гръко-римското изкуство, цитирани по-горе; да се видят също К. Шултес, *Bauten des Kaisers Hadrianus*, Hamburg, 1898; Дж. Белтрани, *Il Panteone, Roma*, 1898; Дж. Рози, *Bollettino della comm. arch. comm.*, LIX, стр. 227, 1931; М. Боргати, *Castel St. Angelo, Roma*, 1890; С. Р. Пиърс, *The Mausoleum of Hadrian and Pons Aelius*, в *Journ. of Rom. Stud.*, XV, 1925. За строежите на Адриан в Атина — често цитирания труд на П. Грендор, *Athenes sous Hadrien*, 1934, и Ж. Фужер, *Athenes*, 1914, който, макар и стар, все още обобщава най-главното.

Нека напомним на читателя, който проявява интерес към неповторимия ансамбъл на Вила Адриана, че имената на различните й части, изброени от Адриан в книгата, употребявани и днес, също произхождат от сведения, намерени у Спратиан, които разкопките на това място по-скоро потвърдиха и допълниха, отколкото опровергаха. Нашето познание за предишното състояние на тези красиви развалини

от Адриан до наше време се обосновава на серия от писани или рисувани документи от Ренесанса насам, от които най-ценните са може би Отчетът на архитекта Лигорио до кардинал Д'Есте в 1538 г., прекрасните скици на Пиранезе около 1781 и по повод на един почастен проблем — рисунките на Гражданина Поне (*Arabesques antiques des bains de Livia et de la Villa Adriana*, Paris, 1789), на които виждаме стени с щукатура, разрушени днес. Работите на Гастон Боасие в неговите *Promenades Archeologiques*, 1880, тези на Х. Винефелд, *Die Villa des Hadrian bei Tivoli*, Berlin, 1895, и на Пиер Гюсман, *La Villa Imperiale de Tibur*, 1904, са все още съществени; с по-скорошна дата са изследването на Р. Парибени, *La Villa dell'Imperatore Adriano*, 1930, и значителният труд на Х. Кехлер, *Hadrian und seine Villa bei Tivoli*, 1950. В „Мемоарите на Адриан“ намекът за стенни мозайки във Вилата е изненадал някои читатели: това са мозайките на екседрите и на нишите на нимфеума, често срещани в кампанийските вили от I век, които вероятно са украсявали постройките в Тибур; това са вили също така, според множество свидетелства, мозайки, които са облицовали долните части на сводовете (знаем от Пиранезе, че мозайките на сводовете в Канопа са били бели), или т. нар. емблеми, мозаични картини, които според общая са били инкрустирани в стените на помещенията. В тази връзка да се види освен вече цитирания Гюсман статията на П. Гоклер в *Daremburg et Saglio, Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, III, 2, *Musivum Opus*.

Що се отнася до паметниците в Антиоия, нека напомним, развалините на основания от Адриан град в памет на неговия любимец все още са съществували в началото на XIX век, когато Жомар направил гравюрите за грандиозното „Описание на Египет“, предприето по заповед на Наполеон, което съдържа вълнували картини от този ансамбъл от руини, изчезнал днес. Към средата на XIX век египетски индустрислен превърнал тези останки във вар, която употребил за построяването на захарни фабрики в околността. Френският археолог Албер Гайе работил с жар, но, както изглежда, твърде несистемно върху това опустошено място и сведенията, които се съдържат в публикуваните от него статии между 1896 и 1914 г., са твърде полезни. Папирусите, намерени в Антиоия и в Оксиринкх, публикувани от 1901 г. насам, не внесоха нищо ново в архитектурата на Адриановия град или в култа към любимеца, но един от тях ни дава

доста подробен списък на административните и религиозни деления на града, очевидно съставени от самия Адриан, които свидетелствуват за силното влияние на елевсинския ритуал върху мисленето на автора им. Да се види по-горе цитираният труд на В. Вебер, *Drei Untersuchungen zur aegyptischjriechischen Religion*, а така също и Е. Кюн, *Antinoopolis, Ein Beitrag zur Geschichte des Hellenismus in romischen Aegypten*, Göttingen, 1913, в Б. Кюблер, *Antinoopolis*, Leipzig, 1914. Кратката статия на М. Дж. Джонсън, *Antinoe and its Papyri*, в *Journ. of Egyp. Arch.*, I, 1914, дава добра справка за топографията на Антиноя.

Знаем за съществуването на път между Антиноя и Червено море, изграден от Адриан, от един древен надпис, открит на това място (*Ins. Gr. ad Res. Rom. Pert.*, J, 1142), но точното трасе на пътя изглежда, никога не е било установено и разстоянието, дадено от Адриан в книгата, е следователно само приблизително. Накрая една от фразите, описващи Антиноя, приписана тук на самия император, е заета от разказа на Люка, френски пътешественик, който посетил града в началото на XVIII век.

---

[1] Естествено същата забележка се отнася до много от споменатите тук трудове. Няма да е излишно, ако повторим, че една рядка книга, изчерпана и намираща се само по рафтовете на няколко библиотеки, или статия, излязла в някой стар брой на научно издание, са напълно недостъпни за огромното мнозинство читатели. В 99% от случаите ученолюбивият читател, комуто обаче липсват и време, и техниката, присъща на професионалиста, е зависим от научнопопулярни и избрани наслуки трудове, от които най-добрите поради това, че не се преиздават редовно, на свой ред стават недостъпни. Онова, което наричаме наша култура, е в по-голяма степен, отколкото можем да си представим, култура при „закрити врати“.[↑]

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на **Моята библиотека** и нейните всеотдайни помощници.

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.